

TC
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Azerbaycan`da Petrol Üretimi (1920-1945)

İsrafil ALİYEV
2501060885

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Halil BAL

İstanbul - 2021

ÖZ
AZERBAYCAN`DA PETROL ÜRETİMİ (1920-1945)
İsrafil ALİYEV

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren Azerbaycan, özellikle de Hazar Denizi kıyısında bulunan başkent Bakü, petrol kaynakları ile dünyanın zengin yeraltı kaynaklarını barındırmıştır. Bu nedenle uluslararası güçlerin dikkatini çeken bölgeler arasında yer almıştır. Tarihsel belgeler ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların eserleri Bakü'nün petrol ve doğalgaz kaynakları hakkında detaylı bilgileri günümüz araştırmacılarına sunmaktadır. Bölgeyi işgal eden bütün yabancı güçler herşeyden önce Bakü'nün petrol zenginliği ile ilgilenmiştir. Büyük güçler , petrole sahip olmak uğruna bölgede uzun süren savaşlar yapmıştır. Özellikle I. ve II. Dünya Savaşları sırasında Azerbaycan petrolü Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, ABD vd. büyük güçlerin hedefleri arasında bulunmuştur. Fakat uzun süre Rusya, daha sonra Sovyetler, Azerbaycan petrolünün üretim ve ihracat politikalarını yönetmiştir. Sadece 20. yüzyılın sonunda SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlık kazanan Azerbaycan kendi bağımsız petrol politikasını geliştirebilmiştir.

Bu çalışma Azerbaycan'ın petrol kaynakları ile ilgili eski dönemden günümüze kadar mevcut olan bilgi ve veriler çerçevesinde yapılan tarihsel bir araştırma karakteri taşımaktadır. Özellikle enerji kaynakları uğruna uluslararası mücadelelerin fonunda ele alınan bu çalışma Azerbaycan'ın petrol kaynaklarının öneminin daha iyi bir şekilde anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: petrol, Bakü, Azerbaycan, Rusya, politika.

ABTRACT
OIL PRODUCTION IN AZERBAIJAN (1920-1945)
Israfil ALIYEV

Azerbaijan, especially its capital Baku, located on the shores of the Caspian Sea, has been among the regions that attracted the attention of international powers with its rich oil resources since the oldest periods of history. Historical writings and works of former travelers who visited the region provides the first information about Baku's oil and natural gas resources to today's readers. All the foreign forces that occupied the region were primarily concerned with the oil wealth of Baku and the region witnessed tense wars in order to have oil resources. Especially during the I. and II. World Wars, the oil of Azerbaijan was among the goals of the great powers, such as Germany, France, England, Russia, USA et al. However, for a long time, Russia, then the Soviets managed the production and export policies of Azerbaijani oil. Azerbaijan, which gained independence only after the dissolution of the USSR at the end of the 20th century, was able to develop its own independent oil policy.

This study carries a historical research character based on the information and data regarding Azerbaijani oil resources available from the ancient period to the present days. This research, which is conducted within the framework of international struggles, especially for the sake of energy resources, is important for a better understanding of the importance of oil resources of Azerbaijan.

Keywords: oil, Baku, Azerbaijan, Russia, politics.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iError! Bookmark not defined.
ABSTRACT	iError! Bookmark not defined.
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN PETROL ENDÜSTRİSİNİN GELİŞİM TARİHİ (SOVYET DÖNEMİNE KADAR)

1.1. Azerbaycan Petrolünün Kısa Tarihi.....	10
1.1.1. Azerbaycan`In Petrol Kaynakları Hakkında Genel Bilgi	10
1.1.2. Çar Rusyası İşgaline Kadarki Dönemde Azerbaycan Petrolü Hakkında Bilgiler	12
1.2. Rusya`nın İşgal Döneminde Azerbaycan Petrolü.....	15
1.2.1. Azerbaycan Petrolünün Endüstriyel Amaçla Kullanımı.....	15
1.2.2. Azerbaycan Petrolünün İhracı	20
1.2.3. Azerbaycan Petrol Endüstrisindeki Tekeller Ve Yabancı Yatırımlar.....	25
1.2.4. 9 Şubat 1890 Kanunun Azerbaycan`In Petrol Endüstrisine Etkisi	32
1.3. I. Dünya Savaşı Esnasında Bakü Petrolü Uğruna Yapılan Mücadele.....	34
1.3.1. Bakü petrolü uğruna büyük güçlerin mücadelesi	34
1.3.2. Bakü Komünü`Nün Kurulması ve Petrolün Millileştirilmesi.....	37
1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Yıllarında (1918-1920) Uygulanan Petrol Politikası	41

İKİNCİ BÖLÜM

1920-1940 YILLARI ARALIĞINDA AZERBAYCAN'IN PETROL ENDÜSTRİSİNİN GELİŞİMİ

2.1. Azerbaycan`da Sovyet Cumhuriyetinin Kurulması ve Petrol Endüstrisinin Millileştirilmesi.....	45
--	-----------

2.1.1. AHC`Nin Yıkılması ve Azerbaycan SSC`nin Kurulması.....	45
2.1.2. Azerbaycan SSC`nin Petrol Endüstrisini Millileştirmesi	48
2.2. 1922 Cenova Ve Lahey Konferanslarında Bakü Petrolü Meselesi	51
2.2.1. Cenova Konferansında Bakü Petrolü.....	51
2.2.2. Lahey Konferansında Bakü Petrolü	54
2.3. Azerbaycan`ın Sovyetleştirilmesi	58
2.3.1. İdari Yönden Sovyetleştirilme	58
2.3.2. Ekonomik Yönden Sovyetleştirilme	60
2.3.3. Sovyetlerin Petrol Sektöründeki Kararları.....	64
2.4. Petrol Endüstrisinin Gelişimi ve Denizden İlk Petrol Çıkarılması.....	69
2.5. Petrol Üretiminde Artım.....	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA AZERBAYCAN PETROLÜ UĞRUNA MÜCADELE (1939-1945)

3.1. II. Dünya Savaşının Başlangıcında Azerbaycan Petrolünün Önemi.....	75
3.1.1. II. Dünya Savaşının Başlangıcı.....	75
3.1.2. Fransız ve İngilizlerin “Pike” Planı	78
3.1.3. Sovyetlerin Savaşa Dahil Olmasından Önceki Durum.....	82
3.2. Sovyetler Birliği`nin II. Dünya Savaşı'na Dahil Olması	86
3.2.1. Almanya`Nın SSCB`ye Savaş İlanı	86
3.2.2. Almanların “Barbarossa” Planının Başarısızlığı.....	89
3.2.3. Kafkas Uğruna Mücadele	92
3.2.3.1. Almanların Yaz Saldırıları ve Kafkasya İçin Tehlike.....	92
3.2.3.2. Almanların “Edelweiss” Planı.....	96
3.2.4. Savaşın Müttefikler Lehine Dönüşümü	100
3.3. Faşizm Üzerinde Zaferin Kazanılmasında Azerbaycan Petrolünün Rolü	105
3.3.1. II. Dünya Savaşının Sonu ve Faşizm Üzerinde Zafer.....	105
3.3.2. Zaferin Kazanılmasında Azerbaycan Petrolünün Rolü	111
SONUÇ.....	117
KAYNAKÇA	120
EKLER.....	138

ÖNSÖZ

19. yy'da başlayan petrol serüveni 20. Yy'da dünya savaşlarının çıkmasının ana sebeplerinden biri olmuştur. Özellikle emperyal devletler petrol uğruna pekçok bölgeyi işgal etmekten çekinmemiştir. Petrolün rengi bu nedenle aslında siyah değil pek çok acının yaşanmasına neden olduğu için kan rengidir. Azerbaycan'da emperyalist devletlerin bu çekişmesinden payını almıştır. Petrol nedeniyle pekçok büyük devletin ilgi odağı olmuştur.

Bakü'nün ekonomik potansiyeli, bölge üzerinde hakimiyet kuran Sovyetler Birliği tarafından bile fark edildi. Sovyet dönemi 1991 yılına kadar sürdü ve bu dönemde Azerbaycan'ın petrol endüstrisi birçok iniş ve çıkışlar gördü. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan ülke, ekonominin ana itici gücü olarak petrol ve gaz sektörünü önemli ölçüde geliştirdi. Bakü'nün enerji politikası üç aşamaya ayrılabilir: 1) 1871'den 1920'ye kadar olan “Altın Çağ”, Bakü'de ilk tatbikatın yapıldığı yıl ile Kızıl Ordu'nun kendi gücünü kurduğu yıl arasındaki dönemdi; ii) “Sovyet Orta Çağı” olarak adlandırılan dönem, Moskova'nın Hazar bölgesi madencilik politikasını planladığı 1921 ve 1991 yılları arasındaki dönemdi; iii) 1992 yılında başlayan ve halen devam eden “Azerbaycan Rönesansı”. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Azerbaycan özerklik kazanmaya ve hidrokarbon stoklarını özerk bir şekilde yönetme kabiliyeti kazanmaya başladı.

Bu tez, 1920-1945 arasında geçen yıllarda Sovyet dönemini kapsayan, Azerbaycan şehri Bakü ve petrol endüstrisi hakkında tarihsel bir çalışmadır. Bakü petrol endüstrisinin tarihi, dış tarafların finansal ve emtia taleplerinin kentsel-endüstriyel bir ortamda dayatılmasının sosyal, fiziksel etkilerinin net ve odaklanmış bir örneğini sunar. Aynı zamanda sosyokültürel topluluklarını da içeren bir kentsel çevre olarak Bakü, petrol ve doğal gazın küresel önemi ve bu metaların kullanımları arttıkça değişen petrol endüstrisine dayatılan öncelikleri ile sadece fiziksel unsurlar olarak değil, zamanla siyasi ve ekonomik ideolojilerine göre değişmiştir. Bakü'nün çevresine göre uyumsuz doğasına katkıda bulunan bölge dışı bağlantılara rağmen, şehir her dönemde etnik ilişkiler, coğrafya ve jeoloji dahil olmak üzere Azerbaycan ve Transkafkasya bağamlarıyla bir dereceye kadar iç içe kalmıştır.

Çalışma aslında Azerbaycan'ın değerli bir kaynağının uğruna yapılan mücadelenin serüvenidir. Bu çalışmayı hazırlamamda, Azerbayca'nın petrol

sektörünü, Hazar Denizi-Kafkasya enerji jeopolitikası çerçevesinde analiz etmemde ve tarihsel olarak incelememde bana yardımcı olan bütün arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Özellikle çalışmam boyunca bana yardım eden, bilgilerini ve düşüncelerini eksik etmeyen, karanlık noktalarda bana ışık tutan değerli hocam Prof. Dr. Halil BAL'a derin minnettarlık duyduğumu iletiyorum. Kendilerinin eleştirel yorumların bu çalışmamı daha kapsamlı bir hale getirdiğine ve daha da geliştirdiğine dikkat çekmek istiyorum. Ayrıca İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinin editoryal okuma ve etkin çalışması ile çalışmamı sonlandırmaya yardım ettikleri için teşekkür ediyorum.

Çalışmamın bütün bölümlerini okuyan ve kendi yorumlarını belirterek bana destek olan aileme de şükranlarımı sunarım.

İstanbul 2021

İsrafil Aliyev

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Balahanı, Sabuncu, Ramanı, Bibi-Eybat petrol alanları ile ilgili veriler (1889-1890).....	17
Tablo 2. Azərbaycan`da petrol üretimi (1891-1913).....	19
Tablo 3. Gemilerle yapılan petrol taşımacılığı (1889)	22
Tablo 4. Bakü`de petrol ve kerosenin deniz ve demir yolu ile taşınmasına ilişkin veriler (1894-1904)	24
Tablo 5. Bakü`de petrol ve kerosen üretimi ve ihracı (1894-1904)	24
Tablo 6. Yıllık 1 milyon pud civarı kerosen üreten ilk 6 işletme (19. yüzyılın sonları)	26
Tablo 7. Petrolün fiyatı (kopek ile) (1891-1905)	31
Tablo 8. Sovyet dönemi Azərbaycan`da petrol üretimi (1921-1991).....	74
Tablo 9. Azərbaycan`da petrol üretimi (2007-2017). Error! Bookmark not defined.	

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AKP	: Azerbaycan Komünist Partisi
BNITO	: Hazar-Karadeniz Petrol Sanayi Birliği (Batumskoye Neftepromyshlennoye i Torgovoye Obschestvo)
BP	: British Petroleum
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı
NEP	: Yeni Ekonomik Politika (Novaya Ekonomiçeskaya Politika)
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği

GİRİŞ

Azerbaycan petrol ve doğalgaz üretimi açısından dünyanın en zengin ülkelerinden biri olarak uluslararası arenada aktif bir rol almakta, aynı zamanda petrol üretiminin tarihsel süreci açısından en eski üreticilerden biri olarak değerlendirilmektedir. Azerbaycan'ın petrol rezervleri ile ilgili farklı kaynaklarda farklı rakamlar belirtilmiş ve genel olarak farklı dönemlerde sektörde yaşanan teknik gelişim sonucu mevcut rezervlerin miktarı değişikliğe uğramıştır. Günümüzde Hazar'ın toplam petrol rezervi 48 milyar varil (5,7 milyar ton) olarak belirtilmektedir. Bu rezervin 7 milyar varili (1 milyar tonu) ise Hazar kıyısında bulunan Azerbaycan'a ait olduğu ifade edilmektedir.

Azerbaycan'da petrol üretimi ile ilgili ilk kaynaklara 7. yüzyılda ait belgelerde rastlanmaktadır. Daha sonra bölgeye gelen seyyahlar Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde petrol üretildiği hakkında çeşitli yazılar yazmışlardır. Tarihsel bilgilere göre, ilk petrol kuyusu 1594 yılında Abşeron'da kazılmış ve derinliği 35 metreyi bulmuştur. Azerbaycan'ın dünyada ilk petrol ülkesi olarak gelişimi 1848 yılına dayanmaktadır. Bu tarihte Bakü civarında bulunan Abşeron yarımadasında mekanik usullerle ilk modern petrol kuyusu açılmıştır. ABD'nin Pensilvanya bölgesindeki petrol kuyusu ise bundan 11 yıl sonra, yani 1859'da açılmıştır. İlk petro rafineri de 1860'da Bakü'de Surahani bölgesinde inşa edilmiştir. 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ve ardından 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması sonucunda Kuzey Azerbaycan toprakları Çarlık Rusya tarafından işgal edilmiş ve bundan sonra petrol kaynakları da Rusya merkezi yönetimi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. 1828-1917 yılları arasında Çarlık Rusya'nın terkip hissesi olan Azerbaycan merkezi, Rusya'nın kültürel ve sanayi gücünden etkilenmiş ve Azerbaycan'da modern petrol endüstrisinin temelleri bu dönemde atılmıştır. Sektöre büyük sayıda yabancı şirketler girmiştir. 1872'de Rus hükümeti tekel (iltizam) sistemini ortadan kaldırmış ve bölgeyi rekabetçi özel girişime açmıştır. 1873 yılında 12 şirket Azerbaycan'ın petrol sektöründe faaliyet göstermekteydi. Yüzyılın sonlarında bu rakam 140'a yükselmisti. Bu firmaların büyük bir çoğunluğu Ruslar ve Ermeniler aitti. 1879'da "Nobel Kardeşleri Birliği"nin temeli atılmış, 80'lerde Bakü'ye Rotschild'ler liderliğinde Fransız sermayesi girmiş, 90'lı yıllarda ise İngilizler Azerbaycan'ın petrol sektörüne dahil olmuşlar. 1910'da burdaki

madenlerin %60 kadar büyük bir kısmı sadece 3 şirketin kontrolünde idi: Royal Dutch Shell, Nobel kardeşleri ve Rusya Petrol Topluluğu. Artık 1916 yılında Azerbaycan'ın petrol sektöründe yabancı yatırımcıların sayısı 100'den çoktu. Tüm bunların yanısıra Azerbaycan'ın petrol zenginliği ve sektörel gelişim milli burjuvazinin oluşumuna da olanak sağlamıştı.

19. yüzyılın ortalarında en verimli petrol kuyusundan günlük en az 10 varil petrol çıkarılmaktaydı. Yaşanan teknik gelişim sayesinde Rusya'nın yıllık petrol üretimi 1863 yılında 41 bin varilden 1870 yılında 204 bin varile yükselmiş ve tüm bunlar Bakü petrol sahalarından elde edilmişti. 1878 yılında ilk kez Nobel kardeşlerinin finansmanı ile Bakü'de petrol boru hatları inşa edilmeye başlandı. 1896-1906 (1903) yılları arasında Karadeniz'e kadar uzanan 833 km uzunlukta Bakü-Batum petrol boru hattı inşa edilmiştir. Yine 1878 yılında Hazar'a ilk kez petrol tankerleri getirilmeye başlandı. Rothschildlerin yatırımı ile 1883 yılında Bakü-Batum demir yolu hattı inşası tamamlandı. 1883'ten itibaren petrol üretimi ve nakliyesi büyük ölçüde artmaya başladı.

1890 yılında Rusya'nın petrol ihtiyacının %97,7'si Bakü tarafından karşılanmaktaydı. O dönemde Bakü'de petrol üretimi 426 milyon Rus pudu¹ ise, ABD'de bu rakam 400 milyon pud idi. 1901 yılında Bakü'deki petrol kuyuları dünya petrol üretiminin yarısını sağlamaktaydı. 1901 yılında Rusya'da üretilen 11,9 milyon ton petrolün %95'i Azerbaycan'da üretilmiştir. Bu da tüm dünya petrol hasılasının %51,5'i demek idi. Başka ifadeyle 1901'e kadar Bakü, petrol üretiminde dünyadaki lider konumunu aldı. Bakü'nün Abşeron yarımadasında bulunan en büyük petrol kuyuları Bibi-Heybat, Balahani-Surahani-Ramana petrol sahalarında bulunmakta ve bu sahalar toplam üretimin %95'ni sağlamaktaydılar.

I. Dünya Savaşı arifesinde, yani 1914 yılında Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde yatırımları bulunan temel şirketler ve onların yatırımları şöyle idi: Standard Oil – 143,2 milyon ruble, Royal Dutch Shell – 77 milyon ruble, Nobel kardeşleri – 44 milyon ruble, “Petrol sanayi ve mali birliği” – 28,2 milyon ruble.

Azerbaycan'ın petrol zengini olması onun için büyük sorunlara da yol açmaktaydı. 20. yüzyılın başlarında yaşanan kargaşa ve çatışmalara rağmen I. Dünya Savaşı döneminde Bakü'nün petrol alanları dünya pazarında önemini korumakta ve küresel güçlerin dikkatinde yer almaktaydı. Bütün bunlar I. ve II. Dünya Savaşları

¹ 16.38 kilogram

sırasında büyük güçlerin Bakü ile ilgili planlarının ve askeri operasyonlarının oluşumuna sebebiyet vermiştir. Özellikle Nisan 1918'de Bakü'de Sovyet yönetimi altında Bakü Komunü'nün kurulması, petrolün millileştirilmesi, yabancı güçlerin hoşnutsuzluğu ile karşılanmıştır. Eylül ayında Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile şehrin geri alınması ve 1918-1920 yılları arasında var olan Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti'nin başkenti ilan edilmesi ile yabancılara petrol sahaları geri verilmesine bakmaksızın, 28 Nisan 1920 yılından itibaren Sovyet Cumhuriyetinin ilan edilmesi, 1922 yılında ise Azerbaycan SSC'nin SSCB üyeliğine girmesi ile petrol yeniden millileştirilmiş ve yabancılardan petrol sektöründeki varlıklarına devlet tarafından el konulmuştur. 10 Nisan-19 Mayıs 1922 tarihlerindeki Cenova Konferansı ve ardından 15 Haziran-19 Temmuz 1922 tarihlerindeki Lahey Konferansı gayri-resmi olarak Sovyet, başka ifadeyle Bakü petrolü uğruna tartışmalara adanmıştır. Fakat bu konferanslar petrol sahalarını geri almak isteyen yabancı yatırımcılara hiçbir başarı vad etmemiştir. Azerbaycan'da idari, ekonomik, özellikle petrol endüstrisinde sovyetleştirilme gerçekleştirilmiş, özellikle Sovyet yönetimi yılları petrol sektörünün hızlı gelişimi ile dikkat çekmiştir. İlk kez 1925 yılında denizde petrol kuyusu açılmış, sektördeki teknik gelişimlerin bir sonucu olarak Sovyetler Birliği, 1931'de dünyada ikinci ve Avrupa'da ilk en büyük petrol üreticisi olmuştur. 1937 yılında Azerbaycan petrol üretimi toplam SSCB petrol üretiminin %80'ini, 1940 yılında ise %71.5'ini oluşturmaktaydı. 1941-1945 yılları arasında Azerbaycan Sovyet petrol ihtiyacının toplam %63.2 kısmını karşılamıştır. Aynı yıllarda Büyük Vatanseverlik Savaşı yaşanmış ve Azerbaycan petrolü bu savaşın Sovyetler ve onun müttefikleri lehinde sonuçlanmasında kilit bir rol oynamıştır.

1939 yılında Avrupa'da Almanya'nın bütün Almanları tek bir devlette birleştirmek iddiasıyla başlayan ve daha sonra Polonya'ya savaş ilan etmesiyle II. Dünya Savaşı'na dönüşen olayların ilk başında SSCB-Almanya arasında Molotov-Ribbentrop paktı imzalanmış, Almanya ve SSCB anlaşarak Avrupa'yı kendi aralarında bölmeye karar vermişler. Fakat daha sonra her ikisinin dünya gücü haline gelme iddiaları anlaşmada belirtilmeyen daha geniş alanlara yayıldığı için Almanya 22 Haziran 1941'de SSCB'ye savaş ilan etmiştir. SSCB daha savaşa dahil olmadan önce savaşın hangi tarafında yer alacağı tam olarak belli olmadığı için müttefik devletler, özellikle Fransa ve İngiltere ortaklığında Sovyetlerin askeri ve sanayi açıdan önemli bölgelerine

bomba saldırısı planları gündeme gelmiştir. Bu planlar arasında özellikle Sovyetlerin temel enerji kaynağı olan Bakü'nün bombalanması da bulunmuş ve "Pike" kod adıyla tarihe geçmiştir. Bu plan Fransa'nın 1940 yılında Almanlar tarafından işgal edilmesi sonrası açığa çıkmış ve tüm dünyaya duyurulmuştur. Fakat genel olarak müttefikler bu planın gerçekleştirilmesinde çok fazla istekli olmamış, bu planın gerçekleşmesi durumunda yaşanabilecek muhtemel trajediler göz önünde bulundurulmuştur. Sovyetlerin II. Dünya Savaşı'na dahil olmasından sonra ise plan tamamen gündemden düşmüştür. Buna rağmen Bakü'nün petrol madenlerinin ve sanayi tesislerinin Sovyetlerin kendileri tarafından tahrip edilme olasılığı hala gündemde idi. Şöyle ki, Almanlar 1942 yılının yazında Kuzey Kafkasya operasyonu başlattığı zaman, Kafkasya'nın petrol bölgeleri olan Maykop, Grozni ve Bakü'yü ele geçirmeyi hedef almışlardı. 8 Mayıs 1942'de Almanlar Maykop'a girdiklerinde Sovyetler burdaki tüm petrol alanlarını tahrip ederek geri çekilmişlerdi. Sıradaki hedef Grozni ve sonra Bakü idi. Bakü Almanlar tarafından ele geçirilseydi onu da aynı kader bekleyebilirdi. Fakat Almanlar 25 Ağustos'ta aldıkları Mozdok'tan öteye gidemediler. 21 Ağustos'ta Alman bayrağı Kafkaslar ve Avrupa'nın en yüksek noktası olarak bilinen Elbrus dağında kaldırılrsa da bu stratejik başarı olarak değerlendirilmemektedir. 1942 Kasım'da Almanların Stalingrad civarında mağlubiyeti onların Kafkasya'daki operasyonlarının başarısızlığını sağladı. Bundan sonra Almanlar Kafkas Cephesi'nde gerilemeye başladılar. Stalingrad'da kazanılan zaferin şerefine, Büyük Britanya kralı VI George özel bir kılıç hazırlatdırdı. Bu kılıcı Tahran Konferansında, Başbakan Winston Churchill, Stalin'e şahsen takdim etti. Stalingrad savaşı ile II. Dünya Savaşı'nda Müttefikler lehine radikal bir değişim başladı ve Almanya, ilk kez ulusal yas ilan etti. 1943 yılında yaşanan olaylar, özellikle Kursk savaşı ise II. Dünya Savaşı'nın sonunun başlangıcı olarak nitelendirilebilir. Bu savaş tarihe en büyük tank savaşı olarak geçmiş ve "Faşist bloku" ülkelerinin ağır darbelerle yenilmesi ve İtalya'nın savaştan çıkarak blokun parçaklanmasına neden olmasıyla bilinmektedir. 1944 ve 1945 yıllarındaki savaşlar da Almanlarca işgal edilmiş bölgelerin geri alınmasıyla geçti. Artık 1945 yılı 25 Nisan tarihinde Sovyet askerleri Berlin'e ulaşmış ve şehri kuşatmışlardı. 1 Mayıs'ta askerler Berlin'in merkezinde bulunan Reichstag'ın üzerine Sovyet bayrağı astı. 7 Mayıs'ta Almanya müttefiklerin koşulsuz teslim belgesini imzaladı. Bir gün sonra

benzer bir belge Sovyetlerle de imzalandı ve 9 Mayıs 1945`de Avrupa`da II. Dünya Savaşı sona erdi.

II. Dünya Savaşı`nda Sovyetlerin zafer kazanması için Bakü petrolünün çok büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Savaşın ilk günlerinden Azerbaycan petrol sanayi işçileri, Komünist Parti tarafından ilan edilen askeri slogan çerçevesinde çalışmalara başladı: “Her şey cephe için, her şey zafer için!” Savaş yıllarında Bakü ve Kuzey Kafkasya, SSCB ekonomisinin ana petrol kaynağıydı ve burada SSCB'nin petrol ihtiyacının %80'i üretilmekteydi. Azerbaycan`dan Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında askeri amaçlı toplamda 75 milyon ton petrol gönderilmişti. Rusya'nın Azerbaycandaki eski elçisi Vasiliy İstratov ise bunları söyledi: “Azerbaycan'ın doğal kaynakları olmasaydı, Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda hiçbir zafer elde etmemiz mümkün değildi.” Ayrıca Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında Azerbaycan işçilerinin, özellikle kadınların kahramanca çalışması, Sovyet vatanseverliğinin tezahürlerinden biriydi. Sanayi sektöründe çalışan erkeklerin savaşa gitmesi ve arka cephenin boş kalması tehlikesini önlemek için Azerbaycan kadınları onların yerini almış ve çok büyük bir kahramanlık göstermişler. Örnek olarak Ocak 1941`de, “Bakhlebtrest” tesislerinde işçilerin %19,2'si kadın oluşturunuyordu, Ocak 1944'te ise bu rakam %70,1'e yükselmışti. Savaşa katılan ve ön cephede kahramanlıklarıyla ün kazanan pek çok Azerbaycanlı kadın da olmuştur. Bunlara örnek olarak Aliya Rustambekova, Ziya Ganiyeva, Almaz İbragimova, Şevket Salimova vd. gösterilebilir. Savaş sırasında, Azerbaycan yerel sanayi işletmeleri yaklaşık 200 yeni çeşit üründe uzmanlaşmıştı. Bu ürünler savaş ihtiyaçlarının karşılanması açısından büyük önem taşımaktadır. Hatta Bakü'nün Keşle kasabasında, "168" ve "458" sayıları altında kodlanmış iki uçak fabrikası vardı. Bu sürekli faaliyet gösteren fabrikalar, UTI-4 ve Yak-3 tipi avcı uçağı ürettiyordu. Böylelikle Azerbaycan Sovyetler Birliğinin ön ve arka cephelerinde kahramancasına savaşmış ve II. Dünya Savaşı`nın zaferle sonlanmasında büyük rol oynamıştır.

Savaştan sonra petrol üretimi keskin düşüş yaşamış, 1940'daki yıllık 22.2 milyon ton petrol üretimine karşılık 1945`te sadece 11.5 milyon ton üretim yapılmıştır. Fakat karşıya konulan beş yıllık planlar kapsamında sektörde yeni başarılar yakalanabilmiş, bu gelişimlerin en yüksek noktası ise 1949 yılında Hazar denizinde kurulan Neft Daşları (Petrol Taşları) olmuştur. 1986 verilerine göre, Azerbaycan'da üretilen petrolün %27'si açık deniz madenlerine düşüyordu. SSCB'nin doğu

bölgelerinde kurulan II. Bakü ve III. Bakü ismi verilen petrol bölgelerinin teknik bakımı ve bu yeni petrol bölgelerinde çalışan mühendislik personelinin eğitiminde Azerbaycanlı kadrolar, temel olarak da Bakü Petrol Akademisi büyük rol oynamıştır. 29 Eylül 1971'de Uluslararası Petrol Sempozyumu'nun Bakü'de yapılması bu sektörde Azerbaycan'a verilen önemin temel göstergesidir.

Araştırmanın amacı Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişim tarihini kapsamlı ve planlı bir şekilde incelemek, Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin dünyanın ilk petrol endüstrisi olduğu, 1901 yılına kadar dünyada en çok petrolün Azerbaycan'da üretildiği hakta bilgiyi ve Azerbaycan petrolü uğruna uluslararası güçlerin tartışmalarını, özellikle II. Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan petrolünün savaşın kazanılmasındaki rolünü değerlendirmektir. Bu çalışma Azerbaycan'da petrol üretiminin tarihsel gelişimini aşamalı şekilde inceleme ve anlatma, okuyuculara belirli dönemlerle ilgili geniş bir görünüm sunma açısından önem taşımaktadır.

Türkiye ulusal tez merkezi verilerine göre, Azerbaycan'ın petrolü ile ilgili çalışmalar, özellikle Azerbaycan petrolünün dünya siyasetindeki rolü (Aslan, 1998; Kodaman, 2002), Avrupa Birliği enerji politikası çerçevesinde incelenmesi (Huseynli, 2019), dünya pazarına çıkarılması (Shamilzade, 2019; Sadikov, 2004; Rzayev, 2003; Hüseyinli, 2001), Abşeron yarımadasının petrol potansiyeli (Mammadov, 2018), Azerbaycan petrolünün ülke ekonomisindeki rolü ve etkileri (Manafov, 2008; Eyvazov, 2003), petrol ve doğalgaz boru hatları projeleri (Ahmedov, 2008), petrol sektöründeki yatırımlar (Gasimov, 2007; Hasanzade, 2004), Azerbaycan'ın petrol politikası ve Türkiye ile ilişkileri (Talibov, 2005) vd. çalışmalar modern dönemde Azerbaycan'ın petrol endüstrisindeki gelişmeleri araştırmakta ve tarihsel olaylar ışığında Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişimini incelemeye yetersiz kalmaktadır. Bu açıdan Sovyet dönemi öncesi ve Sovyet dönemi yıllarında yaşanan olayları arkaplana alarak bu çalışmada Azerbaycan'da petrol üretiminin yapılmaya başladığı andan itibaren aşamalı şekilde sektördeki gelişmeler ele alınmış, özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan petrolünün dünya arenasındaki rolü değerlendirilmiştir.

Çalışmada Mirbabayev (2007) Azerbaycan Petrolünün Kısa Tarihi, Osbrink (2014), Yergin (1991) The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power, Yergin (2011) The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World, Gokay (2001) The Politics of Caspian Oil, Tokarjevskiy (1957) Iz istorii inostrannoy interventsii i

grazhdanskoy voyny v Azerbaydzhane (Azerbaycan'a yabancı müdahaleler ve iç savaş), Swietochowski ve Collins (1999) Historical Dictionary of Azerbaijan, İgolkin (1999) Отечественная нефтяная промышленность в 1917-1920 годах (Ulusal petrol sanayii 1917-1920 yıllarında), Zeynalov (2016) The oil and gas resources of Azerbaijan: A country's transformation into a regional energy hub, Dinkov (1987) Нефть СССР (SSCB Petrolü) vd. petrol endüstrini araştıran Azerbaycanlı ve yabancı araştırmacıların eserlerine değinilmiş, çeşitli dergi ve gazetelerde, özellikle Cenova ve Lahey konferansları ile ilgili dönemin bilgilerini araştırmak için İzvestia (1922) gazetesinde tarama yapılmış, ve genel olarak Sovyet ve Azerbaycan tarihi ve uluslararası ilişkileri ile ilgili kitaplar incelenmiştir. "Pike" planı ile ilgili özellikle Osborn'un (2000) Operation Pike ve Çapay'ın (2006) Bakü petrolü dünya satranç tahtasında: 1939-1945. yıllar eserleri dikkat çekmektedir.

Ulusların gücünün değerlendirilmesi açısından önemli unsurlardan birisi sahip oldukları doğal kaynaklarıdır. Bu kaynaklar açısından en önemli unsur da hammadde. Hammaddeye sahip olmak endüstriyel üretim için "olmazsa olmaz" unsur olduğu için büyük önem taşımaktadır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası hammadde kaynaklarının kontrolüne sahip olmak, savaş ve barış zamanlarında ulusal güç açısından önemli bir hale gelmiştir. Ayrıca savaşlar giderek mekanikleşmekte ve bu da ülkeleri doğal kaynaklara erişimi kontrol etmeye itmektedir. Petrol, I. Dünya Savaşı sonrasında giderek daha da gereksinim duyulan bir hammadde olarak dünya devletlerinin ilgi odağı olmuştur. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında Fransa Başbakanı G. Clemanceau "Bir damla petrolün değeri, askerlerimizin bir damla kanına eşittir" kelimesini kullanmıştır. Bu nedenledir ki I. ve II. Dünya Savaşları sırasında büyük güçlerin kontrol altına almak istedikleri temel bölgeler arasında Azerbaycan, özellikle Bakü de bulunmuştur. İngiliz "Near East" dergisinin 1918'de yazdığı gibi: "Bakü, dünyanın en büyük petrol merkezidir. Eğer kraliçe petrol ise, o zaman Bakü onun tahtıdır" kelimesi o dönemde Bakü'ye bir enerji kaynağı olarak verilen önemin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Enerji kaynaklarına sahip olmakla devletler uluslararası sistemde güç ve etkinliklerini artırmak isteyecek duruma gelebilirler. Zira son yıllarda enerji zengini ülkelerin kontrol altına alınarak kendi gücü artırma amacı ile bir çok askeri müdahaleler yapılmış, ekonomik yaptırımlar uygulanmış ve bu tür eylemler ülkelerin dış politikasında fazlasıyla gözlemlenmiştir. Özellikle 20. yüzyılda enerji kaynağı olarak

petrole olan ihtiyaç önemli ölçüde artmıştır. Örneğin 19. yüzyılda petrol ve doğalgaz enerji ihtiyacının %3,9'unu karşılamaktaydısa, 20. yüzyılın 70'li yıllarında bu rakam %63,2'e kadar yükselmiş, günümüzde ise daha da büyük rakamlarla karşımıza çıkmaktadır. 1900-1904 yılları arasında petrol üretimi 126 kere, doğalgaz üretimi 197 kere artmışsa, o dönemde kullanılan temel enerji kaynağı olan kömür üretimi sadece 3 kere artmıştı. Böylelikle petrol 20.yüzyılın temel enerji kaynağı haline gelmiştir. Artık ülkeler sadece güç ve etkinlik kazanmak amacıyla değil hem de enerji güvenliklerini sağlamak amacıyla da petrol kaynaklarına sahip olmaya ve enerji güzergahlarını kontrol etmeğe ihtiyaç duymaktalar.

Bu teorik çerçevede Azerbaycan'ın petrol kaynakları, petrol endüstrisi ve Azerbaycan petrolü uğruna mücadele bu çalışmada araştırılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sovyet dönemine kadar Azerbaycan petrolü araştırılmış, öncelikle Azerbaycan'ın petrol kaynakları ile ilgili bilgi verilmiş, daha sonra Rusya'nın işgal dönemine kadar Azerbaycan'da petrol alanlarının kullanımı, petrol üretimi, Rusya işgal döneminde Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin oluşumu ve gelişimi, bununla ilgili sektörde uygulanan yenilikler ve verilen kanunlar, sektöre giren yabancı ve yerel yatırımcılar, petrolün ihracı, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan petrolü uğruna verilen mücadele ve en son Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin petrol politikaları incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde 1920-1940 yılları aralığında Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin gelişimi, özellikle AHC'nin yıkılması ve Azerbaycan SSC'nin kurulması ve petrolün millileştirilmesi, bu millileştirme sonucu yabancı yatırımcılarla yaşanan sorunların tartışıldığı Cenova ve Lahey konferanslarının sonuçları, Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi ve petrol endüstrisinde yaşanan gelişimler, denizden ilk kez petrol çıkarılması ve üretimdeki artım araştırılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise II. Dünya Savaşı yıllarında, yani 1939-1945 yılları aralığında Azerbaycan petrolü uğruna verilen mücadele, II. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren sonuna kadar yaşanan olaylar, savaşlar fonunda incelenmiş, özellikle Fransız ve İngilizlerin Bakü petrol sektörünün mahvolunmasına yönelik "Pike" planı araştırılmış, Sovyetlerin savaşa dahil olması ve bu planın gündemden düşmesi, Azerbaycan petrolünün savaşın kazanılmasındaki kilit rolü değerlendirilmiştir. Son

olarak II. Dünya Savaşı sonrası Azerbaycan`da petrol endüstrisinin yeniden inşası ve gelişimi ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN PETROL ENDÜSTRİSİNİN GELİŞİM TARİHİ

(SOVYET DÖNEMİNE KADAR)

1.1. Azerbaycan Petrolünün Kısa Tarihi

1.1.1. Azerbaycan'ın Petrol Kaynakları Hakkında Genel Bilgi

Petrol ve doğalgaz kaynakları açısından dünyanın zengin ülkelerinden birisi olan Azerbaycan bu kaynakları uluslararası arenada aktif olarak başarılı bir şekilde kullanmaktadır. Dünyada var olan 142,7 milyar ton toplam petrol rezervinin 93,4 milyar tonu Orta Doğu ülkeleri, 8,2 milyar tonu Rusya Federasyonu, 1 milyar tonu da Hazar Denizi bölgesinde civarında Azerbaycan da bulunmaktadır.² Başka bir ifadeyle Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervleri 7 milyar varil (1 milyar ton) olup, dünya petrol rezervlerinin %0,6'sını oluşturmaktadır. Fakat bu rakamlarla ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı petrol uzmanları ülkenin kanıtlanmış petrol rezervlerinin 13 milyar varil, Azerbaycan yetkilileri ise bu rakamın 17,7 milyar varil olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan hem de doğalgaz açısından oldukça zengindir. Kanıtlanmış doğalgaz rezervleri 1,31 trilyon m³ civarında olup dünya doğalgaz rezervlerinin %0,7'sini oluşturmaktadır.³

Bazı kaynaklarda Azerbaycan'ın ve genel olarak Hazar Denizi'nin petrol kaynakları olduğundan daha fazla gösterilmiştir. The Middle East'in Ekim 1994 sayısında, 1993 yılında Azerbaycan'ın petrol rezervleri 3,5 milyar varil (470 milyon ton) kadar olmuş ve 1994'de ise bu rakam 7,5 milyar varile (1 milyar tona) yükselmiştir. Nisan 1998'de, Londra temelli Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü yayınladığı raporda Hazar Denizi'nin hesaplanmış petrol rezervlerinin beklentilerin aşağısında olduğunu açıklamıştır. Raporda verilen bilgilere göre Hazar'ın ABD Enerji Bakanlığı tarafından yayılan 200 milyar varil rezervi fazla gösterildiği tahmin edilmektedir.

2012 yılı verilerine göre, Hazar Denizi'nin toplam petrol rezervlerinin miktarı 48 milyar varil (5,7 milyar ton) olarak belirtilmiştir. 2006-2008 yıllarında Azeri-Çırag-

² Farid Hasanzade, **Azerbaycan Petrol Sektörüne Yapılan Yatırımlar ve Onların Etkili Kullanım Yolları**, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Gebze, s.9, 2004.

³ Sarvar Gurbanov, **Hollanda Hastalığı (Teori ve Ülke Örnekleri)**, 1. Baskı, Kitap Yayıncılık San.Tic.A.Ş., İstanbul, s.74, 2012.

Güneşli petrol yataklarının kullanıma açılması ve sonuç olarak üretimin artması nedeniyle bölgenin enerji potansiyeli daha da yükselmiştir.⁴

Alp-Himalaya orojenez (dağ oluşumu) kuşağında bulunan Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinden başlayarak güneydoğuya kadar devam eden orojenez birkaç milyon yıl içerisinde devam etmiş ve büyük hacimde petrol ve doğalgaz karışımının yeryüzüne çıkması ile sonuçlanmıştır. Örneğin, Digah kasabası civarında bulunan “Yanar Dağ”. Eskiden bu bölgede yaşayan insanlar dağın neden yandığını anlamamış, bunu dış güçlerin ürünü olarak kabul etmiş ve böylece ateşe tapma geleneği oluşmuştur.⁵

Azerbaycan'ın zengin yeraltı rezervleri temelinde petrol vardır. Başka bir deyişle, petrol diğer yeraltı kaynaklarla kıyasla ön plandadır ve ülke topraklarının %70'i petrol ve doğal gaz bakımından zengindir. Özellikle Abşeron yarımadası, Bakü ve Hazar Denizi'nin şelf bölgesi enerji kaynakları bakımından zengindir. Azerbaycan'daki petrol sahaları sadece denizde değildir. Gobustan, Şirvan ve Muğan bölgelerinde geniş petrol sahaları keşfedilmiştir. Bugün ülkede %50'sinin karada, geri kalanının ise Hazar Denizi'nde olduğu 70'den fazla petrol sahası faaliyet göstermektedir. Günümüzde Abşeron Yarımadası, Kuraboy, Guba-Siyazan ve Gence-Naftalan bölgelerinde petrol üretimi yapılmaktadır. Bu bölgelerin her birinde petrol ve doğalgaz üretimi farklı yıllarda başlamıştır.⁶

Abşeron bölgesinde 19. yüzyılın başlarından itibaren hızlanmaya başlanan petrol üretimi, yüzyılın sonlarından bu yana teknik olarak ilerlemiş ve üretim önemli ölçüde artmıştır. 2005 yılına kadar Azerbaycan'da yapılan 1.3 milyar ton petrol üretiminin 1 milyarı Abşeron bölgesinin payına düşmektedir. 1930'a kadar Azerbaycan petrol üretiminin tamamı bu bölgede yapılmıştır. Buradaki ana petrol yatakları Balahani-Sabuncu-Ramana, Surakhani, Bibi Eybat, Karacukur-Zığ Gala, Lokbatan-Puta-Kushhane, Pirallahı Adası, Petrol Taşları ve Binegedi'dir. Gence-Naftalan bölgesindeki petrol üretimi ise 1890'lı yıllarda başlamış ve Naftalan petrolü temel olarak tedavi amacıyla kullanılmıştır. Günümüzde pek çok turist çeşitli hastalıkların (omurga, sinir sistemi, omurilik, eklem, damar, kas, jinekolojik ve karaciğer hastalıklarının) tedavisi

⁴ “Oil and natural gas production is growing in Caspian Sea region”, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12911>, (05.03.2018).

⁵ Ayna Gazetesi, s. 27, 19 Eylül 1998.

⁶ Rehman Seferov, “Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 18, 2005.

için Naftalan`da bulunan tesislere gelmektedir. Sovyet döneminde ise diğer bölgelerde de petrol üretimi başlamıştır.⁷

1.1.2. Çar Rusyası İşgaline Kadarki Dönemde Azerbaycan Petrolü Hakkında Bilgiler

Petrol ilk kez yakıt olarak kullanılmıştır. Eski zamanlarda, petrollü topraklar kutsal sayılırdı. Petrol eskiden nafta (nephtoi) olarak isimlendirilmekte, bu söz ise “kutsal” anlamı taşımakta idi. 6. yüzyılda, Zerdüşt tapınakları Azerbaycan'ın Abşeron bölgesinde, özellikle Surakhani, Pirallahi adasında, doğal gazın yol açtığı kutsal ve sürekli yanan alevlerin etrafına inşa edilmişti. Surahani`da bulunan “Ateşgah” tapınağı günümüze kadar ulaşmıştır. Yunan ilim adamları Herodot, Plutarçus ve Romalı Dioskorid, eserlerinde petrol kullanımı hakkında yazıyorlardı. Abşeron yarımadasındaki (günümüzde Bakü, Sumgayit ve Khirdalan şehirleri, çevresindeki yerleşim yerleri ve köyleri kapsamaktadır) petrol üretimi hakkında ilk bilgiler 7. yüzyıla ait eski Alban yazılarından (Kafkas Albanyası`nı oluşturan halkın yazısı) alınmıştır. İtalyan seyyah Marko Polo (13-14. yüzyıllar) Bakü petrolünün Orta Doğuya ihraç edilmesi hakkında, Alman diplomat ve seyyah Adam Olearius (17. yüzyıl) Bakü`deki petrol kuyuları hakkında, Türk seyyah Evliya Çelebi (17. yüzyıl) Azerbaycan`ın petrol sahaları, üretilen petrolün Orta Asya, Osmanlı Devleti ve Hindistan`a ihraç edilmesi ve ilk petrol gelirleri hakkında kendi eserlerinde yazmışlar. Orta Çağ`da, günümüz Azerbaycan topraklarında, tarihi Şirvan`da, petrol büyük miktarlarda üretiliyordu. 10-13. yüzyıllarda Balahani köyünde “hafif petrol”, Surahani`da “ağır petrol” üretildi. Arap yönetimi sırasında modern Azerbaycan topraklarında petrolü rafine etme hakkında bilgiler vardı. 13. yüzyıl arap coğrafyacı İbn Bekran, kötü kokusundan kurtulmak ve petrolün tedaviye daha uygun hale getirilmesi için Bakü`de petrolün rafine edildiğini ifade etmiştir. Marko Polo: “Gürcülerle sınır komşusu olan halk, insanlar tarafından gıda olarak tüketilmeyen, ancak tedavi amacıyla kullanılabilen zengin bir yağ kaynağına sahiptir.” 15. yüzyıldan itibaren, Marko Polo tarafından "yağ" diye adlandırılan petrol, yurt dışına ihraç olunmaya başlamıştır.⁸ Arap coğrafyacı Abdül Rashid al-Bakuvi (14-15. yüzyıl), her gün Bakü`den petrol yüklü 200`den fazla deveye sahip bir kervanın gönderildiğini

⁷ Seferov, s. 290, 2005.

⁸ Himayet Rizvanqızı, **Azerbaycan`ın Maden Sanayisi**, Yeni Nesil Neşriyatı, Bakü, s.14, 2005.

belirtiyordu. Her bir deve yaklaşık 300 kg petrol taşıyordu. Hamdulla Kazvini yazılarında kuyulardan petrol çıkarmak için, ikincisinin suyla doldurulduğunu bildiren yöntemle ilgili bilgi aktarmıştır. Böylece petrol süzülerek ardından conta deriden yapılmış çantalarla toplanmaktaydı. Muhammed Mumin'e göre, bu tür çantalar da petrolün depolanması ve taşınması için kullanılmıştır. 1572'de, Bakü'yü ziyaret eden İngiliz seyyah Jeffrey Duckett, kentin yakınında çok sayıda petrol kuyusu olduğu için insanların yolunu uzattığını söylüyordu.⁹ Duckett, evleri aydınlatmak için kullanılan siyah yağı "naft" olarak nitelendirdi. 1601'de İranlı tarihçi Amin Ahmad el Razi, Bakü yakınlarında her gün yaklaşık 500 adet kuyudan petrol çıkarıldığını yazıyordu. 17. yüzyıl Alman seyyahi Lerch, Abşeron Yarımadası'nda 350 ila 400 petrol kuyusunun bulunduğunu belirterek her gün Balahani kasabasındaki bir kuyudan yaklaşık üç bin kg petrol çıkarıldığını iddia ediyordu. 1689'da Şirvan'ı ziyaret eden İngiliz misyoner Peder Willot, Safevi Şah'ın Bakü'den elde ettiği yıllık gelirin 7.000 tümen veya 420.000 Fransız livri olduğunu belirtmiştir.¹⁰

18. yüzyılın başlarına kadar İran yönetimindeki Azerbaycan'a bu dönemden itibaren Rusya'nın işgal yürüşleri başlamıştır. Hazar Denizini ülke içi taşımacılık amacıyla kullanma kararına gelen Rusya Çarı I. Petro, bu nedenle 1723'de Bakü'ye işgal yürüşü düzenlemiş ve bu bölgeyi İran'dan koparmıştır. Bakü'de Rusya yönetimi kurulduktan sonra Çar, burda petrol bulunması ve çıkarılan petrolün Volga nehri ile yukarıya, yani Rusya'ya taşınması hakkında emir vermiştir. Fakat Bakü'nün Rusya tarafından işgali fazla uzun sürmemiş, 1735 yılında İran bu bölgeyi geri almıştır. Bu dönemde Hazar kıyılarında dünyanın farklı noktalarından gelen tüccarlar vardı. İngiliz tüccarlarda bu ticarete yerini almıştı. 1754'de Bakü'de olan İngiliz Jhonas Hanuey burda petrolün nasıl çıkarıldığı ile ilgili kendi seyahatnamesinde yazmıştır. Çar I. Aleksandr döneminde, yani 1806'da, Bakü yeniden Ruslar tarafından işgal edildi. 1819 yılında Bakü'de artık 4 bin ton petrol üretilmiş ve üretilen petrolün büyük bir kısmı İran'a ihraç edilmiştir.¹¹

Tarihsel bilgilere göre, ilk petrol kuyusu 1594 yılında Abşeron'da kazılmış ve derinliği 35 metre olmuştur. 1806 yılına gelindiğinde ise Abşeron'da artık 50 kuyu

⁹ O. A Efendiyev, *Azerbaydzhanskoye gosudarstvo Sefevidov v XVI veke, Izdatel'stvo EI'm*, s.249, 1981.

¹⁰ Farid Alakbarov, *An Overview Baku: City that Oil Built*, Azerbaijan International dergisi, Summer 2002 (10.2), s. 29, 2002.

¹¹ Osbrink, s. 25, 2014.

vardı. 1821`de ise burdaki kuyuların sayısı artık 120`e ulaşmıştı. 19. yüzyılın ortalarında en verimli petrol kuyusundan günlük en az 10 varil petrol çıkarılabilirdi. Çıkarılmış petrol taş çukurlarda yerleştiriliyor, ardınca ise arıtılarak devletin sahip olduğu depolara dağıtılmıştır. 1870`de Bakü`de 14 depo vardı. Petrolün bu yöntemle çıkarılması 1872 yılına kadar devam etmiştir.¹²

1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması sonucunda Kuzey Azerbaycan toprakları Çarlık Rusya tarafından işgal edilmiş, Güney Azerbaycan toprakları ise İran`ın kontrolünde kalmıştır. 1828-1917 yıllarını arasında Çarlık Rusya`nın kontrolünde olan Azerbaycan merkezi Rusya`nın kültürel ve sanayi gücünden etkilenmiş ve Azerbaycan`da modern petrol endüstrisinin temelleri bu dönemde atılmıştır. Bu dönemde Azerbaycan`ın petrol endüstrisi ile ilgili temel isimler şunlardı: Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şemsi Esedullayev, Murtuza Muhtarov, Nobel kardeşleri, Dmitri Mendeleyev, Konon Lisenko, Lev Gurviç, vd. Rusya, 1910 yılına kadar dünyada Bakü petrolü ile temsil olunmaktaydı. Bakü`deki en önemli petrol yatakları Balahani, Ramana, Sabuncu, Bibi-Heybet ve Surahani`da idi. Doğalgaz kaynakları da ilgi çekmekteydi. Örneğin Pr. Melhior Neymayer 1898`de St. Petersburg`da yayınlanan “Yerküre tarihi” kitabında şöyle yazıyordu: “... Bakü petrolünün daha bir yoldaşı yer altından çıkarılan doğalgazdır. Doğalgaz eski zamanlarda Surahani civarında bulunan kutsal alevlere hayat veriyor, Hintli dindarların buraya büyük kitlelerle seyahat yapmasına neden oluyordu”.¹³

Böylece deyebiliriz ki, dünya genelinde ilk petrol kuyuları Azerbaycan`da bulunmuştur. 1594 yılında Nuroğlu isimli bir kişi 35 metre derinliğinde petrol kuyusu kazarak tarihe geçmiştir. 1846 yılında ise Bakü`nün Bibi Heybet bölgesinde ilk kez modern, mekanik yöntem kullanılarak petrol kuyusu açılmıştır.¹⁴

Genel olarak Azerbaycan`da petrol endüstrisinin gelişme sürecini 3 aşamalı olarak ele alabiliriz. Bu aşamalar aşağıdaki gibidir:

¹²Rizvanqızı, s. 19, 2005.

¹³ Mirbabayev, s.2, 2007.

¹⁴ Necdet Pamir, **Dünyada Döner Matkapla Açılan İlk Kuyunun Hikayesi**, Bütün Dünya, Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, s. 51, 2007.

- 1920 yılı öncesi Çar Rusyası dönemi. Bu dönemde Bakü’de ilk petrol kuyusu açılmış, petrol endüstrinin temeli konulmuş ve sektöre büyük sayıda yabancı şirketler girmiştir.
- 1920-1991 Sovyet Dönemi. Bu dönemde ilk kez açık denizden petrol çıkarılmış, Azerbaycan’ın enerji kaynakları uğruna özellikle II. Dünya Savaşı döneminde büyük mücadele yaşanmış, dünyada ilk olarak “Neft Taşları” (Petrol Taşları) kurulmuş ve genel olarak petrol endüstrisinde önemli gelişmeler yaşanmıştır.
- 1991 yılı bağımsızlık sonrası dönem. Bu dönemde “Yüzyılın Antlaşması” imzalanmış, bir çok yeni enerji projeleri gerçekleştirilmiş ve yeni petrol ve doğalgaz sahalarının bulunmuştur.

1.2. Rusya’nın İşgal Döneminde Azerbaycan Petrolü

1.2.1. Azerbaycan Petrolünün Endüstriyel Amaçla Kullanımı

Dünya’da ilk modern petrol kuyuları Bakü ve civarında, daha sonra ABD, Basra Körfezi, Musul-Kerkük gibi yerlerde açılmıştır. İlk başlarda “faydalı yakıt, ekonominin güçlü bir kaynağı ve tıbbi açıdan oldukça değerli bir ilaç” olarak nitelendirilen petrolün yarından çoğu Azerbaycan’da üretilmekte idi. Fakat bu, birçok devletin, özellikle Avrupa devletleri olan Fransa, İngiltere ve Almanya, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya’nın Azerbaycan petrolüne sahiplenmek uğruna büyük politik ve askeri mücadele içerisine girmesine neden olmuştur.¹⁵

1682 yılında Çarlık Rusya tahtına oturan Çar I. Petro (Büyük Petro olarak da anılmaktadır) döneminde Rusların yaşadığı topraklar üzerinde kalıcı temeller atılmış ve bu dönem yeni işgallerle anılmıştır. Özellikle Rusların Hazar kıyılarına ilk inişi bu döneme başlamıştır. Fakat Rusya’nın Kafkasya politikası ve bu topraklarda konuşlanması Nikolayın iktidar yıllarına denk gelmektedir. Güney yönünde genişleme politikası Rusya’nın zaman-zaman Osmanlı Devleti ile, bazen İran’la savaş içerisine girmesine neden olmuş ve 1813 ve 1828 tarihlerinde imzalanan Rusya-İran anlaşmaları ile Azerbaycan toprakları tamamen Rusya’nın eline geçmiştir.¹⁶

¹⁵ Zamin Aliyev, **Yirminci Yüzyılın Başlarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Petrolü Uğrunda Mücadelesi**, TASAM, s. 3, 2014, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/5435/buyuk_guclerin_azerbaycan_cekismesi, (05.03.2018).

¹⁶ Kezban Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rusya Tarihi**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s. 195, 2004.

Çarlık Rusya'nın Azerbaycan üzerinde etkisinin diplomatik açıdan başlangıç tarihi olarak 12 Ekim 1813 yılında imzalanmış Gülistan Antlaşması kabul edilmektedir. Bu tarihte Rusya ile İran (Kaçarlar) arasında imzalanmış anlaşma ile Güney Kafkasya'da bulunan Karabağ ve civarındaki topraklar Rusya yönetimine tabi edilmiştir. Ayrıca Rusya'ya ticari ayrıcalıklar sunulmuş, vergi muafiyetleri verilmiş, Hazar'da donanma bulundurma hakkı tanınmıştır. Bu anlaşmanın tarihsel olarak önemi ise Kuzey Azerbaycan'ın ilk kez Rusya yönetimi altına geçmiş olmasındadır.¹⁷

I. Rusya-İran savaşını sonlandıran Gülistan Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan topraklarında var olan hanlıklar, yani Bakü, Guba, Derbent hanlıkları da Çarlık Rusya'ya bağlanmış ve bölgedeki enerji kaynakları Rusya'nın eline geçmiştir. Bu dönemden itibaren Rus amirleri Bakü petrol sahalarını 4 yıl süreliğine kiralamakta ve petrol kuyularından her yıl 100 bin ruble gelir sağlamaktaydı. 1828'den sonra ise bu kuyular devlet kontrolüne geçmiştir. Bakü Hanlığı'nın işgali döneminde Abşeron'da 50 adet kuyu vardı ve bu kuyuların derinliği 30-35 metre arasındaydı.¹⁸

Gülistan Antlaşması'ndan sonra İran, Güney Kafkasya'nın önemli bir kısmında hak iddialarından vazgeçmiş olmasına rağmen, Kaçar Hanedanı bu toprakları geri kazanmak amacıyla Fransa ve İngiltere gibi Batılı güçlerle işbirliği yaparak Rusya'ya karşı harekete geçmiştir. Böylece 16 Temmuz 1826'da II. İran-Rusya savaşı yaşanmıştır. Fakat savaş uzun sürmemiş ve İran ordusu 1 Ekim 1827'de mağlubiyete uğrayınca İran yönetiminde olan Azerbyacan toprakları Revan ve Nahcivan da Rusya'nın eline geçmiştir. Kışın yaklaşması nedeniyle İran ordusu başkomutanı Veliaht Abbas Mirza Ruslara barış teklif etmişti. Rusya da bu teklifi kabul ederek karşılığında Marende ve Tebriz'i ele geçirmiş ve İran'dan yüklü miktarda tazminat talep etmiştir. Bu talepler karşısında barış süreci durdurulmuş ve Rusya atağa geçerek Urmiye ve Erdebil'i de işgal etmiştir. Sonuç olarak, 9 Şubat'ı 10 Şubat'a bağlayan gece saat 12'de Tebriz'in güneyindeki Meyane şehrinin yakınlarında bulunan Türkmençay kasabasında İran ve Rusya arasında anlaşma imzalanmıştır. Türkmençay Antlaşması 29 Temmuz 1828 yılında Rusya'yı temsilen Paskeviç ve Griboyedov ile İran'ı temsilen ise Mirza Cafer tarafından onaylanmıştır. 16 maddeden oluşan bu antlaşma İran açısından oldukça ağır sonuçlara yol açmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın 3 maddesi Azerbaycan

¹⁷<http://akademikperspektif.com/2014/05/31/rusya-azerbaycan-iliskileri/>, (18.02.2019).

¹⁸ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan'da Yerleşme Hareketleri, XIX. Yüzyıl**, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.28, 1966.

topraklarında yaşayan halkla doğrudan ilişkilidir. Antlaşmanın 3. maddesine göre İran 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Çarlık Rusya'ya bırakmalı, bundan sonra bu bölgede Ermeniler yerleştirilmelidir. 4. maddeye göre İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılmakta, Kafkas dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adalar, ayrıca bu topraklarda yaşayan halklar Çarlık Rusya'ya bırakılmaktadır. 15. maddeye göre ise Güney Azerbaycan'da yaşayan ahali istediği takdirde Rusya'ya göç edebilecek ve buna müsait imkanlar oluşturulacaktır. Türkmençay Antlaşması ile bir millet kendisine sorulmaksızın ikiye bölünmüştür; 8 milyon Azerbaycan Türkü Rusya egemenliğine, 30 milyonu ise İran egemenliğine mecbur bırakılmıştır. Böylece Kuzey Azerbaycan topraklarının Çarlık Rusya tarafından işgali süreci tamamlanmıştır. Türkmençay Antlaşması, aynı zamanda Rusların kendilerine Azerbaycanlıların yaşadıkları topraklarda Hristiyan müttefikleri olmak niyetiyle tasarladıkları Ermeni Devleti'ni kurarak gelecek açısından çözümsüz sorunlar inşa etmiştir.¹⁹

1884, 1885 ve 1886 yıllarında gerçekleştirilen üç petrol konferansından sonra tesis olunan Bakü Petrol Üreticileri Birliği'nin 1889 yılında İstatistik Ofisi'nin açılması ardından sektördeki gelişimler ve tüm rakamlara net bir erişim sağlanabilmiştir. Bakü'de 6 mil²'lik²⁰ bir alanda 1900 petrol kuyusu işletilmekte idi. 1901 yılında bu kuyular dünya petrol üretiminin yarısını sağlamıştı. Bakü'nün Abşeron yarımadasında bulunan en büyük petrol kuyuları Bibi-Eybat, Balahanı, Sabuncu, Ramanı petrol sahalarında bulunmakta ve bu sahalar toplam üretimin %95'ni sağlamaktaydılar.²¹ Bahsi geçen dönemde bu alanlarda petrol üretimi ile ilgili rakamlar aşağıdaki Tablo 1'de belirtilmektedir:

Tablo 1. Balahanı, Sabuncu, Ramanı, Bibi-Eybat Petrol Alanları ile İlgili Veriler (1889-1890)

1889 yılı	Balahanı	Sabuncu	Ramanı	Bibi-Eybat	Toplam
Petrol üretimi, pud ile	68911300	105563000	-	17773400	19224700

¹⁹ Okan Yeşilot, **Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları**, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, s.189, 2008.

²⁰ 1 mil = 1,61 km

²¹ Gokay, s. 5-6, 2001.

Petrol kuyularının sayısı	126	135	-	17	278
Kazılmakta olan petrol kuyularının sayısı	-	-	-	-	121
Kazma aşamasını bitirmiş kuyuların sayısı	13	33	1	-	47
Kazılma derinliği, fut ile	-	-	-	-	45500
Petrol üreten fabrikaların sayısı	-	-	-	-	58
Kerosen üretimi	-	-	-	-	61145000

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, 1997, s. 37)

Karşıdaki yıllarda Ramani bölgesinin petrol üretimi tüm diğer alanların hepsinden daha çoktu ve bu nedenle burdaki petrol alanları uluslararası bir ün kazanmıştı. Sadece 1895 yılında Ramani'da 68400000 pud petrol çıkarılmış ve bu, Bibi-Eybat ve Sabuncu bölgelerinde çıkarılan petrolün toplam değerine eşit olmuştur. Bibi-Eybat ise petrol kuyularının gücü açısından diğerlerinden daha farklıydı. Burdaki sadece 2 kuyu tüm alandaki petrol üretiminin 2/3'nü sağlamaktaydı.

Aşağıdaki Tablo 2'de 1891-1913 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan'da, yani Bakü'de petrol üretimi ile ilgili veriler yer almaktadır.

Tablo 2. Azərbaycan`Da Petrol Üretimi (1891-1913)

Yıl	Toplam üretim, pud ile	Petrol çıkarılan kuyuların sayısı	Fonton yapan kuyuların petrol üretimi, pud ile	Üretimin sonuçları, % ile	Kazma derinliği rekoru, fut ile
1891	247568400	456	39000000	14	139,860
1897	42172761	904	88800000	20,9	278887
1898	485943348	1107	113100000	23,2	406847
1899	525217415	1357	80500000	15,2	600761
1900	600763812	1710	67800000	11,3	581987
1901	671276263	1924	98000000	14,6	540481
1902	636831120	1840	94400000	14,8	282730
1903	596604805	1850	53500000	9	345485
1904	614971989	2012	36225000	5,9	435736
1905	408966858	-	-	-	-
1906	448336480	-	11983859	2,8	-
1907	473508392	-	-	-	-
1908	465173753	-	10085693	2,2	-
1909	497661651	-	-	-	-
1910	494274722	-	23610522	4,8	-
1911	452439168	-	25535810	5,6	-
1912	462877300	-	21884049	4,7	-
1913	447718455	-	9499931	4,4	-

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, s. 41, 1997.)

1.2.2. Azerbaycan Petrolünün İhracı

19. yüzyılın sonunda petrol ve doğal gaz, enerji ihtiyacının sadece %3.9'unu oluştururken, 20. yüzyılın 70'li yıllarının ortalarında bu “paket” dünyanın enerji sektöründe önemli bir rol oynadı (%63,2). Bu yıllarda kömürün değeri belirgin şekilde azaldı (%23,5). 1900'den 1904'e kadar, petrol üretimi 126 kat arttı, doğal gaz - 197 kat, kömür ise - sadece 3 kat arttı. Bu rakamlar, petrolün yüzyılın ana yakıtına dönüştüğünü göstermektedir. Petrolün dünya siyasetindeki rolü tam da bu durumla belirlendi. Bölgelerin zengin ülkelerinden petrol taşımacılığı, yeni petrol boru hatları ve güzergah kontrolü yapımı, büyük devletlerin dış politikasında kendine büyük bir yer edindi. Böylece delme sonucu elde edilen kuyuların sayısı, mekanik yöntemlerle kazılanlara göre azalmaya başladı. 1879'da bu kuyular artık açılmadı, tarlalarda buharlı motorlar yaygın olarak kullanıldı. 1872'de 1.4 milyon pud petrol çıkarıldığı halde, 1894'te üretim 340 milyon puda yükselerek ABD seviyesine ulaştı. Daha sonra (1901'e kadar) Bakü, petrol üretiminde dünyadaki lider konumunu aldı.²² Ancak dünya pazarında, tedarik edilen ham petrol miktarına değil, ana petrol ürünü olarak kabul edilen kerosene öncelik verildi. Buradaki liderlik Amerikalılar tarafından sıkı bir şekilde tutuldu. Bakü'nün rafinaj endüstrisindeki başarılarından biri yurtdışındaki kerosen ihracatıydı (1883). Demiryolunun petrol ve petrol ürünlerini Karadeniz limanlarına ve oradan Avrupa pazarlarına ulaştırmak için kullanılması, hammadde üreticilerinin ilgisini arttırdı.

Petrol ihracı ilk zamanlar en ilkel usullerle yapılmakta, namlularda petrol uzak mesafelere taşınmakta idi. Fakat bu tür taşımacılık pahalı oluyor ve üreticilerin mali çıkarları ile uyuşmuyordu. Şöyle ki, bir pud petrolün namlu ile taşınması 35 kopek²³ (Rus parası), boru hattı ile taşıma sadece 3 kopek idi. Pensilvanya'da John D. Rockefeller tarafından 1860'lı yıllardan itibaren yapılan hatlar ile petrol borularla taşınmaktaydı. Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde giren Nobel kardeşler, böyle bir hattın Bakü'de de inşa edilmesini istiyorlardı. Fakat 1870'li yıllarda yönetim ilk olarak buna karşı çıktı. Neden olarak yerli çalışanların böyle bir hattın inşa edilirse işsiz kalması ve muhtemel isyan idi. Onay almak için önce Tiflis'deki Kafkas yöneticilerine başvuru yapan Nobel kardeşleri onay alamayınca daha sonra direkt Petersburg'la iletişim kurmuş ve Rusya merkezi yönetimi yerel yönetimi bu konuda işbirliği yapmaya mecbur bırakmıştır.

²² İlham Aliyev, Akif Muradverdiyev, **Azerbaydzhanskaya neft' v politike mira, Izdatel'stvo "Azerbaydzhan**, Bakü, s.25, 1997.

²³ Ruble'nin yuzde biri degerinde rus para birimi.

1877'den 1882'ye kadar petrol üretimi 11,6 milyondan 50 milyon puda kadar (dört kat artış), petrol ve petrol ürünlerinin nakliyesi 6 milyon puddan 31 milyona kadar yükseldi. 1877'de Bakü'ye ilk petrol boruları getirilmişti. Artık 1878'de kardeşi Alfred'e mektubunda Lüdvig Nobel, petrol rafinerinde işlerin iyi gittiğini ve 1877 ile kıyasla gelirlerin iki defa fazla olacağını yazıyordu. 1878 yılında Nobel kardeşleri 4 bin rubl gelir elde etmişlerdi. Bunun yanısıra yeni petrol kuyularının keşfedilmesi için çalışmalar devam etmekteydi. 1880'li yılların başlarında Bakü'de 200 petrol rafineri vardı. Bakü gökyüzü bu rafinerilerden çıkan siyah dumanla kaplıydı. Nobel kardeşleri tarafından petrol boru hatlarının inşası için yatırılan yatırım bir sene içerisinde onlara geri dönmüştü.²⁴

1878'de Balahanı petrol sahaları ile Bakü'deki petrol rafinerini birleştiren petrol boru hattı inşa edildi. Bu hat 12 km boyu uzanmakta ve 75 mm diyametre genişlikte idi. 1898 yılının sonlarına doğru Azerbaycan'da toplam 230 km uzunluğa sahip boru hatları bulunmakta ve yıllık 1 milyon ton petrol taşıma kapasitesine sahip olmaktaydı. 1896-1906 yılları arasında Karadeniz'e kadar uzanan 833 km uzunlukta Bakü-Batum petrol boru hattı inşa edilmiştir. 200 mm diyametrinde olan bu hattan 900 000 ton petrol taşınmıştır.²⁵ Petrol boru hatlarının yanısıra gemi ile taşımacılık da hala önemini korumaktaydı. Fakat gemi ile taşınırken namlular taşabilir ve içindeki petrol denize akabilirdi. Bunun karşısını almak amacıyla yeni tür gemilere, yani petrol tankerlerine ihtiyaç vardı. Nobel kardeşleri bu konuda da bir ilk yaparak "Zoroastr" (Zerdüş)²⁶ isimli petrol tankeri hazırlatarak 1878'de Baltık denizinden Rusya'nın iç nehir olan Volga nehri aracılığıyla Hazar Denizi'ne getirdiler. Tankerin böyle adlandırılması o dönemde bazı insanların hala Ateşperestliğe inanması ve Nobel ve bazı diğer Avrupalıların da bu dinle ilgilenmesine bağlı idi.²⁷ 1883'ten itibaren petrol üretimi ve nakliyesi çarpıcı bir şekilde artmaya başladı. 60,4 milyon pud olan üretim, 10 kat artarak 603,8 milyon puda ulaştı; ürünlerin taşınması ise 13 kat artarak 443.1 milyon puda yükseldi.²⁸

Petrol ve petrol ürünlerini Avrupa pazarlarına Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Akdeniz aracılığıyla taşımak çok ta kolay bir iş değildi. 19. yüzyılın sonunda, petrol ve

²⁴ Osbrink, s. 41-42, 2014.

²⁵ Nassibli, s. 102, 1999.

²⁶ Ateşperestlik dininin peygamberi.

²⁷ Osbrink, s. 44, 2014.

²⁸ İlham Aliyev, Akif Muradverdiyev, s.25, 1997.

petrol ürünlerinin nakliyesinin %20'si demiryoluna bağlıydı. Bu, deniz yoluyla petrol ürünlerinin taşınmasının ucuz olduğunu kanıtlıyordu. Çünkü Bakü limanındaki trafik hacmi önemli ölçüde artmıştı. Bu nedenle Hazar kıyısındaki Bakü ve Karadeniz kıyısındaki Batum şehirleri arasında demiryol hattının inşa edilmesi karara bağlanmıştı. Bu hat, daha 1874'de Tiflis-Bakü arasında demiryol hattının inşasını tavsiye eden hükümet komisyonunun raporunda belirtilmişti. Fakat böyle bir hattın finansman sorunu vardı. Adriyatik Denizi kıyısındaki Fiume şehrinde petrol rafineri bulunan Fransız bankeri Rothschild, ucuz Bakü petrolünü dünya piyasasına çıkarmakla daha büyük gelirler elde edeceğini düşünerek finansman sağlamaya onay verdi. Böylece onlar uluslararası pazarda “Standard Oil” şirketi ile rakip mevkiye geleceklerdi. Rothschild, Hazar Denizi ile Karadenizi bağlayan Bakü-Batum demir yol hattının inşası için 10 milyon amerikan doları yatırım yaptı ve hattın inşası 1883 yılında tamamlandı. Onlar aynı zamanda daha küçük petrol üreticilerine tankerler vererek onları kendilerinden bağımlı hale getiriyorlardı.²⁹

Demiryol hattının yüksek oranda yüklenmesi nedeniyle yabancı yatırımcılar Bakü'den Batum'a petrol boru hattını inşa etmek kararına geldiler. Bunun yanısıra faaliyete başladığından 10 sene sonra demiryol hattı neredeyse tamamen su altında kalmış ve hattı yeniden inşa etmeli olmuşlardı. Bu sırada, fikrinin ortaya atılmasından 30 sene sonra, 1903 yılında Bakü-Batum petrol boru hattı açılmıştır. Fakat 1905'de yaşanan ilk Rus devrimi Bakü'de petrol üretiminin azalmasına neden olmuştur.³⁰

1886'da Hazar Denizi'nde 20 tanker bulunmaktaydı. Bunun 11'i Nobel kardeşlere aitti. Bu tankerler Bakü'den Volga'ya bir geçişte 985.000 pud petrol taşıyorlardı ve yedi aylık navigasyonda 28-30 ziyaret gerçekleştirmişlerdi. 1889 yılında gemilerle yapılan petrol taşımacılığı aşağıdaki Tablo 3'de rakamlarla ifade edilmiştir.

Tablo 3. Gemilerle Yapılan Petrol Taşımacılığı (1889)

	Sayı	Minimum ağırlık, ton	Maksimum ağırlık, ton	Sonuç
Tankerler	50	215	1.129	31.774

²⁹ Osbrink, s. 53, 2014.

³⁰ Osbrink, s. 55, 2014.

Gemi grubları	297	-	-	96.034
İnşa olunan tankerler	11	532	1.209	8.613

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, s. 29, 1997.)

1890 yılında Hazar'da yüzen tanker sayısı artarak 54'e ulaşmış, taşınan petrol yükünün ağırlık miktarı ise 1.570.000 fut olmuştur. Başka ifadeyle 1890 yılı boyunca Hazar Denizin'de 118.600.000 pud petrol taşımışlardır. Bu rakam 1880 yılında sadece 15.000.000 pud olmuştur.

Bakü Rusya İmparatorluğu'nun temel petrol kaynağı idi. Bakü olmadan Çarlık Rusya endüstrisinin faaliyetini ve gelişimini düşünmek imkansızdı. 1890 yılında Rusya'nın petrol ihtiyacının %97,7'si Bakü tarafından karşılanmaktaydı. O dönemde Bakü'de petrol üretimi 426 milyon Rus pudu³¹ ise, ABD'de bu rakam 400 milyon pud idi. 1901 yılında Bakü dünya petrol ihtiyacının neredeyse yarısını karşılamıştı.³² Bakü petrolü Rusya'nın tüm ihtiyacını karşıladığı için 1883'den itibaren Amerika'dan Rusya'ya petrol taşımacılığı durdurulmaya başlamıştır.³³ 1901 yılında Rusya'da üretilen 11,9 milyon ton petrolün %95'i Azerbaycan'da üretilmiştir. Bu da tüm dünya petrol hasılasının %51,5'i demek idi. Hazar Denizi'ndeki 788 ticari geminin %44,4'ü Azerbaycan burjuvazisine ait idi. Azerbaycan'dan petrol ve petrol ürünleri dünya pazarına 1878'den deniz yolu, 1883'den Bakü-Batum demir yolu, 1903'den ise Bakü-Batum petrol boru hattı ve diğer araçlarla taşınmaktaydı. Diğer yandan, uluslararası pazarda yaşanan gerilim nedeniyle Azerbaycan ham petrolünün fiyatı 2-3 kere, kerosin fiyatı ise 3-4 kere düşmüştü. Genel olarak yaşanan düşüş sonucu 1913'de Rusya'nın dünya petrol üretimindeki payı 1904'le kıyasla %31'den %9'a düştü.³⁴

Aşağıdaki Tablo 4'de 1894-1905 yıllarında Bakü'de petrol ve kerosenin deniz ve demir yolu aracılığıyla taşınmasına ilişkin veriler belirtilmiştir.

³¹ Çarlık Rusya ağırlık birimi, 1 pud = 16 kg

³² Nassibli, s 103, 1999.

³³ İsrail İsmayılov, **Azerbaaycan Nefti XX Esrdeİ herbi-siyasi bakış (Azerbaycan Petrolü XX. Yüzyılda: askeri-siyasi bakış)**, Bakü, s.7, 2007.

³⁴ İsmayılov, s. 12-14, 2007.

Tablo 4. Bakü`De Petrol Ve Kerosenin Deniz Ve Demir Yolu İle Taşınmasına İlişkin Veriler (1894-1904)

Yıl	Taşınan petrol ve kerosen (pud ile)	Yıl	Taşınan petrol ve kerosen (pud ile)
1894	5206357	1901	18366198
1895	10159680	1902	11151358
1896	18381200	1903	28524870
1897	4778271	1904	25756238
1898	8929459		
1899	24058308		
1900	322440028		

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, s. 45, 1997.)

Tablo 5. Bakü`De Petrol Ve Kerosen Üretimi Ve İhracı (1894-1904)

Yıl	Ham petrol üretimi	Kerosen üretimi	Yağ ürünlerinin üretimi	Bilanço (geri kalan kısım)	Ham petrol	Diğer ürünler üretimi	Toplam	Ham petrol üretimi, % ile
1894	297	71,2	6,4	193,6	16,4	0,7	288,3	97,1
1895	377	81	6,7	180,4	15,1	1,1	284,3	75,4
1896	386	86,5	8,9	185	25,5	1	306,9	79,5
1897	421	90,4	9,1	221,7	23,7	1,2	346,1	82,2
1898	486	94,7	10,5	242,4	43,9	1,4	292,9	80,8
1899	525	103,2	11,5	249	24,5	1,5	285,6	73,4
1900	601	123,9	13,6	264,4	39	2,2	443,1	73,7

1901	672	128,7	13,8	309,3	35,1	1,2	488,1	72,6
1902	636	120,2	14,8	342,5	34,1	2,2	513,8	80,8
1903	596,6	146,5	16,6	303,9	26,4	0,9	494,3	82,8
1904	614,6	15,5	15,5	302,6	18,7	1,4	491,8	80,0

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, s. 46-47, 1997.)

1.2.3. Azerbaycan Petrol Endüstrisindeki Tekeller ve Yabancı Yatırımlar

19. yüzyılın sonlarına doğru Bakü yabancı yatırımların dikkat merkezine dönüşmeye başlamıştı. 1870'li ve 1880'li yıllarda meşhur Nobel kardeşleri ve Rothschildler ailesinin Bakü'nün petrol endüstrisinde önemli yatırımları olmuştur. 10 yıl sonra Rothschildler Bakü petrol endüstrisinin %42'sini yönetiyordu. Aynı dönemde Rus ve Ermeni yatırımcılar da Bakü petrol işinde önemli paya sahiptiler. Çarlık döneminin ırkçı politikaları sonucunda Bakü'de yerel yatırımcıların durumu daha dezavantajlı olmakta, yabancılar için daha rahat şartlar sunulmaktaydı. Bununla birlikte petrol endüstrisi Azerbaycan'ın yerel burjuvazisinin oluşumu ve gelişimine önemli katkı sağlamıştır.³⁵

Rusya hükümeti 17 Şubat 1872 tarihinde verdiği kanundan sonra Bakü petrol endüstrisinde yabancıların faaliyetine olanak sağlandı. 1873'de Robert Nobel, İjevsk şehrinde Nobellere ait fabrikada tüfek üretimi amacıyla Bakü'ye geldi. Fakat zengin petrol kuyularının varlığından haberdar olunca 2500 rubleye bir küçük kerosin fabrikasını satın alarak bu sektörde faaliyete başlama kararı verdi. Bundan sonra Nobel kardeşlerinin Bakü'de aktif faaliyeti ile bilinmektedir.³⁶

1873 yılında 12 şirket Azerbaycan'ın petrol sektöründe faaliyette idi. Yüzyılın sonlarında bu rakam 140'a yükselmışti. Nobel Kardeşleri 1873'de Bakü'de ilk petrol rafinerlerini inşa ettirmişti. 1878'de ise Hazar Denizi'nde ilk petrol tankerini hizmete

³⁵ Nassibli, s. 102, 1999.

³⁶ İlham Aliyev ve Akif Muradverdiyev, **Azerbaycan petrolü dünya siyasetinde (Azerbaycan petrolü dünya politikasında)**, Azerbaycan neşriyyatı, Bakü, s. 49, 1997.

sunmuştu. Bundan sonra ise başta Rothschildler olmakla Fransız yatırımcıları sektöre girmiş, onların finansmanı ile Bakü-Batum demiryol hattı inşa edilmeye başlamıştır.³⁷

Azerbaycan'daki petrolle zengin topraklar gruplara bölünerek müzayede (taşınır veya taşınmaz emlakın açık artırma ile alınıp-satılması) yolu ile farklı yatırımcılara uzun süreli kiraya verilmekte ve burdaki temel yatırımcılar Rus ve Ermeniler olmaktaydı. Ermeni kaynakları Bakü petrolü sayesinde zenginleşen taşnak-Ermenilerin listesini hazırlamışlar. Bu listede Montaşevler birliği, Gukasov kardeşleri, Mirzoyev (Mirzoyan) kardeşleri, Lionozovlar ailesi, Galuşt Gulbekyan, Pitoyev ve K⁰, Tsaturov, Aramazd, Astik, Syunik, Ararat, Masis ve diğer Ermeni birlikleri yer almıştır. Yine Ermeni kaynaklarına göre Bakü ve civarında faaliyette bulunan 154 petrol üretim firmasının 83'ü Ermeni topluluğunun elinde idi. Aynı zamanda 35 petrol ve su boru hattının da 25'i Ermenilere ait idi. 1880 yılında, kentte 195 petrol rafinerisi işletiliyordu. Bunlardan sadece dördü büyük işadamlarına aitti (ikisi Mirzoev'e, biri Bakü petrol şirketine, diğeri de Sarkisov'a). 1885'in sonunda işletilmekte olan sadece 136 rafiner kalmıştı. Bunların da sadece 100'ü çalışıyordu. 12 fabrika yılda 5.000.000 pudden fazla kerosen üretse de geri kalan 109 işletme ise yılda 1.000.000 pudden daha az kerosen³⁸ ürete biliyordu. İkinci fabrika grubunun çoğunluğu İranlılara aitti ve küçük ya da eski sanayilerdi. Her birinin bir veya iki distilatörü vardı ve yılda sadece birkaç ay çalışıyordu. En büyük altı fabrikanın listesi şöyledir:

Tablo 6. Yıllık 1 Milyon Pud Civarı Kerosen Üreten İlk 6 İşletme (19. yüzyılın sonları)

İşletme sahipleri	Kerosen kapasitesi (her tankın (kerosen deposu) kapasitesi, 10 t)
1.Nobel kardeşlerin Hazar şirketi (yönetici De Boer)	22200

³⁷ Hasanzade, s. 22, 2004.

³⁸ Genellikle sanayide kullanılan bir petrol türevidir. Kerosen halk dilinde “gazyağı” olarak geçmektedir.

2. Batum Petrol Şirketi	5160
3. Palashkovsky ve ortakları	4680
4. Tagiev ve Sarkisov	3300
5. Bakü petrol şirketi	2500
6. Shibaev ve ortakları	1700

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, s. 28, 1997.)

19. yüzyılın sonlarında (1897’de) tüm Rusya genelinde yapılmış nüfus sayımına göre Bakü’de ikamet eden nüfus sayısı aşağıdaki gibi idi: Ruslar 54 254 kişi, Azerbaycanlılar – 53 827 kişi, Ermeniler 34 259 kişi, Farslar 18 572 kişi, Yahudiler 5 852 kişi, Almanlar 5 028 kişi, Kırım Tatarları 4 157 kişi, Lezgiler 3 857 kişi, Gürcüler 261 kişi, Polonyalılar 1 548 kişi, Yunanlar 617 kişi, İsveç, Osetin, Latış, Slovak, Fransız, Litvalı, İngiliz ve diğer Türk milletlerine ait olanlar ise her biri 100 kişi civarı idi. Hatta Ermeniler biraz sonra çok daha ileriye giderek, 1918 yılında Bakü’nün Ermenistan’a birleştirilmesi iddiasını ortaya atmışlardı.³⁹

Yeni bulunan petrol yataklarının sayısı arttıkça Azerbaycan’ın petrol sektörüne giren yatırımcıların sayısı da artmaktaydı. 1879’da Bakü’de sadece 9 petrol kuyusu vardysa, 1900 yılında bu rakam 1710’a yükselmişti. 1859’da Surahani’da ilk petrol rafineri inşa edilmiş, 1873’de ise Bakü etrafında petrol üretimi bölgesi olarak ünlenmiş “Kara şehir” oluşmaya başlamıştı. 1879’da “Nobel Kardeşleri Birliği”nin temeli atılmış, 80’lerde Bakü’ye Rotschild’ler liderliğinde Fransız sermayesi girmiş, 90’lı yıllarda ise İngilizler Azerbaycan’ın petrol sektörüne dahil olmuşlardı. 1910’da burdaki madenlerin %60 kadar büyük bir kısmı sadece 3 şirketin kontrolünde idi: Royal Dutch Shell, Nobel kardeşleri ve Rusya Petrol Topluluğu. Artık 1916 yılında Azerbaycan’ın petrol sektöründe yabancı yatırımcıların sayısı 100’den çoktu.⁴⁰

Nobel kardeşleri 1879 yılında Alman yatırımını Transkafkasya bölgesine getirerek “Naphta (Petrol) Üretim Kurumu”nu tesis etmiş ve petrol üretimine başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar Almanya’nın petrol ihtiyacının %20’sini Hazar bölgesinin

³⁹ İsmayilov, s. 10, 2007.

⁴⁰ Ramin Talibov, **Azerbaycan Petrol Politikası ve Türkiye ile İlişkileri: 1991-2004**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, s.10, 2005.

enerji kaynakları ile karşılaşmıştır. Bu sırada Almanya'nın Bavyera bölgesinde Bakü'den ithal edilen petrolü işlemek amacıyla petrol rafineri inşa edilmiştir. Hatta 1886 yılında Almanya'nın İran büyükelçisi ilk kez Bakü'yü ziyaret etmiş, ardından Almanya Şansölyesine mektup yazarak bölgede yeni demiryolu kurulmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Diğer sektörlerde de Alman yatırımlarının yapılmasının yüksek getiri sağlayabileceğini bildirmiştir. Kaiser Wilhelm II. tarafından verilen emirle 1890 yılında Almanya'nın Bakü Konsolosluğu faaliyete başlamıştır.⁴¹

1872 yılında vefatından önce Emmanuel Nobel, 2 milyon funt-sterling değerindeki varlığını Nobel Fonu'nun ve Nobel ödülünün tesis edilmesine vasiyet etmişti. Nobel ailesi bu zenginliğe Bakü petrolü sayesinde kavuşmuştur. İlginç olan ise, şimdiye kadar hiçbir Azerbaycanlının Nobel ödülü almamasıdır.⁴²

Rothschildler'in Bakü petrol endüstrisinde kendilerine yer edinmeleri Nobel kardeşleri tarafından kolaylıkla kabul edilmemiş, fakat buna mani de olunamamıştır. Rothschildlerin Çarlık Rusya'da faaliyete başladığı yıllarda keskin bir antisemitizm havası yayılmaktaydı. Daha 1492'de İspanya'dan yahudilerin kovulmasıyla başlayan antisemitizm, 1881'de Rusya'da Çar II. Aleksandr'ın öldürülmesiyle burda da yayılmaya başladı. Bunun yanı sıra yahudiler Hristiyanların peygamberi İsa'yı katletmekte ve dünya yönetimini tesis etmeye çalışan örgütler kurmakta ittiham olunuyorlardı. Ruslar Rothschildler ailesinin Rusya'nın kaybettiği Kırım savaşında İngilizlere finansman sağladığını unutmamışlardı. 1883 yılından itibaren Çarlık topraklarında yahudilere herhangi ölçüde toprak alanı almak veya kiralamak, iş kurmak yasaklanmıştı. Fakat Rothschilden bu yasağı ve takipleri defederek Bakü petrol endüstrisinde kendine yer edinmeyi başardılar. Zengin ve etkili Rothschildler Hazar-Karadeniz Petrol Sanayi Birliği olarak adlandırılan BNİTO'yu kurdular. Bu kurum Nobel kardeşlerinin tesis ettiği birliğin en önemli rakiplerinden birisi oldu. Rothschildlerin finansmanı ile kurulan Bakü-Batum demir yol hattının inşası tamamlandıktan sonra Batum yüksek bir hızla gelişmeye başladı ve BNİTO burdan Avrupa'nın farklı semtlerine, Fransız Marsel'ine veya Macar Fiume şehrine petrol

⁴¹ M.Dornfeldt, E. Seewald, **Geschichte Der Deutsch-Aserbaidshanischen Beziehungen**, Frühjahr, s.43, 2015.

⁴² İsmayilov, s.11, 2007.

tankerleri gönderilmeye başladı. Kuzey yönündeki göndermeler ise temel olarak Nobel kardeşleri şirketinin kontrolü altında idi.⁴³

Bu dönemde daha Rusya kontrolünde olan Azerbaycan'ın birçok Avrupa devleti ile özellikle İngiltere ile ilişkileri petrol zenginliği üzerine kurulmuştur. İngiltere'nin "Shell" şirketinin yanısıra daha 6 büyük şirketi de burada faaliyet göstermekte ve 1904 yılında İngiltere petrol ihtiyacının %47'sini Bakü'nün enerji kaynaklarından karşılamaktaydı. Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in İngiliz donanmasında kömürün petrole değiştirilmesi emri geldikten sonra Bakü'ye ve onun petrolüne olan ilgi daha da artmıştı.⁴⁴ 1907'de Amerikan şirketleri ile rekabette güçlerini artırmak amacıyla İngiliz "Shell" ve Hollandalı "Royal Dutch" şirketleri birleştirilerek Royal Dutch Shell şirketi tesis edilmiştir. 1914'de Rusya'da çıkarılan petrolün 1/5 kısmı bu şirketin payına düşmekteydi. 1914 yılında sadece Bakü'de Royal Dutch Shell tarafından 57 milyon pud petrol üretimi yapılmıştır. 1915'de Bakü petrol üretiminin %13,4'ü bu şirketin payına düşmüştü. Amerika'nın Standart Oil şirketinin ait olduğu John Rokfeller, Bakü petrol endüstrisine 1898'de girmiş ve pazarda önemli bir rakip ve pay sahibine dönüşmüştü.⁴⁵

Bakü'nün petrol zengini olmasına rağmen pastadaki en büyük pay yabancı şirketlerce alınmıştı. Bölge halkı sosyal ve ekonomik açıdan oldukça zor şartlar altında yaşıyordu. Ayrıca yaşanan göçler nedeniyle huzursuzluk ve kargaşalar da artmıştı. Bakü petrol sektöründe çalışanların sadece %10 civarı Azerbaycanlı idi ve geri kalanı ise diğer bölgelerden göç ederek buraya gelenlerdi. 1905 İhtilali Çarlık Rusya'nın içerisinde Azerbaycanlıların da bir hak arayışına fırsat sunsa da, Bakü açısından bu dönem çok ağırlı ve kargaşalı geçmiştir. İş için Bakü'ye göç eden Ermeniler ile Bakü'deki Azerbaycanlılar arasında yaşanan 1905 çatışmaları buna örnek olabilir. Bu dönemde Bakü'de bulunan seyyah Jackson'un yazdığına göre, "1905'te Tatarlar (Azerbaycanlılar) ve Ermeniler arasında yaşanan çatışma ve katliamlarda kan, sel gibi akmıştı. Aynı zamanda bazı petrol sahaları da ateşe verildiği için birçok alanlarda yangın çıkmıştı". Bakü'de faaliyet gösteren temel yabancı şirketler olan Nobel, Rothschild, Shell ve Royal Dutch gibi şirketler de bu olaylardan etkilenmişlerdi.

⁴³ Osbrink, s. 53-54, 2014.

⁴⁴ D. Yergin, **The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World**, The Penguin Press, New York, s.509, 2011.

⁴⁵ Miryusif Mirbabayev, **Azerbaycan Petrolünün Kısa Tarihi**, Bakü, s.36-37, 2007.

Transkafkasya demir yolu da bu kargaşada zarar görmüş, üretim kapasitesi aşağıya düşmüştü. Birçok depo tesisi zarar görmüşken, Bakü-Batum boru hattı ve demir yolu hattı hala aktifti ve nakliyat bu güzergahlar üzere devam ediyordu.⁴⁶

Tüm bunların yanısıra Azerbaycan'ın petrol zenginliği ve sektörel gelişim milli burjuvazinin oluşumuna da olanak sağladı. 19. yüzyılın 70'li yıllarında Azerbaycan burjuvazisi birleşerek petrol kuyularının %80'ini kendi yönetimi altına alabilmişlerdi. Bakü'deki 46 fabrikadan 25'i, veya %54'ü Azerbaycanlılara ait idi. Fakat üretimin yükselişi onun tüm alanlarının teknik olarak modernleştirilmesini gerektiriyordu. Böylece sektörde yabancı şirketlerin önemi ve faaliyeti daha üstün bir mevki kazanmaya başladı. Artık 1883 yılında petrol sanayi kuruluşlarının 135 yöneticisinden 17'si Azerbaycanlı idi. Yüzyılın sonlarında ise 167 petrol üretim şirketinden 49'u veya %29,3'ü Azerbaycanlılara ait idi. Üretim kapasitesi 10 milyon rubleden daha fazla olan şirket sahipleri arasında sadece Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev ve Şemsi Esedullayev bulunmaktaydı. 1914 verilerine göre 58 Azerbaycanlı iş adamına ait 83 şirket vardı.⁴⁷

I. Dünya Savaşı arifesinde, yani 1914 yılında Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde yatırımları bulunan temel şirketler ve onların yatırımları şöyle idi: Standard Oil – 143,2 milyon ruble, Royal Dutch Shell – 77 milyon ruble, Nobel kardeşleri – 44 milyon ruble, “Petrol sanayi ve mali birliği” – 28,2 milyon ruble. Artık savaş başladığı yılda tüm Rusya petrol endüstrisindeki yatırımların %86'sı bu üç şirketin (Oil, Shell ve Nobel) payına düşmekteydi.⁴⁸

1917 yılında Bakü petrol endüstrisinde yapılmış yabancı yatırımların toplam miktarı 111 milyon ruble değerinde idi. Petrol sektöründeki toplam yatırımların %70'i Fransız, İngiliz, Alman, Amerikan ve İsveçli yabancılara ait idi.⁴⁹

Bakü'de petrolün iki fiyatı vardı. Biri yerel tüketiciler için “çamlarda” tutulmakta olan, diğeri yabancı tüketiciler için “depoları” tutulamakta olan beyaz petrol. İç tüketiciler için petrolün fiyatı temel olarak stabil olmakta, ihraç olunan petrolün fiyatı ise bir kaç kere değişmiş, dalgalanmıştır. Fakat dünya piyasalarında

⁴⁶ Mustafa Gökçe, **Birinci Dünya Savaşı Döneminde Hazar Petrolleri İçin Yaşanan Rekabet**, 12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 2. Cilt, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 941-942, 2014.

⁴⁷ Aliyev ve Muradverdiyev, s. 47, 1997.

⁴⁸ Aliyev ve Muradverdiyev, s. 52, 1997.

⁴⁹ Mirbabayev, s. 38, 2007.

petrolün fiyatı dalgalandığı zaman bu iç pazara da etkisiz geçmiyordu. 1891-1905 yıllarında petrolün fiyatı ile ilgili veriler aşağıdaki Tablo 7de belirtilmiştir:

Tablo 7. Petrolün Fiyatı (kopek ile) (1891-1905)

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık
1891	4	4	43,5	3,5	3	2,7	2	1,6	1,5	1,5	2,7
1892	1,4	1,3	1,2	1	0,7	0,7	1,2	1,1	1,3	1,5	1,1
1894	2,1	-	2,3	2,8	2,6	2,3	3,7	3,9	-	4,5	3,1
1895	4,5	4,7	4,3	5	6,9	7,2	9	8	6,5	7	6,5
1896	7,1	7,4	7,5	7,7	8,1	8,1	7,7	8,2	8,2	8,5	7,8
1897	8,9	8,9	7,5	7,5	7,5	7,2	7,6	7,8	7,6	8,5	7,7
1898	8,4	8,7	8,9	8,8	8,5	9	11,1	11,1	11	12,1	9,8
1899	12,8	12,9	12,8	12,8	12,1	12,6	13,75	15,1	17	16,5	13,7
1900	16,6	16,7	17	17,9	17,8	17,7	14,9	12,5	12,5	11,5	15,7
1901	11,42	10,3 5	10,4	7,37	7,88	8,4	6,73	7,36	6,74	5,45	8,11
1902	4,6	4,7	5,35	9,42	7,54	7,64	7,14	7,98	7,87	6,94	6,72
1904	16,16	15,6 6	15,98	14,54	15,11	14,21	15,17	15,23	13,91	13,74	14,67
1905	14,05	13,4 4	14,30	15,03	17,02	20,58	-	-	-	-	-

(Kaynak: Aliyev ve Muradverdiyev, s. 48-49, 1997.)

1.2.4. 9 Şubat 1890 Kanununun Azerbaycan'ın Petrol Endüstrisine Etkisi

İltizam sisteminin 1872 yılında feshedilmesinden sonra Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişiminde yaşanmış değişiklikler, kabul edilmiş kanun ve kararların zamanında yenileştirilmesini talep ediyordu. Bu açıdan Abşeron yarımadasında yaşayan köylülerin petrol zengini topraklardan çıkarılması hakkında Bakanlar Kabini'nin 9 Şubat 1890 tarihinde kabul edilmiş, hem siyasi hem ekonomik açılardan çok büyük önem taşıyan kanunu hakkında bilgi verilmesi gerekiyordu. Bu kanuna kadar petrol alanındaki kanunlar genel bir karakter taşımamakta ve petrol işinin ayrı-ayrı alanlarına ait olmaktaydı. Örneğin, “Hazar ve Kara deniz arasında Petrol Boru Hattı Birliği'nin tesisine izin verilmesi hakkında” (madde 252) kanunları, yönetim tarafından “Yüksek çinli askeri ve mülki memurlara petrolle zengin alanların bağışlanması hakkında” aktlar (1877-1881'li yıllar) vd. gösterilebilir. 1890 kanunu ise tüm bunları genelleştirerek Bakü petrol endüstrisinin genel ihtiyaçlarını dikkate almaktaydı. Petrol sahalarının herhangi bir engelle karşılaşmadan işletilebilmesi ve petrollü alanların genişlendirilmesine yönelik olan bu kanunun verilmesinin önemi Abşeron yarımadasında hazine yönetimi altındaki toprakların kısıtlı olması, Bakü petrol endüstrisi bölgesine ait bazı zorluklarla ilgili idi. Kıyaslamak için söyleyebiliriz ki, Amerika'nın petrol endüstrisi çok geniş bir bölgede (Pensilvanya, Kaliforniya, Texas vd.) yerleşiyor, aynı zamanda yerin altındaki petrolün çok da büyük olmayan hacimlerde eşit oranda çıkarılması mümkün olduğu halde, Bakü'de petrolün zenginliğine rağmen, yayıldığı alan kısıtlı olmakta, toplam bir kaç desyatın arazide yerleşmekteydi. Araştırmalar sonucu Abşeron yarımadasının bir çok yerlerinde petrolle zengin toprakların var olduğu keşfedilmişti. Bu topraklarda 11 köy icması ikamet etmekte ve bunlar köylü topraklarına dahil olmaktaydı. Bu nedenle devlet köylülerden bu toprakların alınmasını zaruri kılmıştı. 18-19 Ocak 1890 tarihli 63 sayılı Bakanlar Kabine raporunda “köylüler için bu toprakların hiç bir önemi yoktur, çünkü onlar bu topraklardan otlak kısmında faydalanıyorlar”.⁵⁰ Köylüler yerin altındaki petrol gibi zenginliği kendilerince çıkarma izinleri olmadığından kanunsuz şekilde bu toprakları zengin petrol sahipkarlarına kiralatarak kazanmaya çalışıyorlardı. Tüm bunlar dikkate alınarak 1893 yılında Bakanlar Kurulu toprakların köylülerden alınması hakkında karar

⁵⁰ İlham Aliyev, s.157-158, 1997.

verdi ve bu topraklar direk devlet hazinesinin yönetimi altına geçirildi. Topraklarından çıkarılan köylülere başka hazine topraklarından yer verilmeli veya hazine ve toprak vergilerini ödemekten tamamen özgür bırakılmalıydı. 9 Şubat 1890 tarihli kanunun icrası Bakü guberniyası Devlet Emlak İdaresi'ne tahsil ediliyordu.⁵¹ Böylece, 20 Şubat 1891'de, devlet, Bakü'nün 11 köyünden (Balahanı, Sabunçu, Ramana, Zabrat, Muhamedi, Bileceri, Binagadi, Digah, Khirdalan, Masazir ve Bibi Heybat) 5.325 desyatın araziyi istimlak edildi. Yerel köylüler tarafından geçici kullanımda 3.340 desyatın arazi kaldı. 3 Haziran 1892'de hükümet, Absheron Yarımadası'nın 67 ° 9'a kadar olan doğu boylam meridyeni boyunca topraklarında petrol bulunduğu için bu arazilerde petrol saha kurallarını uygulamaya başladı. Şahısların bu ülkelerdeki petrol aramaları yasaklandı. Bu topraklar bundan böyle yalnızca toplu bir katkı payı ödemesi veya belirli bir minimum petrol üretiminden tahsil edilen bilinen bir parasal ödeme karşılığında kiralanabilirdi. Bu sistemde, petrol sektörü için yıllık kira ödemelerinin tutarı, kiralama süresinde değişmeden kalan dalgalı piyasa fiyatından bağımsızdı. Yıllık petrol üretiminin bu bölüm için belirlenen asgari seviyenin altında olması durumunda, petrol sanayicisinin hazineye verilecek ödemesi zorunlu hale getirildi. Bu tür kiralama koşulları, petrol sektöründeki mali ve sınırlı rekabetin çıkarları için düşünülmüyordu. 1896-1900 arasında, petrol sahalarının I-IV hatları için ihaleler yapıldı. Toplam 315 desyatın arazi kiralandı ve 1901 yılında Bakü ilçesinin tüm petrol sahasının 1/3'ünü oluşturdu. Açık artırmada hüküm süren heyecan, petrol fiyatlarında keskin bir artışa yol açtı. I ve II işletmelerde ham petrol torba başına ortalama 0.5 kuruştan 2.33-2.91 kuruşa, III-IV işletmelerde 5.82-6.03 kuruşlara kadar yükseldi.⁵² Kiralardaki artış, petrol, gazyağı ve akaryakıt satış fiyatlarında da keskin bir artışa neden oldu. Bu durumdan devlet en çok faydalanan taraf oldu. 1899'da, devlete ait demiryolları, donanma ve fabrikaların ihtiyaçları için toplam petrol yakıtının %52'si tahsis edildi. Birçok firma, III. ve IV. hatlarda kira şartlarında kolaylaştırma sağlamak için bir dönem bekleme kararı aldı. Bir çok sektörde kira pahalılığı yüzünden çalışmalar durduğu için devlet hazine için düşündüğü vergileri alamadı. Hükümete, 1892 yasasını değiştirme gereği dikte eden bu şartlardı. 12 Haziran 1900 tarihinde yayınlanan petrol sahasındaki yeni kurallarda çıkarılan petrol miktarının bir kısmının hazineye devredilmesi ile

⁵¹ Aliyev ve Muradverdiyev, s. 65, 1997.

⁵² Gefter M.YA. (red.), **Monopolisticheskiy kapital v neftyanoy promyshlennosti Rossii, 1883-1914, Dokumenty i materialy**, Nauka, Moskova, s.795, 1961.

değiştirildi.⁵³ Başlangıçta 1900 kuralları 3 yıl boyunca “deneyim” şeklinde belirlenmişti. Ardından geçerlilik süresi üç kez daha uzatıldı. Bu nedenle, yukarıdakileri özetleyerek, devlete ait petrol arazileri sorununun, Çar hükümeti tarafından kullanılma yöntemleri ve koşullarının tam olarak çözülmediğini söylemek mümkündür. Özel kişilere kalkınma için resmi petrol arazileri sağlama uygulaması hazinenin ihtiyaçlarını karşılamadı. Bu, devletin petrol yakıtının kendisinden ve faaliyetlerinden elde edilen gelirden mahrum kalması ile sonuçlandı. Çoğu durumda senatonun petrol alanlarına ilişkin ihale sonuçlarını iptal etmek zorunda kalması bu petrol politikasının tam olarak düşünülmendiğini göstermiştir.

1.3. I. Dünya Savaşı Yıllarında Bakü Petrolü Uğruna Mücadele

1.3.1. Bakü Petrolü Uğruna Büyük Güçlerin Mücadelesi

Azerbaycan'ın petrol zengini olması onun için büyük sorunlara da yol açmaktaydı. Nitekim, Rusya Bakü'yü ve Azerbaycan'ı kendi otoritesi dışına bırakmak istemiyor ve Azerbaycan'ın her türlü bağımsızlık isteyine karşı çıkıyordu.⁵⁴ Savaş yıllarında Bakü Rusya'nın temel enerji kaynağı olarak kalmaktaydı. Aynı zamanda petrol kaynakları askeri-sanayi amaçları ile de kullanılmaya başlamıştı. 1915 yılında dönemin taleplerine uygun olarak üç Bakü fabrikasında (Petrol-doğalgaz üretim birliği, Aleksandr Benkendorf ve Askeri-sanayi komitesi fabrikası) toluol (topçu füzeleri için patlayıcı madde) üretilmeye başlanmıştır. 24 Haziran tarihli Bakü askeri-sanayi komitesinin görüşmesi zamanı Viktor Gerr, Bakü petrolünden toluolun alınması hakkında rapor vermiştir. Raporda “Benkendorf” fabrikasının aylık 3000 pud toluen⁵⁵ üreteceği kararı açıklanmaktaydı.⁵⁶

Yüzyılın başlarında yaşanan kargaşa ve çatışmalara rağmen 1. Dünya Savaşı döneminde Bakü'nün petrol alanları dünya pazarında önemini korumakta ve küresel güçlerin dikkatinde yer almaktaydı. Fransız Ordusunun Petrol Temini için Komisyon Üyesi Henri Beranger savaş döneminde Bakü petrolü ile ilgili şu sözleri söylemişti: “Petrol sahibi olan herkes dünyaya sahip olacaktır, çünkü akaryakıt sayesinde havada,

⁵³ Vyacheslav Samedov, *Neft' i ekonomika Rossii: 80-90-ye gody XIX veka*, Elm yayınları, Bakü, s.112, 1988.

⁵⁴ Nassibli, s. 103, 1999.

⁵⁵ Önceden toluol olarak da bilinen toluen. Tinerin karakteristik kokusuna sahip renksiz, suda çözünmeyen bir sıvıdır.

⁵⁶ Mirbabayev, s. 137, 2007.

benzin sayesinde karada, gazyağı sayesinde denizde hakim olmak mümkündür. İngiliz “Near East” dergisi 1918’de şöyle yazıyordu: “Bakü, dünyanın en büyük petrol merkezidir. Eğer kraliçe petrol ise, o zaman Bakü onun tahtıdır.”⁵⁷ Azerbaycan’ın petrol endüstrisindeki en büyük pay sahibi hala Nobellere ait idi. Bundan başka Royal Dutch Shell grubu sektörde önemli bir aktör haline gelmişti. Fransız Dreyfuss Bank’ın Petrol şirketi ile Ermeni petrol baronu David Lianosov’un öncülüğünde birleşen yerel petrol şirketleri de sektörde pay sahibi idi. Bunların yanısıra bazı yerel girişimciler tarafından kurulan Rusya Petrol Şirketi de önemli rol oynamaktaydı. 1. Dünya Savaşı’nın başlanmasıyla birlikte Batılı şirketlerin Hazar Denizi’nde var olma mücadelesi de yeni bir boyut kazanmıştı. Yeni şirketlerin sektöre girmesinin zorlaşmasıyla birlikte, eskilerinin faaliyetini sürdürmesi de zorlaşmıştı. Çünkü bu şirketlerin çoğunluğunun ait olduğu Hollanda ve İsveç gibi ülkeler savaşta tarafsız kalmayı tercih etmişlerdi. Royal Dutch ve Nobel şirketleri savaşın tüm taraflarına petrol satmayı planlamışlardı. Fakat böyle büyük ve petrole ihtiyaç duyulan bir savaşta bu plan geçerli olmayacaktı. Aksine şirket mallarına el konulma ihtimali ortaya çıkmıştı. Diğer yandan Osmanlı da savaşa girmiş, Çanakkale Savaşları ile uzun süre Boğazlar kapatılmış, bunun yanısıra Kafkas Cephesi’nde de savaş başlamıştı. Tüm bunlar Bakü-Batum hattıyla petrol sevkiyatının durmasına neden olmuştu. Artık bu hatla petrolün Avrupa pazarlarına ulaştırılması imkansızdı. Sonuçta petrol fiyatları aşırı yükselmeye başlamış, 1911-1913 yılları arasında Bakü pazarında petrolün fiyatı 21.7 kopekten 44.1 kopeke yükselmişti. Moskova’da ise fiyatlar 41.4 kopekten 68 kopeke çıkmıştı. Fakat savaş sırasında Çar Rusyası’nda Bolşevik İhtilali (Şubat 1917 Devrimi) gerçekleştirilir ve böylece yabancı şirketlerin faaliyetine son verilir. Fiyatlar ise 1918’e gelindiğinde artık 70 kopeke ulaşmıştı.⁵⁸

I. Dünya Savaşı taraflarının stratejik planları Musul, İran ve Azerbaycan’ın zengin petrol yataklarına sahip olma hedeflerini içermektedir. 1910-1914 yılları arasında Azerbaycan 38 milyon ton petrol üreterek İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve daha sonra ABD gibi ülkelerin dikkatini çekmiştir. Şubat 1917 yılında gerçekleştirilen Bolşevik İhtilali sonucu Çar Rusya’sının yıkılması ile Kafkasya

⁵⁷ Tokarzhevskiy Ye.A., **Из истории иностранной интервенции в гражданскую войну в Азербайджане**, Azerbaycan Elmler Akademisi, Bakü, s.34, 1957.

⁵⁸ Gökçe, s. 941-942, 2014.

cephesinde oluşan boşluk Alman bloğu ölkelerinin, özellikle Osmanlı ve Almanya İmparatorluklarının Bakü'ye ilerlemesine olanak sağlamıştı.⁵⁹

Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 4 Haziran 1918'de Osmanlı İmparatorluğu ile antlaşma imzalayarak askeri yardım istedi. Fakat Azerbaycanlıların Osmanlılarla birleşmesi gelecekte Bakü uğruna Sovyetlerle bu birliğin karşı-karşıya geleceğine işaret ediyordu. Şöyle ki, Nisan ayından artık Bolşevikler Bakü'de yönetimi ele almış ve Bakü Komünü kurmuşlardı. Bakü'yü korumak amacıyla 24 Mayıs 1918 tarihli Bakü Komünü başkanı Stepan Şaumyan'a mektubunda Lenin şöyle yazıyordu: "Bakü'nün uluslararası açıdan durumu iyi değildir. Bunua göre Jordaniya bloğunu kırmanızı isteyeceğim. Eğer mümkün değilse, o zaman askeri açıdan güçlenene kadar durumu uzatmalısınız". Bu mektup ardından Şaumyan Gürcüstan hükümeti başkanı N. Jordaniya'ya yazarak Türklerin hücumundan korunmak için yardım istedi ve Türkleri kendi topraklarından bırakmamak karşılığında RSFSR Halk Komiserleri Sovyeti'nin Güney Kafkasya ölkelerini tamamen tuttuktan sonra Gürcüstan'a özerklik vad ettiğini belirtti. Fakat Osmanlı ordusunun Azerbaycan'da ilerlemesi Rusya gibi Almanya'yı da endişelendirmekteydi. Bu endişeye temel neden Bakü'nün Almanya için tamamen yitirilmesinin yanı sıra, hem de Almanya Türklerin Azerbaycanlılarla birlikte Bakü'yü elde edebileceğine emin değildi. Bu nedenle Almanya ve Rusya'nın çıkarları Bakü konusunda aynı idi. Böylece Bakü konusunda Alman-Rus birliği oluştu. İstanbul'daki Alman konsolosu mektubunda şöyle yazıyordu: "Bolşeviklerle anlaşmaya varabilirsek Bakü petrolü tam ve güvenli şekilde bizim elimize geçebilir. Fakat bolşeviklerle savaşı girersek, onlar mecbur kalıp madenleri yakacak ve ne biz ne de Türkler petrol kaynaklarını kullanamayacağız". Bakü'nün gerçekten herhangi bir acil durumda yakılabileceği fikri Şaumyan'ın 23 Haziran 1918 tarihli Lenin'e mektubunda da görölebilir. Böylece Almanlarla Bolşevikler arasındaki anlaşmaya göre Almanlar Osmanlıları Bakü'ye girmekten alıkoymalı ve karşılığında Bakü petrolünün bir kısmına sahip olmalı idiler.⁶⁰ Fakat aynı dönemde Azerbaycan hükümetinin resimleri de diplomatik görüşmeler gerçekleştirmekte ve Bakü uğruna siyasi bir savaş vermekteydiler. Azerbaycan'ın Dışişler bakanı M. Hacınski, İstanbul'da iken Alman, Türk ve Azerbaycanlıların ortak bir sonuca varabileceğini ve bu konuda

⁵⁹ Talibov, s. 12, 2005.

⁶⁰ Ramiz Abutalybov, **Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika: sbornik statey, posvyashchenny 90-letiyu Pervoy respubliki**, SALAM press, Bakü, s.72, 2008.

Bakü petrolünün önemini vurgulamaktaydı. O Bakü petrolü konusunda taviz verilebileceğini kastetmekteydi. Tüm bunlara rağmen Osmanlı ordusu Bakü'ye ilerlemekten vaz geçmedi ve bu sırada RSFSC Dışişleri halk komiseri G. Çiçerin, Almanya temsilcisi Ritsler'e nota vererek Türklerin saldırısından endişelendiğini bildirmişti. Türklere karşı durmanın imkansız olduğunu ve askeri gücünün zayıflığını gören Bakü Komünü 25 Temmuz 1918'de İngilizleri davet etmek kararı aldı. Bu karmaşa döneminde İngilizler de Azerbaycan'ın zengin enerji kaynaklarına sahip olmak istiyordu. Bu nedenle Haziran 1918 yılında Dunstrville komutanlığında İngiliz ordusu Azerbaycan'a gelmiş, lakin Osmanlı yardımı ile 15 Eylül 1918 yılında Bakü İngilizlerden geri alındıktan sonra yabancılar ülkeden tamamen kovulmuştu.⁶¹

1.3.2. Bakü Komünü'Nün Kurulması Ve Petrolün Millileştirilmesi

Çarlık Rusya'nın dağılması ve Bolşeviklerin iktidarı ele alması ile Mart 1918'de Bakü'te kanlı ayaklanma gerçekleşmiş, bunun ardından 25 Nisan 1918'de Bolşevikler kentin kontrolünü ele geçirerek 4 aylık süre herhangi bir karşılık alınmadan Sovyet Rusya'sına 1.3 milyon ton petrol ihraç etmişlerdir.⁶² Bolşevikler tüm ülkeyi ele alabilmek için Gence'ye doğru ilerleseler de, Osmanlı İmparatorluğu'nun müdahalesi ve yardımı ile mağlup edilmişlerdi.⁶³

Bakü Komünü, Sovyet tipli bir yönetime sahip olarak Mart 1918'de yaşanan "Azerbaycanlıların Mart Soykırımı" olarak anılan kanlı etnik olayların ardından 25 Nisan 1918'de yönetimi ele almış ve karşıdaki 3 ay boyunca Bakü'yü yönetmiştir. Komün terimi 1871'de Fransa'da kurulan Paris Komünü'nden örnek olarak alınmış ve Rusya ile bağımlı, fakat yerel düzeyde bağımsız faaliyette bulunan proletarya diktatörlüğüne işaret ediyordu. Komün halk komiserleri sovyeti tarafından yönetilmekte ve bu kurumun en başında ise Ermeni kökenli Stepan Şaumyan durmakta idi. Şaumyan'ın liderliği altında Bakü'de bir çok radikal değişiklikler ve reformlar hayata geçirilmişti. Bu reformlar ilk olarak mahkeme ve okul sisteminin yeniden kurulması, banka, denizcilik ve özellikle petrol endüstrisi alanında faaliyet gösteren şirketleri

⁶¹ Farhad Cabbarov, **Faktor Bakinskoy nefti v voenno-političeskix sobitiyax na Kavkaze letom 1918 goda**, Çerno Zoloto Azerbaydjana, C.4, S. 76 , s. 59-62, 2015.

⁶² Ogoniok dergisi, s.8, 21 Eylül 1968,

⁶³ Talibov, s. 12, 2005. Detaylı bilgi için bkz. Halil Bal, a.g.e.

kapsamaktaydı. Her şeye rağmen Bakü Komünü yönetim sisteminde kendi muhaliflerine karşı toleransı korumaktaydı. Bunun temel nedeni Bakü'de bolşeviklerin pozisyonlarının daha zayıf olması idi. Onlar şehir belediyelerinde çok az sayıya sahip olmakta, sadece sol eserler tarafından güçlü şekilde desteklenmekte, fakat sessiz şekilde sağ eserler, menşevikler ve daşnakların desteğine de sahip olmaktaydılar. Fakat en önemlisi bu kurumda Bakü'de en büyük kısmı kapsayan müslümanlar temsil olunma hakkına sahip değildi. Bolşevikler ve Müslümanlar arasındaki temel sorun Komün yönetiminin daşnakların elinde olması, askeri kuvvetlerin %70 oranında Ermenilerden oluşması ve ona Ermeni kökenli eski Çar Rusyası albayı Avetisian'ın komutanlık yapması idi. Kızıl Ordu hisseleri Bakü'den Gence'ye doğru hücum ederek bölgeyi ele geçirmek isterken, Ermeni askerleri bölgenin Müslüman ahalisine karşı düşmanca zor bir tavır göstermiş ve yağmalamıştır. Kızıl Ordu'nun Göyçay civarında Osmanlı Ordusu'nun yardımı ile kurulan Kafkas İslam Ordusu tarafından mağlup edilmesinden sonra Bakü Komünü'nün savunma hattı zayıfladı. Bu savaştan sonra Osmanlı-Azerbaycan birlikleri üstünlüğü ele alarak Bakü komünü askerlerini bir kaç cephede mağlup ederek Şemahı'ya kadar yaklaştı. Osmanlı-Azerbaycan ordusunun ilerlemesini durdurmak için Lenin Almanya'ya muracaat etti. Azerbaycan-Türk kuvvetleri Bakü'ye doğru ilerledikçe, Rus-Alman yaklaşması meydana geldi. Bu, Lenin'in Stalin'e çektiği telgrafta göze çarpıyor: “Bugün 30 Haziran'da, Berlin'deki RSFSC'nin genel temsilcisi Ioffe'den Berlin Dışişleri Bakanı Kühlmannla yaptığı ön görüşme hakkında bilgi aldım. Bu görüşmeden sonra Almanlar, Türkleri Brest sınırının ötesindeki askeri operasyonları durdurmaya zorlayarak, bizim için kesin bir sınır çizgisi oluşturduğu konusunda açık olduğunu belirtti. Türklerin Bakü'de olmasına izin vermeyeceklerine söz veriyorlar, ancak bunun karşılığında petrol almak istiyorlar. Joffe, kesinlikle Brest'e bağlı kalacağımızı söylerken bir kısım petrolün verilmesine sıcak bakdığını söylüyor”. Rus-Alman müzakere ve anlaşmalarından haberdar olan Şaumyan, Bolşevikler ve Almanlar arasındaki anlaşmazlığı yalanladı. “Bakinskiy Raboçiy” gazetesinde “sahtekar iftiralar” başlıklı bir makalesinde “Almanlar Bakü'yü işgal ederse Lenin burada petrol rezervi alamamaları için tüm önlemleri almamızı istedi. Toplantılarımın birinde Bakü Konseyi teklifim üzerine bir karar verdi: “Tüm petrol endüstrisini yok ederiz, fakat petrolü Almanlara devretmeyiz.”⁶⁴

⁶⁴ Tofik Koçarlı, **K istorii karabakhskogo voprosa: (vymysly i deystvitel'nost')**, Eldar yayınları, Bakü,

Komünün üyeleri yardım için Bakü'ye İran'ın Enzeli limanında beklemekte olan general Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz Ordusu'nu davet etme kararı aldılar. 25 Temmuz'da Komün'ün büyük çoğunluğunu oluşturan Taşnaklar, sağ eserler ve menşevikler İngilizlerin yardım için çağırılmasına oy verdiler. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti bu kararı protesto etse de, 26 Temmuz 1918'de, kurulmasının 97. gününde Şaumyan başta olmakla tüm hükümet üyeleri istifa etti. Bakü Komünü yerine İngilizlerin desteği ile Merkezi Hazar Diktatörlüğü kuruldu.⁶⁵ İngilizlerin davet edilmesine en çok karşı çıkan Stalin ve Lenin omuştu. Onlar Şaumyan'la mektuplarında İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesine sert karşı çıkmışlardı. Fakat bu tepki faydasız olmuş ve İngilizler Bakü'ye gelmişlerdi. Fakat Azerbaycanlıların gözünde bu diktatörlüğün Bakü Komünü'nden herhangi bir farkı yoktu ve o da Bolşevik-Ermeni birliği örneğinde diğer bir yabancı işgaldi. Ancak Rusya, Bakü'nün kaybına katlanmak istemiyordu. Alman desteğine daha da ihtiyaç duyuyordu. 19 Ağustos 1918'de Chicherin, Bakü'de Türk birliklerinin ilerleyişine karşı bir protesto notasını ile Başkonsolos Gauschild'e gönderdi. Bu notada “Bakü petrolünün tüm Rusya'nın ulusal ekonomisi ve dolayısıyla Rusya'nın ekonomik anlaşmalara gireceği ülkeler için sahip olduğu önemi”ne işaret ediliyordu.⁶⁶ 27 Ağustos 1918'de, Almanya ve Rusya, Berlin'deki Brest Barışı için ek bir sözleşme imzaladı. Bu belgede doğrudan Güney Kafkasya ile ilgili birkaç madde bulunuyordu. 4. maddede şöyle yazılıyordu: "Almanya, Rus devletiyle kendi bölgeleri arasındaki ilişkilere hiçbir şekilde müdahale etmeyecek ve bu nedenle, özellikle, bu bölgede bağımsız devletlerin oluşumuna neden olmayacak ve desteklemeyecektir." 14. maddeye göre, Almanya'nın “Kafkasya'da Gürcistan sınırlarının veya bölgelerin dışındaki askeri operasyonlar için üçüncü bir iktidara destek vermemesi” gerekiyordu. Bu maddede, "üçüncü güç" olarak Osmanlı kastediliyordu. Rusya da Bakü'de petrol üretimini kolaylaştırmaya ve Almanya'ya üretilen petrolün dörtte birini sağlama taahhüdünde bulundu. Buna karşılık Almanlar, Donetsk'e Rusya'ya kömür tedarik etme sözü verdi. Anlaşma yapıldıktan hemen sonra uluslararası durumun değişmesi 27 Ağustos'taki anlaşmaya Almanya'nın ilgisini zayıflattı. Sovyet Rusya, İngilizleri Bakü'den çıkartamadı. Bu şartlar altında, anlaşma uyarınca “üçüncü gücün” -

s.48, 2009.

⁶⁵Tadeusz Swietochowski ve Brian C. Collins, **Historical Dictionary of Azerbaijan**, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland, London, s. 83, 1999.

⁶⁶ KH. A. Badalyan, **Turetsko-germanskaya ekspansiya v Zakavkaz'ye, 1914-1918**, Erivan, s.110, 1980.

Türkiye'nin Bakü'ye girmesine izin vermemesi zorunlu olan Almanya şehri İngilizler için savunmak zorunda kalıyordu. Bu nedenle, böyle bir durumun saçmalığını fark eden Almanya, 27 Ağustos'taki antlaşmayı reddetti ve dahası da Bakü'nün kurtuluşuna katkıda bulunmaya karar verdi. General Hindenburg, Osmanlı hükümetine Bakü'yü İngilizlerden kurtarmak için Güney Kafkasya'ya iki Alman ekibi gönderdiğini bildirdi. General E. Ludendorff hatıralarında, yüksek komuta Bakü'ye bir saldırı için hazırlıklara başladığını ve süvari tugayı ve birkaç taburu Tiflis'e gönderdiğini belirtmişti.⁶⁷ Alman ordusu Tiflis'de oluşturulurken Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girdi⁶⁸. İki gün sonra Bakü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti olarak ilan edilmiş ve bu durum AHC'nin 28 Nisan 1920'de yıkılmasına kadar böyle devam etmiştir.

20 Eylül 1918'de 26 Bakü komiseri Krasnovodsk kıyılarında kurşunla infaz edildi. Bu dönemde Krasnovodsk ve kıyı bölgelerini İngiliz komutanlığı ile iyi ilişkileri olan Sentrokaspi hükümeti yönetiyordu. Öldürülen komiserler arasında Komünün başkanı S. Şaumyan, Bölge Komiseri Meşedi A. Azizbeyov, İçişler komiseri Prokofii A. Caparidze, Ekonomi komiseri İ.T. Fioletov ve Tarım komiseri M.G. Vezirov da bulunmaktaydı. Azizbeyov ve Vezirov dışında diğer komiserlerin hiç birisi Azerbaycanlı değildi. Komiserlerin infazı daha sonra Bolşevik devrimi için en büyük kayıplardan birisi olarak kaleme alınmıştır. Sovyet döneminde öldürülen komiserler için Bakü'de cenaze töreni yapıldı ve onların gömüldüğü arazi 26 Bakü Komiserleri Meydanı adlandırıldı. Fakat onların anısına konulmuş anıt 1991'de bağımsızlıktan sonra kaldırılmış,⁶⁹ cenazeleri ise 2009'da kimsesizler mezarlığına taşınmıştır.

Bakü Komünü'nün var olduğu sırada gerçekleştirdiği temel reformlardan birisi petrol endüstrisi ile ilgilidir. Nitekim 18 Haziran 1918'de Lenin tarafından verilen emir ardından 20 Haziran 1918'de Bakü Komünü tarafından petrol millileştirilmiştir.⁷⁰

28 Haziran 1918'de Rusya genelinde tüm önemli sektörlerin millileştirilmesi hakkında karar kabul edilmişti. Bu, bir yandan Rusya'da iç savaşın genişlemesi tehdidi, diğer yandan bilgisiz köylülerin fabrikaları izinsiz şekilde haciz etmelerini önlemek amacıyla yapılmıştı. Endüstriyel üretim, aynı zamanda önemli derece iç savaşın

⁶⁷ Arnol'd Borisovich Kadishev, **Interventsiya i grazhdanskaya voyna v Zakavkaz'ye**, Voen. izd-vo, s.76, 1960.

⁶⁸ Halil Bal, a.g.e

⁶⁹ Swietochowski ve Collins, s. 84, 1999.

⁷⁰ Lenin Toplu Eserleri, C. 44, Moskova, s.107-108, 1975.

ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneltilmeliydi. Kızıl Ordu'nun ihtiyaçları ise oldukça Fazlaydı. Tüm bunlar dikkate alınarak Bakü'deki petrol endüstrisi de millileştirilmişti.⁷¹

1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Yıllarında (1918-1920) Uygulanan Petrol Politikası

Büyük Rus İhtilali ardından Şubat 1917'de Kafkaslar'da Geçici Hükümet kurulmuş, Kasım 1917'de Kafkas Komiserliği ilan edilmiş, Şubat 1918'de ise Kafkasya Seymi (Mavera-i Kafkasya) oluşturulmuştur. Osmanlı Hükümeti defalarca Seymi bağımsızlığını ilan etmeye çağırır da, Seym bu adımı atmamıştır. 3 Mart 1918'de I. Dünya Savaşı'ndan ayrılan Rusya, Almanya ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalamış ve Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı'ya bırakmıştır. Bundan bir hafta sonra Osmanlı Hükümeti, Kafkasya Hükümetine telegraf yollayarak bölgeyi boşaltmasını talep etmiştir. Kafkas Seymi ise, Müslümanların karşı çıkmasına rağmen bunun karşısını almak için, Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Müslümanlar ve diğerleri arasındaki fikir ayrılıkları bölgede iç çatışmanın yaşanmasına neden olmuştur. 31 Mart 1918 tarihinde Bakü'de Müslümanlara karşı yaşanan katliamdan⁷² sonra Mavera-i Kafkasya hükümetinin birliği daha da zayıflamıştır. Savaş kaybeden Kafkas Seymi, 22 Nisan 1918'de Osmanlı talebi üzerine kendi bağımsızlığını ilan etmiş, fakat fazla yaşayamamış ve 26 Mayıs 1918 tarihinde kendini fesh etmiştir. Aynı gün, yani 26 Mayıs'ta Ermenistan ve Gürcistan, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan kendi bağımsızlıklarını ilan etmişler.

Tiflis, Gürcistan'ın, Erivan Ermenistan'ın, Gence (Yelizavetpol) ise geçici olarak Azerbaycan'ın başkenti ilan edilmiştir. 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında imzalanan Batum Antlaşması'ndan sonra bu antlaşma maddelerinin hükmüne esasen Azerbaycan hükümetinin isteği üzerine Osmanlı'dan gönderilen 8500 silahlı kuvvetin yardımıyla zafer kazanılmış ve 15 Eylül 1918'de Bakü düşmanlardan kurtararak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti statüsünü kazanmıştır.⁷³

⁷¹ Edward Hallett Carr, **The Russian Revolution: From Lenin to Stalin**, Free Press, s.23, 1979.

⁷² Bu katliamlar Guba, Şamahı, Lenkeran, Gence, Karabağ, Zengezur vd. bölgelerde de sürdürülmüştür.

⁷³ Hilmi Bayraktar, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yüksek Lisans Tezi), Konya, s.58, 1994.

Osmanlı I. Dünya Savaşı'nı kaybederek 30 Ekim 1918 yılında ülkeyi terkettiğinde İngilizler yeniden general Tomson'un komutanlığı ile Azerbaycan'a girmiş ve 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (AHC) bağımsızlığı İngiliz Lord Curzon'un teklifi ile dünyanın önemli güçleri tarafından Versal Barış Konferansında de-facto tanınmıştır. Bu tanınmanın temel nedenlerinden birincisi Azerbaycan'ın petrol zengini olması ve enerji kaynaklarının İngilizlerin özel planlarına dahil olması idi. 20 Ocak 1920 yılında AHC'nin bağımsızlığı de-facto tanındıktan sonra Azerbaycan'da kurulan 16 diplomatik temsilcilikten biri de İngiltere elçiliği olmuştur.⁷⁴

Türk ordusu Bakü'yü terk ettikten ve general Tomson komutanlığında müttefik orduları Bakü'ye girdikten sonra, "Britanya Petrol Yönetimi" adlı bir örgüt kurulmuş ve bu yönetim kuruluşu Enzeli, Batum yollarıyla Azerbaycan'dan o dönemdeki fiyatlara uygun şekilde 114 milyon ruble değerinde petrol ihraç etmiş ve Azerbaycan ekonomisine büyük zarar vermiştir. 1919 yılında müttefikler Bakü'yü terk ettikten sonra Azerbaycan yönetiminin uğradığı büyük zarar telafi edilmesi ve petrol endüstrisinin yeniden canlandırılması için yeni çalışmalara başlanmıştır. Lakin bu çalışmaların icraatına zaman kalmadan, 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Rus (Bolşevik) XI. Kızıl Ordusu tarafından işgal edilmiştir. İşgalden sonra petrol üretimi azalmaya devam ederek 1921 yılında 2.4 milyon ton petrol seviyesine kadar inmiştir.⁷⁵

AHC ekonomisi tamamen petrol ihracatına bağlıydı. Rusya'da iç savaşın patlamasıyla birlikte, Azerbaycan'ın ana petrol tüketicisi olan bu pazarı kapanmıştı. Ülkede petrol ihracatı bu dönem zarfında hızla düştü. Ekonominin yeniden inşasında ve bu şartlardaki sosyo-ekonomik durumun iyileştirilmesindeki büyük zorluklara rağmen, hükümet petrol endüstrisinin gelişmesine önem vermiştir. Ancak, millileştirmeden sonra, hükümetin yıkılan petrol sahalarını ve fabrikalarını restore etmek için yeterli kaynakları yoktu.

Bu işletmelerin eski sahiplerine geri verilmesi de bu ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Petrol ihracatındaki zorluklar nedeniyle yatırım sıkıntısı çekmesine rağmen, bağımsız Azerbaycan yurtdışından düzenli krediler alabiliyordu. Bakü Komünü'nün dağılmasından sonra, 5 Ekim 1918'de Bakü'ye taşınan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti, petrol endüstrisinin kamulaştırılması konusunda özel bir

⁷⁴ E. Hasanov, *Azerbaycan'ın ABD ve Avrupa devletleri ile ilişkileri (1991-1996)*, Elm Basınevi, Bakü, s.55-57, 2000.

⁷⁵ Talibov, s. 13, 2005.

kararname çıkardı. Hazar filosu, gemiler, fabrikalar petrol sahiplerine geri verildi. Ayrıca petrol ile ilgili ayrı bir kanun kabul edildi. Hükümet, üretilen petrolün 1/3'nü elinde tuttu. Bu kanuna göre, üretilen petrolün 2/3'ü yabancı şirketlere verildi ve petrolün Rusya'ya taşınması yasaklandı. 1919 yılında petrol rezervleri üçe katlanarak 1920'lerin başında 300 milyon puda ulaştı.⁷⁶ Bu husustan sonra olumlu gelişme ise AHC hükümetinin komşu ülkelere serbestçe petrol satması olmuştur. 1919'da yayınlanan Hükümet Kararnamesi, Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin istikrara kavuşturulması ve geliştirilmesinde büyük öneme sahipti. Bu kararnameye göre, petrol endüstrisi üzerindeki devlet kontrolüne, petrol ve petrol ürünlerinin nakliyesi ve satışına izin verildi. Kararname ile bağlantılı olarak, 1919 Mart'ında 500 km uzunluğunda ve 3 milyon ton taşıma kapasitesine sahip olan Bakü-Batum petrol boru hattı restore edildi ve ilk petrol tankeri kuruldu. 1919'un başlarında, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti, petrol endüstrisini düzenlemek, gelişmesini sağlamak ve sektör üzerindeki devlet kontrolünü güçlendirmek için özel bir karar aldı.

Bu karara göre, yalnızca Batum boru hattının petrol taşımaya, satmasına ve alışverişine izin verildi. Böylece, petrol endüstrisi yaklaşık 18 ay boyunca Halk Cumhuriyeti'nin emrinde kaldı. 1919'da AHC hükümeti tarafından alınan önlemler neticesinde, aylık petrol üretimi 18 milyon puda ulaştı. Üretilen petrolün %14'ü dış pazarlara satıldı ve geri kalanı ülkede yoğunlaştı. 1919'da Bakü'de üretilen 40.5 milyon pud petrol Batum, Krasnovodsk ve Pahlavi limanları aracılığıyla yabancı ülkelere satıldı.⁷⁷ Azerbaycan'ın ekonomik ve ticari ilişkiler kurduğu ülkeler arasında Gürcistan ve İtalya ilk sıralarda bulunuyordu. Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan askeri anlaşmaya göre, Halk Cumhuriyeti Gürcistan'a 1 milyon pud petrol ve 20 milyon pud petrol ürünü gönderdi. Gürcistan, karşılığında Tiflis'ten Azerbaycan'a 12 hafif, 12 ağır top, 24 makineli tüfek, 3.000 tüfek ve askeri malzeme göndermiştir. Kafkas savaşlarında mağlup edilen Denikin bile, bir miktar petrol ürünü karşılığında Azerbaycan'a 20 top, 100 makineli tüfek, 9 uçak ve 15 bin tüfek gönderdi. İhraç edilen petrol pahasına savunma harcamaları için bütçeden 3.9 milyon manat ayrıldı. Bu fonlar pahasına 2 topçu tüfek, 1 topçu bölümü, 3 zırhlı tren, 5 uçak, 6 ağır zırhlı tabur

⁷⁶ E. B. Mehdiyev, **Azerbaycan neft senayesi XIX yüzyılın son rübünde**, "Altay" neşriyyatı, Bakü, s.28, 2000.

⁷⁷ Aleksandr Igolkin, **Otechestvennaya neftyanaya promyshlennost' v 1917-1920 godakh**, Rusya Devlet Beşeri Bilimler Üniversitesi yayınları, Moskova, s.109, 1999.

oluşturuldu. Petrol gelirleri pahasına, Halk Cumhuriyeti kısa bir süre içerisinde General Samad bey Mehmandarov'un liderliği altında orta derecede gl bir ulusal ordu kurdu.⁷⁸

AHC yıllarında petrol endüstrisi alanında özellikle Batılı şirketlerle de işbirliği yapılmıştır. Fakat AHC'nin, Bakü petrolleri konusunda bazı girişimlerde bulunsa da önemli gelirler elde ettiği söylenemez. Nitekim Osmanlıların Mondros Mütarekesi ardından Güney Kafkasya'yı ve Bakü' boşaltmasından sonra bölgeye giren İngilizler, Azerbaycan hkmetini tanısa da baskıcı bir yönetim uyguladılar ve özellikle Hazar sahillerinde Azerbaycan'a ait bir askeri birliğin tesisine izin vermediler. Birçok tesis İngiliz askerleri tarafından yağmalanmış, Bakü ve Batum İngiliz yönetimi altında tutulduğundan bu iki şehir arasındaki petrol boru hattı da İngilizlerin kontrolünde kalmıştır. Onlar Bakü'den uluslararası pazara petrol akışını kontrol etmekteydiler ve yönetimi ele almışlardı. İngilizlerin bölgedeki varlığından faydalanan Batılı şirketler, özellikle Nobel, Royal Dutch Shell ve Rusya Genel Petrol şirketi, Paris'te bir toplantı geçirerek konsorsiyum kurmak girişimi yaptılar. Toplantıya Azerbaycan'ın Başbakanı Feth Ali Han Hoyski de davet edilmiş, fakat Standard Oil'in iyi bir teklif yapması üzerine o, bu toplantıya katılmamıştır.⁷⁹ Bu sırada New Jersey (ABD) temelli Standard Oil şirketi ile 3 milyon dolar değerinde bir anlaşma imzalanmış ve 11 sahanın işletilmesi bu şirkete verilmiştir. Böylece ABD'li şirket Nobellerin bölgedeki çıkarlarının yarısını elde edebilmiştir.⁸⁰ Durumdan haberdar olan İngilizlerin bölgedeki komutanı general Thomson, Azerbaycan hkmetini bu anlaşmaya göre tehdit etmiş ve Standard Oil'in girişimi başarısız olmuştur. Bu dönemde Kafkasya'dan Avrupa'ya tekrar yoğun bir petrol akışı sağlanmış, fakat savaş döneminde yaşanan tahribatlar nedeniyle birçok tesis zarar gördüğünden üretim ve bununla ilgili rakamlar eski seviyesine ulaşamamıştır. Petrol alanında Batılı şirketlerle işbirliği uzun sürmemiş ve bu durum Sovyet Azerbaycan'ın tesisine kadar devam etmiştir.⁸¹

⁷⁸ Rakhman Mustafazade, **Dve respubliki: azerbaydzhano-rossiyskiye otnosheniya v 1918-1922 gg.**, MIK, Moskova, s.68, 2006.

⁷⁹ Gökçe, s. 943, 2014.

⁸⁰ Gokay, s. 8, 2001.

⁸¹ Gökçe, s. 943, 2014.

İKİNCİ BÖLÜM

1920-1940 YILLARI ARALIĞINDA AZERBAYCAN'IN PETROL ENDÜSTRİSİNİN GELİŞİMİ

2.1. Azerbaycan'da Sovyet Cumhuriyetinin Kurulması ve Petrol Endüstrisinin Millileştirilmesi

2.1.1. AHC'nin Yıkılması ve Azerbaycan SSC'nin Kurulması

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıkıldı. Bakü operasyonu Sovyet ordusunun bir yıldırım hareketi olarak hazırlanmıştı. Mart 1920 tarihinde Karabağ'da Ermenilerin ayaklanması nedeniyle Azerbaycan birliklerinin çoğu isyanı bastırmak için Karabağ'a gönderildi. Böylece, ülkenin Dağıstan ile sınırı neredeyse savunmasız bırakıldı. Uluslararası petrol merkezi niteliğini taşıyan dönemin Bakü şehrinin büyük bölümünü Ruslar oluşturuyordu. Şehrin gayrimüslim nüfusu ve şehir garnizonu askerlerinin bir kısmı bolşeviklere sempati duyuyordu. Rus yazar Aleksandr Shirokograd'a göre, Sovyet birliklerinin Azerbaycan işgali, standart Bolşevik senaryosuna göre gerçekleştirildi: yerel devrimci komite işçilerin gerçek veya sanal ayaklanmasını gündeme getirdi ve hemen yardım için Kızıl Ordu'yu yardıma çağırdı⁸². Sovyetler bu taktiği 50 yıl içerisinde 1956'da Macaristan'da, 1968'de Çekoslovakya'da kullanacaktı. 26 Nisan'da, Çingiz İldırım başkanlığındaki Azerbaycan komünistleri, ülkenin batısında bulunan Karabağ ve Gence'deki Azerbaycan birliklerinin ana kesimi ile Azerbaycan hükümetinin bağlarını kesen iyi bir operasyon gerçekleştirdiler. Bakü garnizonunun saldırılarından korkan proletarya, petrol sahalarında barikatlar kurmaya başladı. Sonra yaklaşık 450 isyancı Keşle istasyonundaki köprüyü kapattı. Yerel devrimciler (Dadaş Bünyatzade, Sumbat Fatalizade ve diğerleri) Bayıl hapishanesinden serbest bırakıldı.⁸³ 27 Nisan gecesi, yerel demiryolu işçileri, Keşle-Balahanı demiryolunun bir kısmını imha ederek Azerbaycan askerlerinin ilerleyen 11. Kızıl Ordu'ya karşı hareketini engelledi. Çingiz İldırım, Azerbaycan hükümetine sadık olan yerel ordunun ve polislerin kalıntıları etkisiz hale getirdi. 27 Nisan günü saat 10.00'da

⁸² A. Shirokograd, *Kavkazskiy kapkan: Tshinval-Tbilisi-Moskva*, , Veche Basınevi, Moskova, s.12, 2009.

⁸³ P. Azizbekova, *Sovetskaya Rossiya i borba za ustanovleniye I uprocheniye vlasti Sovetov v Zakavkazye*, Azərneşr yayını, Bakü, s.157, 1969.

Volga-Hazar Filosu, Bakü'ye girdi. Ayrıca, Harbiye Bakanı S. Mehmandarov ordu subaylarına yeni hükümete bağlı olmaları hakkında emir verdi. 27 Nisan 1920'de Bakü'de silahlı bir darbenin hazırlanması ve uygulanmasında burada olan Türk askerleri ve komünistlerin büyük rolü olmuştu. Türk askerlerinin büyük ölçüde çabaları nedeniyle, tren istasyonu ve kentin askeri valisi General Murat Tlehas da dahil olmak üzere kentteki en önemli arazilerin bir kısmı ele geçirildi. Hükümetin Bakü'den kaçmasını önleyen Türk subayları ve askerleriydi. Öğleden sonra saat 13:00'de, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Bakü Komitesi Bölge Bürosu ve Hamid Sultanov başkanlığındaki bir Bolşevik heyeti Azerbaycan hükümetine 12 saat içinde iktidarın devri hakkında bir ultimatom sundu. Konunun görüşülmesinden önce, Savaş Bakanı Samed bey Mehmandarov, Parlamente'ye silahlı direnişin imkansızlığı hakkında bilgi verdi. Daha sonra, Hamid Sultanov bu olaylar hakkında şunları yazmıştı: Parlamento üyeleri hayret içinde bana bakıyorlardı. Onlar birkaç dakika boyunca ağzını açamadılar ve en azından bir kelime bile söyleyemediler. Ardından, meclis başkanı ultimatomu okuduğunda Samed Ağamalıoğlu oturduğu yerden bağırdı: "Vesselam. Pazar kapandı"⁸⁴. 27 Nisan akşamı Azerbaycan parlamentosunun son toplantısı yapıldı. Ağamalıoğlu bu olayları hatıralarında şu şekilde anlatmaktadır: "Parlamento tam olarak dolmuştu. İlk olarak konuşan Hacı Kerim Saniyev, hükümetin bolşeviklere teslim edilmesini savunduğunu açıkladı. İkinci konuşmacı olarak söz alan Mehmet Emin Resulzade, hükümetin Bolşeviklere kansız bir şekilde devretme zorunda kaldığı için çok üzgün olduğunu belirtiyordu. Resulzade, buna rağmen diğerleri istemediği takdirde direnişe karşı olduğunu söyledi. Daha sonra ben sert bir konuşma yaptım. Kimsenin direniş göstermeye cesaret etmeye, kimsenin şehri mahvetmeye ve masumların kanını akıtmaya hakkının olmadığını söyledim"⁸⁵. 27 Nisan akşam saat 11'de, AHC hükümeti Azrevkom'a (Azerbaycan Devrim Komitesi) devretti. İlgili belge Milli Meclis Başkan Yardımcısı Mamed Yusif Cafarov ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamento Ofisi Başkanı Mamed Ağa Vekilov tarafından imzalandı. Bu belgede hükümetin devredilmesinin şartları belirtiliyordu:

- 1) Sovyet iktidarının kontrolü altında, Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı korunacaktır;

⁸⁴ M.Katibli, **Chingis İldirim(biyografik yapıt)**, Azerbaycan Basınevi, Bakü, s.64, 1964.

⁸⁵ M.İskenderov, **İz istorii borbi Kommunisticheskoy partii Azerbaydzhana za pobedu Sovetskoy vlasti**, Azerbaycan Basınevi, Bakü, s. 441-442, 1958.

- 2) Azərbaycan Komünist Partisi tərəfindən oluşturulən hökumət keçici bir orqan olacaq; Herhangi bir dış baskıya baxmaksızın, ən yüksək yasama orqanı olan İşçi, Köylü və Asker Vekilləri Konseyi, hökumətin nihai şəklini belirleyəcəkdir;
- 3) Hökumətin üst kademələrində bulunan yöneticilərin dəyiştirilməsi hətç digər hökumət görevlilərinin yetkilərinə dokunulmayacaktır;
- 4) Yeni hökumət, hökumət və meclis üyelerinə can və mal dokunulmazlığını garanti edəcək;
- 5) Geçici hökumət Kızıl Ordu'nun Bakü'yü savaşla ele geçirməsinə izin vermeyecektir;
- 6) Yeni hökumət, Azərbaycan'ı işgal etməyə çalışan tüm dış güçlərlə savaşacaktır.⁸⁶

Parlamento toplantısı 2 saat 40 dakika sürdü. 28 Nisan 1920'de sabah saat 2'de, meclis resmen feshedildi. 28 Nisan 1920'de Azərbaycan Sovyet Sosialist Cumhuriyeti ilan edildi. Aynı gece, Azrevkom üyeleri və AKP Merkez Komitesi eski parlamento binasına taşındı. AKP Merkez Komitesi, Lenin'e Müsavat partisi hökumətinin devrildiğini və ülkedeki tek yetkili otoritenin 6 kişiden oluşan Azrevkom olduğunu bildiren telgraf gönderdi. Azrevkom yetkilileri bu kömünistlər olmuştu: Nariman Narimanov, Mirze Davud Hüseynov, Çingiz İldırım, Abid Alimov, Aliheydar Garayev, Hamid Sultanov və Gezenfer Musabeyov. 30 Nisan'da, XI. Kızıl Ordu'nun ana bölümləri şehre girdi. İlerlemeleri sırasında, yerel halk arasında kampanya yürüten Halil Paşa liderliğindeki bir grup Türk subayı halka Kızıl Ordu'ya direnç göstermemeleri yönünde çağrıda bulundu.⁸⁷ Gence və Karabağ'da görev yapan Azərbaycan birlikləri Sovyetleşmeyi tanımadığını ilan ettiler. Mayıs-Haziran aylarında Gence isyanı gerçekleşti. Ayaklanma sonucunda yaklaşık 1000 Sovyet və 1000 Azərbaycan askeri hayatını kaybetti. Ayaklanma, Bolşeviklərin sayısal üstünlüğü və Gence Ermenilərinin ihaneti sayesinde bastırıldı. Ayaklanma sonrasında, çok sayıda subay və 6 general de dahil olmak üzere 1000'den fazla kişi idam edildi. Şuşa, Guba, Zagatala, Şamkir, Lankaran, Karabulak və Azərbaycan'ın diğer bölgelerinde de benzer ayaklanmalar yaşandı. Direniş 1924 yılına kadar devam etti.

⁸⁶P.Darabadi, **Voyenno-politicheskaya istoriya Azerbaydzhana (1917-1920 godi)**, Kavkaz Basınevi, Bakü, s.254-255, 2013.

⁸⁷ N.Agamaliyeva, **Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika (1918-1920)**, Elm Basınevi, Bakü, s.269, 1998.

2.1.2. Azerbaycan SSC'nin Petrol Endüstrisinin Millileştirmesi

XIX. ve XX. yüzyılların başındaki bilimsel ve teknolojik gelişmeler ve ardından gelen "sanayi devrimi", petrolün önemini kapsamlı bir biçimde genişletti ve otomotiv endüstrisi çağının başlangıcına sebebiyet verdi. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1895 yılında benzinle çalışan motorlu çok az araba olduğu halde, 1925'te bu arabaların sayısı 4 milyona ulaştı. Otomotiv endüstrisi petrol ürünleri tüketiminde büyümeyi teşvik ediyordu. Bu sebeple sanayi hamlesi yapmak isteyen bolşevikler için Bakü çok önemli bir şehir olmuştu. Lenin Kafkasya cephesinde Savaş Konseyi üyesi Orconikidze'ye şöyle yazıyordu: "Bakü'yü almak bizim için çok büyük önem taşımaktadır. Tüm gücünüzü verin". Bolşeviklerin Azerbaycanda ilk karşılaştıkları problem teknoloji sorunu olmuştu. Genel olarak, Rus petrol endüstrisi, özellikle de Bakü civarında, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki on yıl boyunca düşmeye devam etmişti. Bu sebeple kullanılan teknoloji Batı'nın teknolojilerinin gerisinde kaldı. Dünya pazarında dinamik bir kalkınma olduğu için bu teknolojinin zamanı geçmişti. Bu sebeple Sovyetlerin yeni bir teknolojiye ihtiyacı vardı. Bunun için ilk önce petrol endüstrisinin millileşmesi meselesi ortaya atıldı. Ülkede petrol endüstrisinin gelişmesinin önemli dönemi Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulması, özel petrol sahalarının kamulaştırılması ve tüm sektörün kamulaştırılması ile başlamıştır. 17 Mayıs 1918 tarihli Halk Komiserleri Kararnamesi, üretim, işleme, depolama, petrol ve petrol ürünlerinin dağıtımı ile ilgili tüm konulardan sorumlu olan Ana Petrol Komitesini onaylamıştı. 24 Mayıs 1920'de Bakü'de 272 özel petrol şirketinin ve firmasının tasfiye edildiğine, petrol endüstrisinin millileştirilmesine dair Kararname kabul edildi.⁸⁸ Hükümet komisyoncusu, petrol ürünleri için fiyat belirleme ve karı devlet mülkiyetine dağıtma hakkına sahipti. Bu Komite, petrol endüstrisinin yönetimi için ilk merkezi otoritedir. Komiteye N. Solovyov başkanlık yapıyordu. Ayrıca bu komite Pylaev, Gukovsky, Shibiaskin, Makhrovskin, Ter-Gabrnyan'ı içeriyordu. Daha sonra Lenin'in önerisi ile Komite'ye I. Gubkin atandı. Aynı zamanda, yerel petrol komiteleri kuruldu. Petrol ürünlerinin üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile işletmelerin karı üzerinde devlet kontrolünün kurulması, petrol endüstrisinin millileştirilmesi için ön şart olmuştur.⁸⁹ Jersey ve Nobel şirketi artık sahip olmaları imkansız olduğu petrol sahaları için Sovyet Hükümeti ile yoğun müzakerelere

⁸⁸ Fazil Zeynalov, **The oil and gas resources of Azerbaijan: A country's transformation into a regional energy hub**, Editions Publibook Basınevi, Bakü, s.75, 2016.

⁸⁹ Dinkov V.A., **Neft' SSSR**, Nedra, Moskova, s.14, 1987.

başladı. Bolşeviklerin Bakü'yi ele geçirip petrol sahalarını hızlıca kamulaştırmasıyla Bakü'de çalışan İngiliz mühendisler de hapse atıldı. Ayrıca bazı “Nobel” şirketi üyeleri casus olarak yargılanacaktı. Buna rağmen, Jersey ve Nobel çevrelerinin verdiği teklif petrol endüstrisinin kalkınması açısından çekici bir teklif olduğu için Bolşevikler bunu kabul etti. 1920 yılının Temmuz ayında, millileştirmeden üç aydan az bir süre sonra anlaşma imzalandı. Standard Oil, Nobel Oil Company'nin Rusya'daki hisselerinin yarısı için 6,5 milyon dolar gibi bir fiyatla kontrol hakkı elde etti. Bakü petrolü bu anlaşmada en önemli rolü taşımaktaydı. Karşılığında Standart, Rus petrol üretiminin en az üçte biri, rafinajın yüzde 40'ı ve Rusya iç pazarının yüzde 60'ının kontrolünü kazandı.⁹⁰Fakat Batı şirketleri için risk çok yüksek ve çok açıktı. Petrol sahalarını kamulaştıran Sovyetler, bu sahalarında kendisi çalışmalar yapabilir veya uluslararası bir müzayedeye hazırlayabilirdi. Ancak, Mart 1921'de, Lenin millileştirme politikasında geriye bir adım attı. İç pazarda önemli ölçüde genişleyen bir sistem, özel teşebbüslerin iadesi ve Sovyet'in dış ticarete ve satış imtiyazlarına olan bağlılığının artırılmasını sağlayan “Yeni Ekonomik Politika” olarak bilinen politikasını ilan etti. Lenin'in düşüncelerinde aslında hiçbir değişikliği yoktu. Lenin, sadece savaşın getirdiği yıkıma acil önlem almak durumunda kalmıştı: “Yıkılmış ekonomimizi, ekipman ve teknik destek olmadan kendi başımıza yeniden inşa edemeyiz”. Bu sebeple kapitalist devletlerin teknik üstünlüğünden yararlanma yoluna gidildi. Kapitalistler ve Komünistler arasındaki bir düelloda, Bolşevikler deneyimli ve becerikli bir dış ticaret komisyoncusu Leonid Krasin tarafından temsil edildi. Savaştan önce, Bakü Elektrik Şirketi'nin onurlu başkanı ve ardından büyük bir Alman fabrikası olan Siemens'in Rus temsilcisi idi.⁹¹ Ancak aynı zamanda Krasin de gizlice baş teknokrattı ve Lenin'in kendi sözleriyle Bolşevik devriminin “maliye bakanı”ydı. Lenin'in Batı'yla yakınlaşması, şüpheli Stalin de dahil olmak üzere diğer yoldaşların güçlü direnişiyle karşı-karşıya geldi. Stalin, Sovyetler Birliği'ne gelen iş adamlarının “dünya burjuvazisinin en iyi casusu” olacağı ve daha geniş temasların Rusya'nın zayıf yönlerinin tehlikeli şekilde açığa çıkmasına yol açacağı konusunda uyardı. Ancak, Lenin'in yeni ekonomi politikasını açıklamasından bir hafta sonra ve bunun desteğiyle Krasin, Londra'daki İngiltere-Sovyet ticaret anlaşmasını imzaladı. Krasin, daha sonra çeşitli şirketlere petrol imtiyazları için teklifler verdi. Bu

⁹⁰D. Yergin, **The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power**, Simon & Schuster Basınevi, Londra, s.238, 1991.

⁹¹ Semen Abramovich Rubanov, **Krasnaya papka**, Lenizdat, s.129, 1982.

arada, dünyadaki birçok pazarda, şirketler ucuz Rus petrolünden artan rekabet baskısı yaşamaya başlamıştı. Yıkılan petrol sahası ekonomisini en kısa sürede geri kazanmak ve petrol işçilerine yiyecek ve giyecek sağlamak için, Sovyet Halk Komiserleri Konseyi, Azneftekom yönetimine bağımsız olarak yabancı şirketlerle ticaret yapma hakkı verdi. A. P. Serebrovsky bu konuda şöyle yazıyordu: “Bakü Petrol komitesinin teklifine dayanarak Azneftekom’un İran, Türkiye ve Avrupa’da petrol ürünleri ve malzemeleri alışverişinde bulunması için Vladimir İlyich’e resmi bir onay isteği göndermesini istedik.” Teklif, 19 Nisan’da, Halk Komiserleri’nde görüşüldü, Azneft’in petrol ürünlerinin yabancı ürünlerle gıda ve giyim eşyası alışverişinde bulunma konusundaki yetkinliğini artırmaya yönelik bir kararın geliştirilmesi için bir komisyon atandı. Sonuç olarak, Azerbaycan’a yurtdışında bağımsız görüşmeler yapma hakkı tanındı. Ekipman, yiyecek ve giysi satın almak için Narimanov ve A.P. Serebrovsky Lenin’in talimatı üzerine Türkiye’ye gitti. Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcilerinden gelen ticaret heyeti, o zamanlar oldukça önemli bir ölçekte denizaşırı alım işlemlerini gerçekleştirmeyi başardı. Petrol endüstrisi, petrol sahalarının normal çalışması için gerekli teknik malzemeleri ve petrol işçileri arzı için endüstriyel ve gıda ürünleri aldı. Bu, hükümetin petrol işçileri için kısmen aynı ücretler düzenlenmesini mümkün kıldı. Ekim 1922’de, Serebrovsky’nin raporunu dinleyen Lenin, Bakü işçilerine mektubunda şöyle yazdı: “Bu durumda epeyce zorluk vardır. Size sıcak selamlarımı gönderiyorum. Yakın gelecekte her şekilde azimle çalışmanız gerekiyor. İlk günler bizim için oldukça zor olacaktır. Daha sonraki yıllar işler kolaylaşacak. Zafere ulaşmalıyız ve ne pahasına olursa olsun başaracağız.”⁹² SSCB’nin 1920’den 1923’e kadar gerileme durumunda olan petrol endüstrisi daha sonra hızla canlandı, çok sayıda Batılı teknolojinin ithalatı ile desteklendi ve birkaç yıl içerisinde SSCB dünya pazarına ihracatçı olarak yeniden girdi. Sovyetlerin özellikle Bakü petrolü ile dünya pazarına girmesi Nobel ve Jersey şirketleri üyelerinde bir ikilemi ortaya çıkarttı. Teknolojik malzemelerin satılması ile SSCB ekonomisi kalkınmaya devam ediyordu. Komünizmi düşman olarak gören Batı devletleri bu kalkınmanın kendi zararına olacağını düşünmekteydi. Ancak Batılı şirketlerin para kazanmak hırsları özellikle Bakü petrolü üzerine hesaplanmıştı. Şirketler, ayrıca Sovyetlerin Kafkasya, Sibiry ve Sahalin arazilerinde kendilerine taviz vermesini

⁹² Dinkov V.A, **Neft’ SSSR**, Nedra, Moskova, s.13, 1987.

bekliyorlardı.⁹³ Böylelikle, Sovyetlerin millileştirme politikası bir taraftan Avrupa şirketlerinin kendi ekonomilerine faydalı sermaye yapmasına, diğer taraftan ekonominin kalkınmasıyla dünyaya örnek bir devlet modeli kurma politikası açısından etkili olmuştur.

2.2. 1922 Cenova ve Lahey Konferanslarında Bakü Petrolü Meselesi

2.2.1. Cenova Konferansında Bakü Petrolü

Uluslararası, ekonomik ve finansal konuların konuşulduğu Cenova Konferansı 1922 yılı 10 Nisan - 19 Mayıs tarihleri arasında İtalya'nın Cenova şehrinde yapılmıştır. Bu konferans 29 ülkenin temsilcilerinin katılımıyla - Avusturya, Arnavutluk, Belçika, Bulgaristan, İngiltere, Macaristan, Almanya, Yunanistan, Danimarka, İzlanda, İspanya, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Polonya, Portekiz, RSFSC, Romanya, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, Finlandiya, Fransa, Çekoslovakya, İsviçre, İsveç, Estonya, Japonya ve 5 İngiliz egemenliğinde bulunan dominyonlar - Avustralya, Hindistan, Kanada, Yeni Zelanda ve Güney Afrika Birliği gerçekleşmiştir.⁹⁴ RSFSC heyeti başkanlığını V.I. Lenin tarafından atanan yönetici başkan yapıyordu. Heyetin başkan yardımcısı, Lenin'in seyahat etmediği Cenova'da başkanın tüm haklarından yararlanan Georgy Chicherin olmuştu. RSFSC heyeti (bu heyete L.B. Krasin, M.L. Litvinov, V.V. Vorovsky, Yan Rudzutak, A.A. İoffe, G. Rakovsky, N. Narimanov, B. Mdivani, A. Bekzadyan, A. Shlyapnikov dahil idi) sadece RSFSC'nin değil, Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC, Belarus SSC, Buhara SHC, Gürcistan SSC, Ukrayna SSC, Harezmi SHC'nin çıkarlarını da temsil etmişti. Ayrıca RSFSC'nin bağımsızlığını tanıdığı Uzak Doğu Cumhuriyeti delegeleri RSFSC heyetinin içerisinde bulunuyordu. Cenova Konferansına katılmayı reddeden ABD bir gözlemci (ABD İtalya büyükelçisi) tarafından temsil edildi. Cenova Konferansında kapitalist devletlerin temsilcileri arasında en aktif rol D. Lloyd George ve J. N. Curzon (Büyük Britanya), K. Wirth ve V. Rathenau (Almanya), L. Facta (İtalya) ve C. Barrer (Fransa) oynuyordu. Cenova Konferansı'nın toplanma kararı Büyük Britanya'nın girişimi üzerine 6 Ocak 1922'de Cannes'daki (Fransa) İtilaf Yüksek Konseyi'nin toplantısında alındı. Cenova

⁹³Stephen J. Randall, **United States Foreign Oil Policy Since World War I: For Profits and Security**, McGill-Queen's Press, Londra, s.45, 2005.

⁹⁴ Deon Geldenhuys, **Isolated States: A Comparative Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge, s.32, 1990.

Konferansı'nın resmi hedefi, “Orta ve Doğu Avrupa'nın ekonomik iyileşmesi için” tekliflerin verilmesinden oluşuyordu.⁹⁵ Ancak konferansta öne çıkan asıl mesele, özünde, Sovyet iktidarını askeri müdahale ile devirme teşebbüslerinin başarısızlığı sonrasında Sovyet devletiyle kapitalist dünya arasındaki ilişki sorunuydu. Başta Büyük Britanya olmak üzere, kapitalist ülkeler savaş sonrası ekonomik zorlukların üstesinden gelme arayışlarında Sovyet Rusya'yı dünya pazarına döndürmeye çalıştılar (geçici ekonomik güçsüzlüğünden faydalanarak, kaynaklarını yaygın olarak kullanma amacıyla). İngiltere ve Fransa'nın, Dünya Savaşı'nda mağlup olmuş Almanya ve eski Almanya müttefikleri ile ilgili de buna benzer düşünceleri vardı. Kapitalist devletlerle ekonomik ve politik ilişkilerin normalleşmesiyle ilgilenen Sovyet hükümeti, Cenova Konferansı'nın (8 Ocak 1922) çalışmalarına katılmayı kabul etti. Ancak kapitalist ülkelerin temsilcileri Sovyet devletiyle ekonomik bağlar kurma yollarını gerçek anlamda tartışmak yerine, Sovyet devletini, Çar ve Geçici hükümetlerin tüm borçlarını tanımaya, Sovyet iktidarı tarafından devletleştirilen işletmeleri yabancı kapitalistlere iade etmeye zorlamayı umuyorlardı. Sovyet delegasyonu, Lenin'in emriyle, bu iddiaları reddetti. Buna karşılık, dış müdahale ve ablukanın neden olduğu zararlar için Sovyet devletine tazminat verilmesi talebinde bulunuldu. (Rusya'nın savaş öncesi ve askeri borçları 18,5 milyar altın ruble'ye eşit olduğu halde, dış müdahale ve abluka sonucu Sovyet devletinin kaybı 39 milyar altın ruble olmuştu⁹⁶). Aynı zamanda kapitalist devletlerle ekonomik bağların yeniden kurulmasını sağlamak isteyen Sovyet delegasyonu, 20 Nisan 1922 tarihinde Sovyet devletinin resmi tanınması, maddi yardımın sağlanması ve askeri borçların iptali karşılığında savaş öncesi borçları kabul edeceğini ve ülkedeki eski mal sahipleri için öncelikli hakk tanımının yapılacağını belirtti. Cenova Konferansı'nın ilk toplantısında (10 Nisan 1922) RSFSC heyeti, genel silahsızlanma için bir öneride bulundu.⁹⁷ Ancak, hem silahsızlanma sorunu hem de kapitalist devletlerin yol açtığı karşılıklı finansal ve ekonomik iddiaların çözülmesi sorunları Cenova Konferansında çözülemedi.

⁹⁵ Ivan Zlobin, *Valyutno-finansovyye protivorechya imperializma, Gosfinizdat'*, Moskova, s.57, 1959.

⁹⁶ John L. H. Keep, *The Debate on Soviet Power: Minutes of the All-Russian Central Executive Committee of Soviets, Second Convocation, October 1917-January 1918*, Clarendon Press, Londra, s.416, 1979.

⁹⁷ Petr Semenovich Romashkin, *Voyennyye prestupleniya imperializma, Gos. izd-vo yurid. lit-ry*, Moskova, s. 60, 1953.

Bu konferansta konuşulan konulardan biri de Azerbaycan petrolü olmuştur. 10 Nisan'da Chicherin, yeni bir ekonomi politikasına geçişle bağlantılı olarak Sovyet Rusya'nın mevzuatında bazı değişiklikler yapmaya ve Batı ülkeleriyle ekonomik ilişkileri genişletmek için uluslararası transit yollar açmaya hazır olduğunu açıkladı. Ertesi gün İtalyan gazeteleri L. Krasin ile yapılan röportajda Sovyet hükümetinin, Azerbaycan'ın petrol sahalarının dörtte birini elinde tutmaya ve geri kalanının Fransa, İngiltere, Amerika ve Belçika şirketlerinin imtiyazlarına geçmeye niyetli olduğunu yazıyordu. Konuyla ilgili olarak "Izvestia" gazetesine konuşan Krasin kendi devletinin konuyla ilgili pozisyonunu şöyle açıklamıştı:

1) Sovyet hükümeti, Azerbaycan'ın petrol bölgesinin dörtte birini kendi elinde tutma zorundadır.

2) Diğer kalan petrol sahaları eşit olarak 3 veya 4 bölüme ayrılmalı, bu araziler de Fransa, İngiltere, Amerika ve Belçika'ya verilebilirdi.

3) Eski Rus İmparatorluğu'nda 1918'e kadar mülkiyete sahip olan yabancıların (yani millileştirme yapılana kadarki dönemde) ortak şekilde oluşturulacak bir konsorsiyuma katılmalarına izin verilmesi mümkün olabilir.⁹⁸

Cenova konferansı belgelerinde, açıklamalarda, mutabakatlarda, protokollerde konferans sırasında petrol konusu açık ve resmi olarak tartışılmamasına rağmen, dikkatin odağında ana konu Sovyet petrolüydü.⁹⁹ Petrol sorunu konferansta resmi biçimde tartışılmamasına rağmen, özellikle resmi olmayan toplantılarda tartışıldı. Cenova konferansı sırasında emperyalist devletlerin temsilcileri "Kapitalistlerin yabancı mülkiyeti", "el koyulmuş mallar", "tazminat için ödenecek işletmeler", "kaldırılması gereken girişimler" taleplerinin içerisinde genellikle Sovyet petrolü öngörülüyordu. Fransız petrol uzmanı Charles Pomare, "Cenova konferansında uluslararası politikanın petrolle kontrol edildiği hemen belli oldu" dedi. Fransız gazetesi "Figaro" o günlerde hükümeti Sovyet petrolü konusunda sert bir pozisyon almaya çağırdı: "... Azerbaycan'daki Bakü petrol havzası dünyada, hatta Meksika'dan bile çok fazla petrol veriyor. Bu bölgenin petrol zenginlikleri tükenmez. Bu yüzden faaliyetimizin merkezi Bakü olmalı söylemişti".¹⁰⁰ Cenova konferansında iki dev "Royal Dutch Shell" ve

⁹⁸ "Izvestiya" gazetesi, s. 4, 9.5.1922.

⁹⁹ B. S. McBeth, **British Oil Policy 1919-1939**, Routledge Basınevi, Londra, s.43, 2013.

¹⁰⁰ Aliyeva Ülker, **Cenova ve Lahey konferanslarında Azerbaycan petrolü meselesi**, Kamu Yönetimi dergisi, Bakü, s.239, 2015.

“American Standard Oil” Sovyet petrol rezervleri için rekabet etti."Standart Oil" Amerikan yönetici çevrelerinden politik destek alıyordu. Devlet Sekreteri Charles Hughes, ABD'nin Amerika'nın başkentini Rus petrol şirketlerinden uzak tutacak herhangi bir karara katılmayacağını belirtti. Aynı zamanda, İngiliz diplomasisi de Royal Dutch Shell'i destekledi. Rus diplomasisinin ikili politikası, önde gelen Batılı güçlerin ona karşı güçlenmesini engelleme ve büyük şirketler arasındaki olumsuzlukların derinleştirilmesi amacı taşıyordu. Bu açıdan bakıldığında “Royal Dutch Shell” için elverişli koşullar yaratmak ve çaba göstermesi tesadüf değildi. Böylece, bir yandan, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin jeostratejik hedeflerini karşılamaya çalışırken, bir yandan da “Standard Oil” ile “Royal Dutch Shell” arasındaki çarpışmayı şiddetlendirmeye çalışıyordu. Konferanstaki tartışmalar ve en önemlisi sonuçları Rusya SFSC'nin temel ilkelerinden çekilme ve tavizler üzerinde uzlaşma niyetinde olmadıklarını göstermiştir. Böyle bir politika ve Rusya'nın ısrarcı pozisyonu karşılığında, Batılı ülkeler yeterli fikir birliği yaratamadılar. Konferans en çok onun kurucusu olan David Lloyd George için başarısız geçti. İngilizlere Sovyet petrolü üzerinde hiç bir hakk tanınmadı. Bu konferans aynı zamanda İngiliz devlet adamı David Lloyd George'un siyasi kariyerinde düşüşün başlangıcını koydu. Sovyetler de Cenova konferansında herhangi bir sonuç elde edemese de, Batı Avrupa ülkeleriyle yapılan çok taraflı anlaşmalar yerine, birtakım ilgili devletlerle ikili ticaret anlaşmaları imzaladı. Bu tür sözleşmelerden biri, 1922'nin sonlarında Sovyet hükümeti ile Amerikan “International Barnsdall Corporation” şirketi ile yapılan anlaşma olmuştu.¹⁰¹ Sözleşme, Balakhanı bölgesindeki Azneft sahalarında yeni ekipman kullanımı ve sondaj için ekipman kullanımıyla teknik olarak petrol çıkarma işleminin düzenlenmesini içeriyordu.

2.2.2. Lahey Konferansında Bakü Petrolü

Lahey konferansı 1922'de Cenova Konferansı kararı ile toplandı. Bu konferans 15 Haziran - 19 Temmuz tarihlerinde Lahey'de (Hollanda) yapılmıştı. Bu konferansa 28 Avrupa devleti (Almanya temsil edilmedi) ve 5 İngiliz dominyonu katıldı. Almanya bu konferansta yer almadı. Avrupa heyetleri arasında hükümet uzmanları, hükümet yetkilileri ve RSFSC'deki mülküne el konan büyük girişimciler yer alıyordu. Sovyet

¹⁰¹ James K. Libbey, **Alexander Gumberg and Soviet-American Relations: 1917—1933**, Kentucky Üniversitesi Yayınları, Kentucky, s. 105, 2015.

delegasyonuna başkanlığı Maxim Litvinov yapmaktaydı. Diğer delege üyeleri L.Krasin, N. Krestinsky, G. Sokolnikov`dan oluşuyordu.<sup>102</sup> Cenova Konferansında ele alınmayan konulardan bazıları Lahey`de görüşülmeye devam etti. Büyük devletler ve şirketler Bakü petrolünden asla vazgeçme niyetleri yoktu. Bu mücadeleye katılan taraflar değişmedi. Fransa`nın petrol uğruna mücadelede Birleşik Devletlerin ("Standart Oil") yanında yer almasına İngiltere Rapallo anlaşması ile cevap verdi. Fransa`nın Azerbaycan petrolüyle ilgili Birleşik Krallığa verdiği notada (1.6.1922) ve ona cevapta (10.6.1922) tarafların pozisyonu tekrar edildi: Fransızlar, Azerbaycan topraklarında bulunan yabancı mülklerin iadesinde ısrar ederken, İngilizler uzun vadeli bir kira sözleşmesinde teklif ediyordu. Lahey konferansında Azerbaycan petrolüyle ilgili tartışmalarla ilgili önemli konulardan biri müzakerelerde sadece RSFSC heyetinin bulunması olmuştu. Cenova'nın aksine, Lahey konferansındaki Rus (Sovyet) delegasyonu içerisinde Azerbaycan SSC heyeti yoktu. RSFSC delegelerinin ana görevleri, diğer devletlerden dış politikaların tanınması ve tahrip olmuş bir ekonominin restorasyonu için kredi almaktı. Ekonominin çökmesinin nedeni olarak 1917-1922 yıllarını kapsayan İç Savaşı sırasında yapılan dış müdahalenin getirdiği yıkım görülüyordu. Yabancı devletlerin görevi, RSFSC`de vatandaşlarının millileştirilmiş mülklerinin geri iade edilmesi olmuştu. Belçika ve Fransa gibi Avrupa devletlerinin temsilcileri mülklerin sahiplerine koşulsuz iadesini, İngiltere ve İtalya gibi ülkelerin temsilcileri ise parasal tazminatın ödenilmesini talep ediyorlardı. RSFSC'ye borç verme konusunun ancak mülkiyet konusu çözüldükten sonra düşünmenin mümkün olduğu belirtildi. Sovyet delegasyonu, mülklerin eski sahiplerine iade etme hakkını tanımayı reddetti ve onlara geri ödeme yapmalarını ya da imtiyaz vermelerinin mümkün olduğunu belirtti.¹⁰³ Buna ek olarak, Sovyet delegasyonu, Birinci Dünya Savaşı öncesi kredileri bulunan bireylere taksitle ödeme yapmayı kabul etti. Sovyet heyeti, kamu borçlarının ödenmesi konusunun ancak kredi konusunda bir karar alındıktan sonra tartışılacağını söylemişti. Müzakereler çıkmaza girince, Sovyet heyeti konferanstan ayrıldı. Lahey Konferansının sona ermesinden hemen sonra, Avrupa ülkeleri girişimcileri RSFSC'de uygun şartlarda bile anlaşma yapmamaya çağıran bir karar aldı.

Lahey konferansında Cenova gibi gayri resmi olarak Sovyet petrolü meselesi konuşulmuştu. Sovyet Rusya, Lahey konferansında bir proje önerdi. Projeye göre,

¹⁰² Nikita P. Okunev, **Dnevnik moskvitsa : 1920-1924, Voyennoye izdatelstvo**, Moskova, s.232, 1997.

¹⁰³ Ilya Berkhin, **Istoriya SSSR, 1917-1978**, Moskova, Vişş şkola yayınları, s. 177, 1979.

Sovyet Rusya, Batı ülkelerinden 1923-1925 arasındaki dönemi kapsayan 3.224 milyon altın ruble tutarında kredi istedi.¹⁰⁴Bunun yerine, Ruslar petrol, madencilik, metalurji, ormancılık ve diğer sanayi ve tarımı kapsayan ayrıcalıklar listesi verdi. Liste, Sovyet ulusal ekonomisi ile ilgili kararların tam olarak devletin elinde bulundurması biçiminde hazırlanmıştı. Her ne kadar Rusya Batı'dan kredi alma meselesinde umudunu yitirse de, bununla ilgili tartışmalara devam etmek istiyordu. Maxim Litvinov ülkeye Batı ülkeleri ile yapılan bir antlaşma yaparak dönmek istiyordu. Sovyet diplomatına göre, Sovyet devletini pekiştirmek, uluslararası saygınlığını arttırmak ve gelecekte Avrupa ve Amerika'da krediye erişmek için böyle bir anlaşma gerekliydi. İmtiyazların yardımıyla, Sovyetler Birliği ekonomisinin restorasyonunun hızlandırılması bekleniliyordu. Ancak, batı ülkelerinden somut bir teklif gelmedi. Kredi komiteleri Sovyet Rusya'ya kredi verilmeyeceğini belirtti. Lahey konferansında, kapitalist ülkelerin temsilcileri, Sovyet temsilcilerinin uluslararası işbirliği önerilerini reddettiler, ve daha fazla kamulaştırılmış malların sahiplerine geri dönüşüne odaklandılar. Sovyet yetkilileri de bunu şiddetle reddetti. Dolayısıyla, Lahey Konferansında herhangi bir karar alınmadı. Lahey konferansının sona ermesinden kısa bir süre sonra, Fransız hükümetinin girişimi ile Paris'te petrol konferansı toplandı. Konferansın ana amacı, Kafkasya ile ilgilenen petrol şirketlerini birleştirmek ve Sovyet Rusya'ya karşı birleşik bir konumda hareket etmektir.¹⁰⁵ Konferansta “Standart Oil”, “Royal Dutch”, “Anglo - Persian oil company” gibi büyük şirketlerin yanı sıra Çarlık Rusyası bölgesinde faaliyet gösteren pek çok şirket bulunuyordu. Azerbaycan ulusal hükümeti bu konferansta, Halk Cumhuriyeti'nde Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak görev yapan Mirza Asadullayev tarafından temsil edildi. AHC hükümetinin temel amaçları Bakü petrolünün uluslararası müzayedede satılmasını engellemektir. Bu, Londra'daki Azerbaycanlı siyasi göçmenlerden birinin (AHC hükümetinin temsilcileri) Reuters'e verdiği röportajda ifade ettiği fikirlerden de anlaşılıyor. Asadullayev, Lahey konferansı devam ettiği günlerde ajansın müdürlerinden biri ile yapılan röportajda Azerbaycan'ın gelecekteki ulusal hükümetinin ülke servetini yağmalamasını asla kabul etmeyeceğini belirtiyordu. Bu pozisyon söz konusu kurum aracılığıyla tüm hükümetlere duyuruldu. Paris Barış Konferansı'ndaki AHC heyeti aynı

¹⁰⁴ İzzail Brin, **Gosudarstvenniy kapitalizm v SSSR v perekhodniy period ot kapitalizma k sotsializmu**, Irkutsk Kitap Yayınevi, Irkutsk, s.52, 1959.

¹⁰⁵ Ülker Aliyeva, **Cenova ve Lahey konferanslarında Azerbaycan petrolü meselesi**, Kamu Yönetimi dergisi, Bakü, s.243, 2015.

gün Lahey'e bir bildiri sundu.¹⁰⁶ Henry Deterding'in başkanlık ettiği önceki konferansta, Bolşevikleri teslim etmeye zorlama yolları tartışıldı. Konferansın kararına göre, hem hükümet yetkilileri, şirketler, hem de bireysel mal sahipleri, Sovyetler Birliği ile petrol konusunda herhangi bir anlaşmaya varmamalı, "herkes herkesin çıkarlarını korumalıdır". Uluslararası konferans, 19 Eylül 1922'de Sovyet petrolüyle ilgilenen yabancı ve Rus petrol şirketlerinin katılımıyla Paris'te yapıldı. Konferansta belirtilen büyük petrol şirketlerinin yanı sıra, "Fransa - Belçika Sendikası", "Hazar Topluluğu", "Rus Petrol Derneği", "Grozni Petrol Derneği" şirketleri bulunuyordu. Konferans, Rus petrol endüstrisine yatırım yapan sanayi sahiplerinin "Savunma Komitesi" adlı bir kuruluş oluşturulduğunu duyurdu. "Savunma Komitesi", petrol şirketlerinin ve Rusya'nın ayrı ayrı kapitalistlerinin Rus petrol endüstrisindeki yasal mülkleri ile ilgilenmelerini sağlama ve onların çıkarlarını korumak için tüm araçları ve olanakları kullanma maksadı taşıyordu. Sovyet devleti "Savunma Komitesi" üyelerinden biri hakkında imtiyazlı şartlar üzerinde uzlaşmaya izin verilmesi halinde bile şirket, bu teklifi reddetmek zorunda kalacaktı. "Savunma Komitesi" sadece üyeleri arasında ortaya çıkan tartışmaları ortadan kaldırmadı, aynı zamanda bu çelişkilerin kurbanı oldu. Paris "Savunma Komitesi" emperyalist petrol argümanlarının dayattığı büyük umutları haklı çıkarmadı. "Savunma Komitesi", önüne konulan görevleri yerine yetirmeden dağıldı. Böylece, bu konferansların neredeyse hiçbiri istenen sonucu vermedi. Taraflar istediklerini elde edemedi, diğer taraftan da taviz vermediler. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin devleti güçlendirmek ve ekonomik gerilimleri ortadan kaldırmak için önemli miktarda paraya ihtiyacı vardı. Sovyetler, devlet ekonomisini geliştirmek için gerekli ekipmanlarla petrolü değiştirmek istedi. Avrupalılar ve Amerikalılar petrol zengini toprakları kaybetmek istemediler. Bu yüzden ilk başta Sovyet hükümetini resmen tanıdılar. Ancak tüm bunlar ikili ilişkilerin düzelmesi ile sonuçlanmadı.¹⁰⁷

Lahey konferansında Rusya'nın konferansın "kredi oyunu" üzerindeki pozisyonunu ve Maxim Litvinov'un "Royal Dutch" ve "Standart Oil" için sağlayabileceği yararların analizi çok önemlidir. Konferansta Rus diplomasisinin en son hamlesi yani "Daily Telegraph" muhabirinin belirttiği gibi petrol imtiyazı, "Royal

¹⁰⁶ İsmayıl Musa, **Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920 - oktyabr 1991-ci illər)**, Bakü, s.51, 2008.

¹⁰⁷Carole Fink, **The Genoa Conference: European Diplomacy, 1921-1922**, Syracuse Üniversitesi yayını, Syracuse, s.300, 1993.

Dutch” ve “Standart Oil” açısından farklı bakış açılarına yol açtı. Sovyetler, petrol imtiyazları konusunda ortaklık yapmak isteyen tüm şirketlerle çalışmayı düşünmüyordu. Batı ülkelerinin ve şirketlerin toplu iş sözleşmelerinin uygulanmasını sürekli olarak engelleyen Sovyet Rusya, yalnızca bir yabancı şirketi tercih ettiğini belirtti. Böylece, Sovyet hükümeti hala büyük güçler tarafından resmi olarak tanınmaya ve şirketler arasındaki farklılıkları derinleştirmeye çalışıyordu. İki önemli faktör buna izin veriyordu:

- 1) “Royal Dutch”ın Azerbaycan petrolünde tekel olma amacı.
- 2) Standard Oil'in Rusya'nın “Royal Dutch”a yaklaşımını engelleme planı.

Rusya'nın en son projesi onaylanacağı takdirde imtiyaz sadece “Royal Dutch”a verilecekti.¹⁰⁸

2.3. Azerbaycan`ın Sovyetleştirilmesi

2.3.1. İdari Yönden Sovyetleştirilmesi

28 Nisan 1920'de Geçici Devrim Komitesi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi'ni onayladı. Bu hükümette N.Narimanov - Halk Komiserleri Sovyeti başkanı ve Halk Dışişleri Komiseri, Chingiz İldırım - Halk Askeri Denizcilik Komiseri, Hamid Sultanov - Halk İçişleri Komiseri, Aliheydar Karayev - Çalışma ve Adalet Komiseri, Gazanfar Musabeyov - Tarım, ticaret, sanayi ve gıda Komiseri, Mirza Davud Huseynov - Finans Komiseri, Dadaş Bünyadzade - Halk Eğitim ve Halk Kontrol Komiseri, Cemil Vazirov - Kamu Posta, Telgraf ve Yol Komiseri, Abid Alimov - Halk Sağlığı ve Bakımı Komiseri olmuştu. Bu, Azerbaycan'da Sovyet hükümetinin ilk kabinesiydi.¹⁰⁹ Ağustos 1920'de, Küçük Halk Komiserleri Sovyeti (Konseyi) kuruldu. Bu kurumun görevi Azerbaycan Devrim Komitesinin yeterliliği ile ilgili konuları tartışmak ve rapor hazırlamaktı. Halk Komiserleri, Halk Ekonomik Konsey üyeleri ve Acil Durum Komitesi üyeleri, Askeri Devrim Komitesi'nin temsilcileri olan Küçük Halk Komiserleri Konseyi üyeleriydi. Bakü'de, Bakü Şehir Sovyeti ile birlikte, Bakü Devrim Komitesi de bulunuyordu. 29 Nisan'dan itibaren Bakü Devrim Komitesi'ne Aliheydar Garayev başkanlık ediyordu. Şehrin tüm bölgelerinde yerel yönetim makamları kurulmaya başlanmıştı. Merkez Komisyonu tüm işçilere

¹⁰⁸ İsmayıl Musa, s.53, 2008.

¹⁰⁹ Jamil Guliyev, **Azerbaycan Tarihi 1920 - Haziran 1941**, Elm yayını, VI cilt, Bakü, s.8, 2008.

müracaat ederek onları madenlerin, fabrikaların, depoların, değerli eşyaların ve ekipmanların korunmasını sıkı bir şekilde kontrol etmeye, onları kamu malı olarak korumaya çağırdı. 28 Nisan 1920'de Gence'de iktidar Devrim Komitesinin elindeydi. Gence Devrim Komitesi'ne başkanlığı M.Aliyev yapmaktaydı. Onun yardımcıları F. Aliyev ve İ. Aminbeyliden oluşuyordu.¹¹⁰ Bu komite tarafından Bakü'ye Gence şehrinin bir çalışan-köylü heyeti gönderildi. Aynı gün Guba'da devrimci komiteler kuruldu, Lenkeran'da ve ona bağlı kazalarda bir askeri devrimci komite kuruldu. Nisan ayının sonunda, Şemahi, Cevanşir, Şamkhor ve Gedebe'de devrimci komiteler faaliyet gösteriyordu. O zamanlar Azerbaycan Devrim Komitesi, Sovyetleşmeni organize etmek için tüm kazalara sorumlu işçiler ve öğretmenler göndermişti. İlk dönemlerde Cumhuriyette yüksek yasama ve yürütme yetkisini Azerbaycan Devrim Komitesi uygulamaktaydı. Yerlerde, Sovyet iktidarı, kaza, yerleşim ve köy devrim komitelerinin elindeydi. Devrimci komitelerin örgütlenmesinin ilkeleri ve görevleri kazalardaki sınıflandırma seviyesi ve etnik grub, köylülerin siyasi farkındalık ve örgütlenme düzeyi dikkate alınarak belirlenmişti. Genellikle Devrimci Komitelerin üyeleri sırasında diğer parti ve hareketlerin temsilcileri de bulunuyordu. Kaza devrimci komitelerinin yönetimi İşçileri Komiseri tarafından atanan bürokrat tarafından yönetilmekteydi.¹¹¹ Devrimci Komitelerin oluşturulmasına yardımcı olmak için önde gelen parti ve Sovyet işçileri, devrimci hareketin aktif katılımcıları, cumhuriyetin farklı milletlerden temsilcileri kazalara gönderiliyordu. Onlardan bazıları yerel devrimci komitelere başkanlık yaptı.

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra, Bakü ve Gence guberniyası tasfiye edildi. Zagatala okruğu¹¹² Zagatala uyezdine¹¹³ dönüştürüldü, Ereş ve Cevat uyezdleri Ağdaş ve Salyan olarak adlandırılmaya başladı. 1921 yılında, Azerbaycanda 17 uyezd bulunuyordu (Ağdaş, Bakü, Gökçay, Gence, Cebrayil, Garyagin, Tovuz, Gazah, Zakatala Guba, Lenkeran, Nuha, Salyan, Şuşa, Şemahi, Şamkhor, Gubadlı, Zangezur). 1922'de Zangezur bölgesi kaldırıldı ve Gubadlı, Cevanşir ve Şamkhor bölgeleri kuruldu. Nahçıvan bölgesinde Şerur-Dereleyez ve Nahçıvan uyezdleri ortaya çıktı. 1923'te Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kuruldu. Cevanşir,

¹¹⁰ "İzvestiya" gazetesi, № 2, s.1, 30 Nisan 1920.

¹¹¹ Şelale Memmedova, **İnterpretatsiya totalitarizma: stalinizm v Azerbaydzhan: 1920-1930**, Adiloğlu yayınevi, Bakü, s.118, 2004.

¹¹² Rus İmparatorluğu'nda belirli bir eyaletteki çeşitli askeri ve sivil idari-bölge veya muhasebe birimlerinin adı.

¹¹³ Moskova Büyük Dükalığı ve eski Rus İmparatorluğu'nun bir tür idari alt bölümüydü.

Gubadli, Şuşa ve Tovuz ilçeleri kaldırıldı ve yerine Ağdam ve Kürdistan uyezdləri kuruldu. Nahçıvan bölgesinde yeni bir otonom bölgenin oluşturulmasıyla her iki ilçe de ortadan kaldırıldı. Bu değişiklikler neticesinde cumhuriyete 15 uyezd ve 2 otonom bölge dahil edildi. (Ağdam, Ağdaş, Bakü, Gence, Gökçay, Cebrayıl, Zagatala, Gazah, Kürdistan, Guba, Lenkeran, Nuha, Salyan, Şamkhor, Şemahı uyezdləri ve Nahçıvan ve Dağlık-Karabağ özerk bölgeleri).¹¹⁴⁹ Şubat 1924 tarihli Azerbaycan Merkez İcra Kurulu kararı ile Nahçıvan bölgesi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. Böylece, Azerbaycan'da idari yönden sovyetleşme sona erdi.

2.3.2. Ekonomik Yönden Sovyetleştirilme

Azerbaycan'daki Sovyet hükümeti, ekonomik politikasını belirli, karmaşık ve zor koşullar altında uygulamaya başlamıştı. Büyük bir sanayi merkezi olan Bakü hariç, Azerbaycan, büyük ölçüde ekonomik olarak çok zayıf ve köylü nüfusu fazla bir ülkeydi. Burada, ataerki yaşamın kalıntıları olan kapitalist ve yarıfeodal ilişkiler vardı. Azerbaycan ekonomisi çok yönlü idi. İçinde çeşitli sosyo-ekonomik sorunların unsurları vardı. Bölgedeki savaşlar sırasında Azerbaycan ekonomisi dağılmış ve neredeyse yok olmuştu. Azerbaycan nüfusunun yaklaşık 3/4'ünü köylüler oluşturuyordu. Ülke nüfusunun yüzde doksanı okuma yazma bilmiyordu.¹¹⁵ Özellikle köyde kültürel yaşam düşüktü. Bu şartlar altında Sovyet iktidarı ekonomi politikasını uygulamaya başladı. Bu politika, Sovyet Rusya'sında iç savaşın getirdiği ağır ekonomik şartları altında uygulanan "askeri komünizm" politikası ile aynı zamana denk geldi. Bu politikanın ana kısmı yüksek gıda vergisi olmuştu. Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler genellikle siyasi ve ekonomik alanlarda eşitsizliklere sahipti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ihlal ediyordu. Azerbaycan SSC ve diğer müttefik cumhuriyetlerin egemenliği aslında Komünist Partinin "genel birleşik enternasyonalizm" politikası, sosyalist toplum inşasının genel ilkeleri ile değiştirilmişti. Ancak, gerçek yaşam, Azerbaycan SSC'si de dahil olmak üzere Sovyet ulusal cumhuriyetlerinin somut ulusal koşullarının sürekli olarak değerlendirilmesini gerektiriyordu. Ancak, tarımsal ürün arzı ile ilgili olarak, çeşitli gıda ajansları, ihale komisyonları ve yetkilileri yasadışı işlemler yapıyor, genellikle millileşmeye tabi

¹¹⁴ D.P. Guliyeva, **Kistorii Obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925**, Azerbaycan Yayınları, Bakü, s.117, 1989.

¹¹⁵ Guliyev, s.18, 2008.

olmayan diğer eşyalara el koyuyorlardı. Bu tür bir keyfinin cumhuriyetteki işçi-köylü hükümetinin temellerini sarstığını dikkate alan N.Narimanov, tüm devrimci komitelere, bölgelere ve köylere bu kabul edilemez durumları önlemek için somut önlemler almaları hakkında emirler vermişti. Ekim 1920 tarihinde Sovyet Rusya'nın ekonomik faaliyetlerdeki deneyimini benimsemenin ve değerlendirmenin gerekli olduğunu belirten Azerbaycan Komünist Partisi'nin ikinci kongresinde bu durum konuşuldu: "... Rusya Komünist Partisi'nin kararları, örneğin tarımsal ilişkilerdekinden farklı koşullarda veya Sovyet inşaatının ayrı alanlarında kabul edilen durumlar olduğu takdirde değiştirilebilirdi. Azerbaycan'ın "askeri komünizm" politika sistemine karşı eylemlerin bazıları daha sınırlı bir biçimde ve kısa sürede gerçekleştirildi. "Askeri komünizm" döneminde Sovyet Rusya'da özel bir ticaret olmamasına rağmen, Sovyet döneminde, Azerbaycan'da serbest ticaret vardı. ¹¹⁶Sadece 26 Ağustos 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesinin kararıyla tahıl ticareti tekelleşmesine dair bir kararname kabul edildi ve bazı kazalarda, tahıl ve diğer tarım ürünlerinin devlet arzı uygulandı. ¹¹⁷ Köylülerin tahıllarını serbestçe satmaları yasaklandı. Bu dönemde ayrıca "Gıda değerlendirme kullanımı" politikasına başlanmıştı. Bu politikaya göre, yetişen tahıl hasadının sadece çok küçük bir kısmı köylünün emrinde kaldı. Bu kısım sadece köylünün açlıktan ölmemesine izin verecek nitelikte idi. Ürünün çoğu zorla devlete teslim edildi. N. Narimanov, Azerbaycan'ın her yerinden çok sayıda şikayet mektubu aldı. Köylüler son ekmek parçası olan sığır ve tarım işlerinde gerekli olan atların kendilerinden alındığını belirtiyorlardı. Bu politika ülkede kısmi kıtlık oluşturdu. Köyde yaratılan trajik durum ve halkın hoşnutsuzluğu Sovyet hükümetini ekonomik politikasını değiştirmeye zorladı. 1921 baharında Rusya'da ve ondan sonra diğer Sovyet cumhuriyetlerinde, Yeni Ekonomik Politika (NEP) dönemi başladı. Bu politikaya göre, köylüye 2 kat daha küçük bir vergi uygulanmış, devletleştirilen işletmelerin bir kısmı eski sahiplerine veya yabancı şirketlerine kiralanmış ve ticaret özgürlüğü ilan edilmişti. Azerbaycan ayrıca ticaret serbestliğini ilan etti. Sovyet Rusya'nın aksine, Azerbaycan'da vergi hemen uygulanmadı. N. Narimanov inisiyatifinde, her bir köylü çiftliğine gönüllü vergi (8 kg tahıl) uygulandı. Sonuç olarak, Azerbaycan köylülerinin durumunda büyük ilerleme yaşandı, vergini ödedikten sonra köylü, kalan mahsulü bağımsız olarak pazarda

¹¹⁶ Isaak Mints, **Pobeda sovetskoy vlasti v Zakavkaz'ye, Metsniyereba**, Tiflis, s. 460, 1971.

¹¹⁷M.Khalafov, **İstoriya gosudarstva I prava Azerbaydzhanskoy SSR : (1920-1934 gg.)**, Elm yayınları, Bakü, s.55, 1973.

satabilirdi. NEP'in uygulanması, Azerbaycan'ın ekili alanlarında feci bir azalmayı önledi. Tahıl üretimi artmaya başladı, kasaba ve köyler arasındaki ticaret yeniden canlandı.¹¹⁸

Eylül 1920 sonunda Azerbaycan'da gıda vergisi ve iş kanunu uygulanmaya başlandı. 1920 Ekim'den itibaren Sovyet iktisadi teşebbüslerinin olağanüstü güçlere sahip temsilcilerinden oluşan "Azerbaycan SSC Gıda Konseyi", tüm gıda sektörünü birleştirmek, merkezileştirmek ve yönlendirmek için çalışmaya başladı. Ancak, onun yardımı ile verilen gıdalar, Bakü şehrinin ve acil durumların ihtiyaçlarını karşılamadı. Gıda Konseyi rakamlarına göre, ülkede 9 milyon ton tahıl eksikliği bulunuyordu. Devlete ait çiftlik arazilerinin dokunulmazlığı, arazi tahsisi ve planlanan arazi ve envanter dağıtımını sağlamak için arazi ve köy arazi komiteleri düzenlenmiştir. Arazi Kararnamesinin Azerbaycan Köyünde Uygulanması, aslında, sınıflandırmayı derinleştirerek ve politik durumu düzenleyerek köylü kitlelerinin etkinliğini arttırdı.¹² Mayıs 1920 tarihli Devrimci Komite Kararı ile tüm ormanlar, su ve yeraltı kaynakları devletin mülkü ilan edildi. Bu kaynaklarla ilgili düzenleme merkezi Sovyet gücünün kontrolü altında bulunan yerel Sovyetlere verildi. Köylüler, ücretli toprak kullanımı ve mülk sahibi topraklarının kullanımı için alınan vergiden muaf tutulmuştur. Petrol endüstrisi, 27 Mayıs 1920'de yayınlanan kararname temelinde millileştirildi.¹¹⁹ 1 Haziran'da Hazar Ticaret Filosu ve 12 Haziran'da fabrikalar ve diğer sanayi kuruluşları devlet mülkü ilan edildi. Sonra balık endüstrisi ve bankalar kamulaştırıldı. Azerbaycan Halk Bankası kuruldu. Kamu ekonomisini ve taşımacılığın düzenlenmesi amacıyla 16 Mayıs 1920 tarihli Azerbaycan Devrim Komitesi Kararı uyarınca hammaddelerin yanı sıra işletmelerin üretimi, alımı, işlenmesi ve depolanması, finansal faaliyetler üzerinde devlet kontrolü uygulandı. Ulusal ekonominin ana alanı olan petrol endüstrisinin kamulaştırılmış işletmelerini yönetmek, kamulaştırma kurallarının belirlenmesi Azerbaycan Petrol Komitesi tarafından uygulanmıştır. 3 Haziran 1920'de Nariman Narimanov ticaret özgürlüğü konusunda özel bir karar imzaladı. Kararda şöyle yazılıyordu: "İç ticaretin örgütlenmesinde hükümet, gerekçeli spekülasyonlar, aşırı fiyat tespiti ve malların gizlenmesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti

¹¹⁸ Pyusta Azizbekova, **Rukovodstvo V.I. Lenina sotsialisticheskim stroitel'stvom v Azerbaydzhane v 1920-1923 gg**, Izd-vo Akademii nauk + Azerbaydzhanskoy SSR, Bakü, s.49, 1960.

¹¹⁹ F. Shabanov, **Razvitiye sovetskoy gosudarstvennosti v Azerbaydzhane**, Qosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literature yayını, Moskova, s.48, 1959.

sınırları içindeki özel ticaret sınırlandırılmamıştır.”Azerbaycan SSC'sindeki tüm üretim bölümünü ve organizasyonu yöneten yüce ekonomik otorite - Azerbaycan Ulusal Ekonomik Konseyi idi. 29 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan Devrim Komitesinin yayınlanan tüzüğünde şöyle deniliyordu: “Ulusal Ekonomik Konsey’in yürüttüğü genel ekonomik politika, Azerbaycan Devrim Komitesi, Halk Komiserleri ve Halkın İş Konseyi’nin kongresi ile belirlenir. Bu kurumlar iktisat politikasının ana yönlerini tanımlarlar”.¹²⁰

Bu dönemde ayrıca Rusya SFSC ve Azerbaycan SSC ekonomik ilişkiler çerçevesinde görüşmeler yaptı. Azerbaycan SSC-RSFSC müzakerelerinin bu aşamasının sonuçları, yani imzalanan sözleşmelerin ve anlaşmaların ana noktaları ve "karşılıklı anlayışın" ön sonuçlarının bazıları şöyle özetlenebilir:

a) Rusya ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret faaliyetlerinin koordinasyonu konusunda yedi maddelik bir anlaşma (24.8.1920). Bu anlaşmanın asıl amacı, uluslararası pazarlarda tam bir ekonomik pozisyon elde etmektir. Bu anlaşmaya göre, tek bir dış ticaret temsili oluşturulacak ve Rusya’nın Avrupa ve Amerika’daki ticaret misyonları Azerbaycan’ın çıkarlarını da koruyacaktı. RSFSC’nin Gürcistan’da, Azerbaycan SSC’nin de İran’da ticari temsilciliği olabilirdi. Taraflar, söz konusu ülkelerle birbirlerini bilgilendirmeden anlaşma yapamazdılar. Görünüşe göre, ikinci şart doğrudan Rusya'nın çıkarlarına hizmet ediyordu.

b) Posta, telgraf ve radyo telgraf dairelerinin birleşmesi üzerine hükümetlerarası anlaşma (30.9.1920). Georgi Chicherin ve Behbud Shahtakhtinski tarafından imzalanan yedi maddelik bu anlaşma, ana iletişim araçlarının Rusya'ya devredilmesini kolaylaştırdı.

c) Gıda politikasının entegrasyonu hakkında altı maddelik bir anlaşma (30.9.1920). Bu anlaşma şunları sağladı: RSFSC hükümeti tarafından tanımlanan ilkelere dayanarak Azerbaycan'da gıda politikası yürütmek; Rusya'da devlet tekel faaliyetinin Azerbaycan'a kademeli olarak yayılması; RSFSC'nin Azerbaycan SSC nüfusuna belirli normlar sağlama taahhüdü; Rusya Ulusal Gıda Komiseri Kurulu'nun kurulmasına Azerbaycan'ın yetkili bir temsilcisinin dahil edilmesi. Anlaşma ayrıca ikincisini o zamanın en zor konularından birine (Rusya'nın tahıl ve gıda arzı konusunda Azerbaycan'a yardım etmesi) zorladı.

¹²⁰Guliyev, s.23, 2008.

d) Tek bir ekonomik politikanın uygulanmasına ilişkin altı maddelik bir anlaşma (30.9.1920). Rusya, Azerbaycan'a bu önemli anlaşmayı tavsiye ederek, aslında en umut verici ekonomik ilişki alanlarından birini tekelleştiriyordu. Anlaşmaya göre, ekonomi politikası alanları konsolide edilmeli ve Azerbaycan'da özel tekellerin oluşturulması tamamen RSFSC Yüksek Ekonomik Konseyine devredilmeliydi.

e) Mali konuları çerçevesinde sekiz maddelik anlaşma. (30.8.1920). Azerbaycan bir başka önemli alanı Rusya'ya taviz veriyordu. Ancak aynı zamanda Azerbaycan SSC'ye, Güney Kafkasya'da, İran'da ve Türkiye'de kullanılmak üzere kendi banknotlarını çıkarması için bir fırsat verildi.

f) Dış ticaretle ilgili beş maddeden oluşan anlaşma (30.9.1920).¹²¹ SSCB, Azerbaycan'ın yetkilerini sınırlayarak daha ciddi sorunlar yarattı. Bu sözleşmede Azerbaycan, ekonomik kalkınmasının ve finansal gücünün temel kaynağı olan petrol satışından mahrum kaldı. Diğer ürünler Güney Kafkasya, İran ve Türkiye'deki pazarlara ihraç edilebilirdi. Azerbaycan SSC'nin diğer ülkelerle olan tüm ticaret anlaşmaları RSFSC Halk Dış Ticaret Komiserliği'nin izni ile yapılabilirdi.¹²² Yapılan bu eylemlerle Azerbaycan'da ekonomik yönden sovyetleşme tamamlandı.

2.3.3. Sovyetlerin Petrol Sektöründeki Kararları

1920'lerde Bolşevikler paramparça bir ekonomiyi restore etme görevini açıkça görüyordu. Askeri komünist ekonomi, önceki yılların deneyimleri ile ülkeyi durma noktasına getirdi. Köyde insanlar bu durumdan fazlasıyla memnun değillerdi. Köyler ve kasabalar karanlığa gömülmüştü. Ülkede benzin, kibrit, tuz ve sabun sıkıntısı vardı. Ülke tam anlamıyla yakıt, hammadde ve enerji eksikliğinden boğuluyordu ve yakıt sorunu acil bir çözüm gerektiriyordu. İç Savaş sırasında, Rusya sanayinin temel yakıt kaynakları olan kömür ve petrol üretiminin ana alanları Sovyet iktidarının kontrolü altında değildi. O zamanın olağanüstü planı GOELRO (Rusya'nın Elektrifikasyonu ile ilgili Devlet Komisyonu) aracılığıyla Bolşevikler yoksul ve harap olmuş bir ülkede komünizmi hızla inşa etmeyi amaçlıyorlardı.¹²³ Bunun için ağırlıklı olarak alternatif yakıt kaynaklarının kullanılması düşünülüyordu: Torf, odun, saman, Moskova

¹²¹ Vsevolod Ivanovich Vasil'yev, **Petr Prokhorovich Gureyev, Obrazovaniye i razvitiye SSSR kak soyuznogo gosudarstva**, "Izvestiya" yayınları, Moskova, s. 127, 1972.

¹²² İsmayıl Musa, s.69-70, 2008.

¹²³ Masha Gessen, **Dead Again: The Russian Intelligentsia After Communism**, Verso yayını, Londra, s.27, 1997.

havzasının kömürü, vb. Sovyet endüstrisinin ana merkezi olan Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi (VSNH) tarafından görevlendirilen bilim adamları ve mühendisler, bu yeni tam olarak hangi alanların hükümetin kontrolünde kalacağını bilmeden, planlarını uygulamaya başladı. Ardından, yakıt konusunda, yıkıma uğramış olan Donbass merkez için önemli bir enerji yeri olarak görülmeye başladı. Ana petrol sahalarının bulunduğu Grozni ve Bakü Mart - Nisan 1920 arasında işgal edildikten sonra Moskova tamamen petrol sorunuyla karşı karşıya kaldı. 1921'de Bolşevik liderleri nihayet “savaş komünizmi” raylarında ülkenin yıkıma gideceğini fark ederek sanayiye canlandırma aracı olarak yeni bir ekonomi politikasını ilan etti.¹²⁴ Endüstrinin restore edilmesi Bolşeviklerin iktidara gelmeden önce Rusya'nın ulusal ekonomisinde edinilen tecrübeye dayanılarak yapılmaya başlandı. 1920'lerin ilk yarısında, ekonomiyi bilen ve finanse eden kişilerin uygulanmasında ardışık bir reform döngüsü gerçekleştirildi. Aynı zamanda, pek çok önde gelen petrol uzmanı, petrol endüstrisinin yeniden kurulmasında yer aldı. Bu uzmanlar ulusal ekonominin yönetim organlarının bir parçasıydılar. Devrim öncesi deneyime sahip uzman İvan Gubkin bu açıdan çok önemli bir uzmandı. Onun ismi Sovyet petrolü ile ayrılmaz bir şekilde ilişkili olmuştur.¹²⁵ NEP reformlarının ilk adımı, köydeki mal varlıklarına el konulmasının yiyecek vergisi ile değiştirilmesiydi. Petrolle ilgisi olmayan gibi görünse de bu önlem, petrol ekonomisinin restorasyonu için önemli bir teşvik işlevi gördü. Özellikle, elektrifikasyon söylemine rağmen, köy kulübelerinin aydınlatılmasının ana yolu olarak gazyağı çok önemli bir hale gelmişti. Artık köylü, tarım ürünlerini özel bir tüccardan ya da bir kooperatif dükkanından para ile satın alabilirdi. Köyde petrol ürünlerine talep vardı, ama benzinin en acil ihtiyaç olduğu yer köy değil şehirdi. Öncelikle sanayi ve ulaştırma yollarının restore edilmesi onlara olan ihtiyacı artırmıştı. NEP'e geçişle birlikte, GOELRO planı temel olarak bir kenara bırakılmıştır. 1921–1923 yıllarında sanayinin reformu olarak görülen "tröst reformu" gerçekleştirildi.¹²⁶ Petrol endüstrisi de dahil olmak üzere önde gelen endüstriler, Ulusal Ekonomi Yüksek Kurulunun doğrudan kontrolü altında kalmasına rağmen, askeri komünizme özgü merkezi yönetimler ve idareler yerine, ticari

¹²⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, İletişim yayını, İstanbul, s.191, 2006.

¹²⁵ Jeronim Perović, **Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas**, Springer Shop yayını, Cham, s.50, 2017.

¹²⁶ L.Kanishenko, T. Kovalçuk, **Ekonomicheskoye upravleniye v sisteme sotsialisticheskogo khozyaystvovaniya**, Visha Shkola yayını, Kiev, s.158, 1980.

hesaplamalar temelinde hareket etmesi gereken Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi'nin yapısında tröstler oluşturuldu. Sadece özel mülk sahiplerine kiralanabilecek küçük işletmeler devletin yetki alanından çıkarıldı. Petrol endüstrisi, büyük işletmelerin, madenlerin ve endüstrilerin bulunduğu, Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyinin Yakıt Ana Verileri Müdürlüğünün bir parçasıydı ve ardından, Azneft, Grozneft ve Embaneft tröstleri bazında kuruldu.¹²⁷ Bakü petrol sahaları temelinde kurulan Azneft, Sovyet Rusya'nın en büyük güvenilir tröstü haline geldi. Azneft, 1921/22 mali yılında 2,49 milyon ton petrol üretti ve yalnızca 1920'lerin sonunda 7,28 milyon tonluk savaş öncesi seviyesinin üzerine çıktı (NEP ekonomisi, takvimle değil, Ekim ayında başlayan operasyonel mali yıllarda gerçekleştiriliyordu). 1920'den itibaren, tröstün başında o zamanın ünlü Bolşevik liderlerinden Serebrovsky duruyordu. Bakü petrolünün restorasyonu onun adıyla bağlantılıydı. Bu konuda, Serebrovsky, Lenin ile doğrudan temas halindeydi, ona on gün içinde yapılan petrol üretimi hakkında verileri telgrafla gönderiyordu.¹²⁸ 1926'da Serebrovsky'nin yerine Barinov atandı. Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen bağımsız tröstlerin çoğalması fikri bolşevikler arasında şiddetli müzakerelerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bolşevik liderlerinde tek bir devlet petrol endüstrisi fikri, endüstrinin kalkınması için planlar yapacak olan Yüksek Ekonomik Konsey Başkanlığı'na doğrudan bağlı olan tek bir petrol tröstü oluşturulması fikri hakimdi. Benzer fikirler, yeni hükümetle işbirliği yapan bilim adamları ve özellikle de Gubkin tarafından desteklendi. 1923'te şunları yazdı: “Şimdiye dek, petrol endüstrisi, esasen tüm aşamalarında, keşiften depoya, depodan tüketiciye mal teslimine kadar, tüm aşamalarında bölünmüş halde kalmıştır. Bu durum açıkça anormaldir. Petrol endüstrisinin tüm kollarının birleşmesi, bu karmaşık organizmanın başarılı bir şekilde işlemesi için ilk şart olarak kabul edilmelidir. Bundan sonra gelen ikinci koşul, yönetim iradesinin birliğidir. Cumhuriyetin petrol ekonomisi, görevleri sadece bu nesneye odaklanan tek bir kuruluş tarafından yönetilmelidir. Cumhuriyet'in petrol endüstrisini kontrol eden ve sadece üretim ve işletmeyi değil, aynı zamanda nakliye ve ticareti de kapsayan All-Russian Oil Trust'ın (Tüm Rusya Petrol Tröstü) oluşturulması, günün en

¹²⁷F.Samokhvalov, **Soveti narodnogo khozyaystvo v 1917-1932 gg**, Nauka Yayını, Moskova, s.172, 1964.

¹²⁸ P.Azizbekova, **V.İ.Lenin I sotsialisticheskiye preobrazovaniya v Azerbaydzhanе, 1920-1923 gg**, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, s.95, 1962.

önemli görevidir ”.¹²⁹ Bu konuda Gubkin ve Azneft şefi Serebrovsky arasında çok sert çatışmalar yaşandı. Ancak, tek bir petrol tröstü yaratma fikri reddedildi ve petrol endüstrisi yerelleştirildi. Tröstlerin ekonomideki ana üretim birimleri olması gerekiyordu. 10 Nisan 1923 tarihli Tüm Rusya Merkezi İcra Komitesi kararnamesi uyarınca, tröstler “devletin faaliyetlerinin üretiminde bağımsızlık sağladığı, her biri için onaylanan ve kar amacı gütmek amacıyla ticari hesaplama esasına dayanan tüzüğe göre devlete ait sanayi kuruluşları” olarak tanımlandı.¹³⁰ Bağımsız ekonomik faaliyetlerin yürütülebilmesi için tröstlere yukarıdan yeterli hakların devredileceği düşünülmüştür. NEP döneminde, tröstler bağımsızlık aradılar, ancak faaliyetleri birçok kısıtlama ile engellendi. Savaş komünizminin mirası kendi etkisini gösteriyordu. Ürün satarken, tröstler devlet kurumlarına ve işbirliklerine öncelik vermek zorundaydı. Tröstler, kar kazanmak için gerçek haklara sahip değillerdi. Tröstler arasında bağlantılar bir pazar karakteri kazanmadı. Ürünlerin satışı, ticari olarak da faaliyet gösterdiği söylenen devlet sendikaları birlikleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Temmuz 1922'de petrolün iç ve dış ticaretinde, Troçki'nin destekçilerinden biri olan Trifonov'un başkanlık ettiği “Petrol Sendikası” kuruldu. Yüksek Ekonomik Konsey Başkanlığının 12 Eylül 1923 tarihli kararında belirtildiği gibi, “Sendika hem iç hem de dış pazarlarda petrol satışı için tekel bir yapıdır.”¹³¹ Devlet sendikalarının yaratılmasıyla Bolşevikler piyasayı kontrol altına almaya, aşırı “piyasa ilişkilerini serbest bırakmayı” önlemeye ve tröstler arasındaki rekabeti ortadan kaldırmaya çalıştı. Bu dönemlerde Petrol Sendikası ile Tröstler arasında düşmanca ilişkiler kurulduğu söylenebilir. Sendika ticaretindeki fiyatlar çoğunlukla merkezi bir şekilde “yukarıdan” ayarlandı. Bolşevik komiserlerinin lehine olan pek çok kurum ve işletmeye ayrıcalıklar ve indirimler sağlandı. Sendikalar tröstleri kardan mahrum ederek modası geçmiş ekipmanı tutmaya zorluyorlardı. Tröstler, Petrol Sendikası ve SSCB Halk Demiryolları Komiserliği, petrol taşımacılığı yapan Anonim şirket Caspar (Hazar Denizcilik Şirketi) arasında gerilim 1920'ler boyu devam etti.¹³²

NEP reformlarının en önemli tarafı devlet tarafından özel girişimcilere ve yabancılara ülkedeki belirli koşullarda endüstriyel ve ticari faaliyetlerde bulunma izni

¹²⁹ Aleksandr İgolkin, **Sovetskaya neftyanaya promishlennost v 1921-1928 godakh**, Rusya Beşeri Bilimler Üniversitesi Yayını, Moskova, s.33, 1999.

¹³⁰ Samokhvalov, s.132, 1964.

¹³¹ Edward Hallett Carr, **A History Of Soviet Russia: The Interregnum, 1923-1924**, Penguin Books, Londra, s.46, 1969.

¹³² Anatoliy Nelidov, **İstoriya Qosudarstvennikh Uchrezhdenii SSSR 1917-1936 Gg: Uchebnoe Posobie**, Moskova Devlet Tarih Ve Arşiv Enstitüsü Yayını, Moskova, s.579, 1962.

verilen tavizler olmuştur. Sovyet Rusya'daki büyük özel sermayenin "millileştirme" sonucu tahrip olduğunu düşünen bolşevikler, mülkleri eski sahiplerine iade etmeyi düşünmüyorlardı. Bunun yerine hükümet petrol alanlarını yabancı şirketlere kiralama teklifi yaptı. İç Savaşın sonunda kendilerini son derece zor bir durumda bulan bolşevikler kendi hedeflerini yerine getirmek için ilk başta, mümkün olduğu kadar karla ilgilenen yabancı sermayenin Sovyet Rusya'ya getirmeyi düşünüyorlardı. Özellikle, Lenin bu konuda çok konuştu. 1923'te Halk Komiserleri Sovyeti/Konseyi altında kurulan özel bir komite Glavkontsessky imtiyaz işleriyle ilgilenecekti. Sovyetlerin Londra'daki temsilcisi Leonid Krasin, imtiyaz fikrinin ateşli bir destekçisi oldu ve yabancı şirketlere imtiyazlarla ilgili sözler verdi. Bu mesele 1922'de Cenova'da düzenlenen bir konferansta aktif bir şekilde tartışıldı, ancak yabancı katılımcıları eski mülklerinin yabancı sahiplerine geri verilmesi daha çok ilgilendiriyordu. Bolşevikler tarafından kamulaştırılmış olan Rusya'nın petrol endüstrisi, devrim öncesi yabancı sermaye ile yakından bağlantılıydı. Bununla birlikte, NEP döneminde parti liderliğindeki hararetli tartışmalar sonucunda, petrol üretimi ve rafinajının ana alanlarının imtiyazlarla yabancılara verilmemesi gerektiği sonucuna varıldı. Belli koşullar altında, başka alanlarda, özellikle Emba, Sakhalin veya petrol alanlarında böyle bir uygulama yapılabilirdi. Bu dönemde yabancı şirketler de ülkeye yatırım yapmaktan korkuyorlardı. Bu açıkça bir dünya devrimi ve kapitalizmin sona ermesi ile sonuçlanabilirdi. Sovyet hükümeti imtiyazların geçici olacağını gizletmiyordu. Bununla birlikte, risk almaya cesaret edenler, kendilerini çok zor koşullarda buldular ve sonunda Rusya'daki faaliyetlerini kısıtlamak zorunda kaldılar. Bu nedenle, uluslararası arenada petrol içeren ana faaliyetler Neftesindikat'ın (Petrol Sendikası) eline geçti. Sendika, Halk Dış Ticaret Komiserliği ile koordineli olarak bağımsız olarak ihracat ve ithalat operasyonları yapma hakkını aldı.¹³³ Politbüro şahısındaki parti liderleri bu meseleyi direkt yönetme hakkından vaz geçti. Ancak politbüro içinde Neftesindikat'la ilgili Halk Komiserleri başkanlarını, tröstleri ve diğer kurum ve birimleri içeren petrol ihracatı komisyonu bulunuyordu. Sadece planlı ve yönlendirilmiş bir ekonomiye geçişle Politbüro'nun bu operasyonlardaki rolü daha belirgin hale geldi. 1920'lerin ortasında SSCB'de 7 milyon ton petrol üretildi ve yalnızca 1928'de üretim, devrim öncesi Rusya seviyesine (12 milyon ton) ulaştı. Böylece, yeni ekonomi politikasının petrol

¹³³ Aleksandr Igolkin, **Sovetskaya neftyanaya promyshlennost' v 1921-1928 godakh**, Rus devleti. beşeri Bilimler Üniversitesi, Moskova, s.26, 1999.

endüstrisindeki göreceli başarısından bahsedebiliriz. Ancak, gelişiminin hızı tatmin edici olarak kabul edilemezdi. Bunun nedenlerinden biri tarihçi A.A. Igolkin, enerji ve yakıt kaynakları alanındaki yanlış politika önceliklerinde görüyordu.¹³⁴

2.4. Petrol Endüstrisinin Gelişimi ve Denizden İlk Petrol Çıkarılması

Bu dönemde Abşeron'da yalnız Balahanı, Surahanı, Bibi Eybat, Ramana, Surahanı, Binegedi ve Pirallahı'daki petrol sahalarında üretim yapılıyordu ve kuyuların derinliği 850 metreyi geçmiyordu. Rus araştırmacıları tarafından petrol yataklarının jeolojik özelliklerinin öğrenilmesi için çalışmalar gerçekleştirilmeye başlanmıştı. 1923 yılında ilk kez mekanik kazma yönteminin yerine rotor kazma usulü uygulanmaya başlandı. Bundan bir yıl sonra ise, yani 1924'te Rus jeofizikçi Kapelyuşnikov'un kurduğu tek katlı redüktörlü kazma türbini Surahanı madeninde kazılan kuyuda uygulandı ve başarılı bir sonuç alındı. Böylece SSCB döneminde ilk modern türbin kazmanın temeli atıldı.¹³⁵

1922-1923 yıllarında petrol üretiminde yeni kompresör yöntemi kullanılmaya başlamış, bu ise gereken işçi emeğini azaltarak elektrik sarfiyatını arttırmıştı. 1924-1925 yıllarında kompresör yöntemiyle 580 bin ton petrol üretilirken, 1-2 yıl içerisinde üretim hacmi 2.5 milyon tona çıkarılmıştır. Savaştan önce kazma iki taraklayıcı, iki yakıt ikmali ünitesi, altı çekme kabı, on mavna ve diğer yardımcı kaplardan oluşan özel bir kazıcı karavan ile gerçekleştiriliyordu. İşler Sovyet iktidarı kurulduktan sonra devam etmeye başladı. İlk önce kazma yapılan arazide iskele ile çevrili kalan deniz bölümü doldurulmamış ve özel pompalama üniteleri ile bunun içinden su çıkarılmıştır. Bu çalışma alanı "Kovş" adını aldı.¹³⁶ İşleri kolaylaştırmak için sahil şeridinin yanına, iskele gibi ahşap kazıkların üzerine kısa üst geçitler yapıldı. Estakadanın sonuna ek kazıklarla takviye edilmiş, bir teçhizat ve bir sondaj teçhizatı kuruldu. Türbin kazmanın kullanılmasıyla ise denizden petrol çıkarılması fikri gündeme gelmişti. 1925'te S. M. Kirov'un girişimi ile denizde ilk petrol kuyusu Bakü'deki 61 yapay olarak yaratılmış bir adadan oluşan İlyich Körfezi'nde açıldı. Bu, denizden ilk petrol üretimi olarak tarihe

¹³⁴ Aleksandr Igolkin, s. 120-133, 1999.

¹³⁵ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Cilt 1, s. 18.

¹³⁶ YA. D. GUREVICH, A. S. SMIRNOV, *Neftyanaya promyshlennost' SSSR*, s.116, 1958.

geçmiştir.¹³⁷ Borulu kazıklara dayanan N. S. Timofeev'in (1935) önerisi, denizde sondaj yapmak için inşaat teknolojisi alanında yeni yönelimler açtı. Kazık çakmak yerine, bu yöntem deniz dibinde delik açmayı içeriyordu. Toprağın yapısına ve sertliğine bakılmaksızın, içine boru şeklinde bir kazıkların yerleştirildiği, çimento ile sabitlenmiş, borunun iç boşluğu içinden halka içine pompalanan boru şeklinde bir kazık yeni bir teknolojik devrim oluşturdu. Artem adasının zengin kuzey deniz kesiminin gelişimi böylece başladı. Başlangıçta, denizdeki temellerin inşası sırasında, bu bölümdeki deniz tabanının güçlü kireçtaşı kazmayı zorlaştırmıştır. 1935'te ilk sondaj kuyuları için ilk temel belirtilen yöntemle denizdeki 157 numaralı kuyuda inşa edildi, 1939'da inşa edilen pompa sisteminin sayısı onlarcaya ulaştı. 1940 yılında açık deniz üsleri (denizde kazıklarla takviye edilmiş büyük blok inşaatı için bir yöntem) inşa etme yöntemi, mühendis B. A. Raginsky tarafından geliştirildi. Daha sonraki yıllarda, denizde sondaj için tabanların tasarımı sürekli iyileştirildi. 1944 Eylül'ünde yapılan en iyi sondaj temellerinin inşası için düzenlenen yarışmayı sektöre yeni özgün tasarımlar kazandıran mühendis Mezhlumov kazandı. Mezhlumov'un "Lam" projesi, fabrikalarda, deniz tabanına taşınan ve indirilen ve daha sonra taban raflarından açılan kazıklarla güçlendirilmiş bloklar yoluyla prizmatik formda yapılan bir uygulamaydı.¹³⁸ Bu uygulama deniz yoluyla petrol üretimine büyük fayda sağlamıştır.

1926-1927 yılları arasında Gala, Zığ, Sulutepe, Karayatak-Şor, Ziyil-Piri, Çakmaklar, Karadağ, Masazır, Korgöz, Novhanı, Puta, Fatmayı ve Digah, 1928 yılında Neftçala, 1936'da ise Kızıltepe yatakları bulunmuştur. 1929 yılında Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde ilk kez kraking yöntemi¹³⁹ ile petrol kuyusu kazılmıştır. Bu yöntemle ağır petrol ürünlerinin ayrışması ile yüksek miktarda benzin ve diğer hafif petrol ürünleri elde edilmiştir. 1931 yılında Bakü'de modern yöntemle 10 yeni petrol rafineri kurulmuş, 2 yıl sonra ise, rafiner yeni makinelerle teçhiz edilmiş ve kraking yöntemiyle benzin üretimi daha da çoğalmıştır.¹⁴⁰ Aynı dönemde doğalgaz üretimi de

¹³⁷ E.G. Mehreliyev ve A.E. İsrailov, **Azerbaycan SSC ve Hazar Denizi**, Elm Basınevi, Bakü, s.36, 1981.

¹³⁸ YA. D. GUREVICH, A. S. SMIRNOV, s.117-118, 1958.

¹³⁹ Kraking yöntemi – İngilizceden çeviride parçalamak, kırmak anlamına gelen bu kelime petrol jeolojisinde ve endüstrisinde kullanılmakta ve benzin, propen, etilen ve diğer hafif petrol ürünlerinin elde edilmesi amacıyla ağır hidrokarbon moleküllerini parçalamayı amaçlayan sanayi yöntemi olarak bilinmektedir.

¹⁴⁰ C.E. Eliyev, **Azerbaycan Neft Senayesi İnkişaf Tarihinden**, Azərneşr, Bakü, s.21, 1960.

artmıştır. 1920 yılında sadece 36.1 milyon m³ olan doğalgaz üretimi, 1935 yılında 1.7 milyar m³ olmuştur.

1935 yılında petrol ve doğalgaz merkezleri oluşturulmuş ve üretilen kaynaklar burada hazırlanan planlara uygun ve talebe göre kullanılıyordu. Azerbaycan'da 5 elektrik santrali kurulmuş ve bunların toplam gücü 52 MW idi. Bakü, elektrik santrallerinin gücüne göre Petersburg ve Moskova'dan sonra üçüncü sırada yer alıyordu. Bu dönemde Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de, örneğin Şeki, Aşağı Zurnabad, Hankendi, Zagatala bölgelerinde su elektrik santralleri kurulmuştu.¹⁴¹

1937 yılında Azerbaycan petrol üretimi toplam SSCB petrol üretiminin %80'ini, 1940 yılında ise %71.5'ini oluşturmaktaydı. 1941-1945 yılları arasında Azerbaycan Sovyet petrol ihtiyacının toplam %63.2 kısmını karşılamıştır. Sovyet döneminde Azerbaycan'ın petrol üretimi sektöründe büyük gelişim yaşanmış, yeni petrol yatakları bulunmuş, boru hatları inşa edilmiş, diğer alanlar geliştirilmiş, bunun yanı sıra Azerbaycan petrolü SSCB'nin uluslararası arenada konumunu güçlendirmeye hizmet etmiş ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın kazanılmasında büyük rol oynamıştır.¹⁴²

2.5. Petrol Üretiminde Artım

Sovyet hükümeti petrol üretiminde artımı sağlamak için yeni teknolojilerle birlikte, petrolün taşındığı demiryolu hatlarının da restorasyonuna büyük önem veriyordu. Petrol işletmelerinin merkezi tedarik üslerine bağlanmasını hızlı bir şekilde sağlayan ve maliyeti düşük olan dar demiryolu ağı bu açıdan önemli bir rol oynadı. Azerbaycan'da dar hatlı demiryolları inşa etme deneyimi Grozni ve Emba petrol bölgelerinde başarıyla kullanılmıştır. Bakü'de sondajda savaş öncesi emek üretkenlik seviyesini aşmak talebi konulmuştu. 1923-1924 yıllarında pompaj yapmayan ve kompresörün derinliğinin mekanize edilmiş yağ çıkarma yöntemlerine geçişle ilgili muazzam bir çalışma yapıldı. Ekim 1923'te, Bakü'deki F. Dzerzhinski tesisinde yerli derin kuyu emici pompalarının üretimi başladı. Çamur pompasının derin pompalarla değiştirilmesi hızlı bir şekilde gerçekleştirildi. 1923'te Bakü'de yedi, Grozni'de altı pompa çalıştığı halde 1927'nin başında Bakü'de 1.500'den fazla pompa çalışıyordu.¹⁴³ Pompa üretim yöntemine geçişle birlikte işçilerin emek verimliliği çarpıcı bir şekilde

¹⁴¹İsayev, 1964, s. 16.

¹⁴² R. W. Ferrier, A. Fursenko, **Oil In The World Economy**, Routledge yayını, Londra, s.77, 2016.

¹⁴³ Y.D.Gureviç, **Neftyanaya promishlennost SSSR, Gostoptekhizdat**, Moskova, s.149, 1958.

arttı. Sonuç olarak, Bakü'deki 1923-1926 dönemindeki kuyu sayısındaki 1.800'den 2.500'ye kadar artışa rağmen işçi sayısı 25.750'den 22.640'a düşmüştür. Lenin, teknik rekonstrüksiyonunun petrol endüstrisinin restorasyonu ve daha da geliştirilmesi için belirleyici bir koşul olduğunu belirtti. 1921'de Bakü petrol endüstrisinin liderlerine yazdığı bir mektupta, modern ileri kapitalizmi yakalamanın (ve ardından onu geçmenin) öneminden bahsetmişti. 1925'te A. Serebrovsky başkanlığındaki bir grup uzman, petrol sahalarının geliştirilmesi ve işletilmesi için yeni teknolojiyi keşfetmek amacıyla ABD'ye gitti. Serebrovsky, geri dönüşünün ardından Yüksek Ekonomik Konsey Madencilik Müdürlüğü'ne bir rapor sundu: “Amerika'nın en yeni tekniklerini Sovyetlerde uygulamamız gerekiyor; bu da sondaj ve üretim maliyetini önemli ölçüde düşürüyor. Tüm tasarımlarımızı gözden geçirmeliyiz. Üretim maliyetini rasyonelleştirmek ve azaltmak için yaptığımız tüm çalışmalar derin kuyu pompalarının, cihazlarının ve tekniklerinin tanıtımıyla aynı anda yapılmalıdır. Mühendis ve işçinin verimliliğini arttırmak gerekir ve bu hemen yeni makinelerin tanıtımıyla yapılmalıdır.”¹⁴⁴ A.P. Serebrovski'nin yazdıklarının çoğu, ulusallaştırılmış petrol endüstrisinde gerçekleşti. Petrol üretim teknolojisinin geliştirilmesinde, en rasyonel modların seçildiği araştırmalar büyük bir rol oynamaya başladı. Kompresör ve derin pompa kuyularının işletimi, daha verimli yer altı ve yüzey ekipmanı, kuyuların revizyon süresinin uzatılması, derin pompaların dolum oranlarının artırılması vb. önlemler daha başarılı çalışma imkanı oluşturdu. Petrol endüstrisinde mühendislik ve teknolojinin yeniden yapılandırılmasının arka planında, özellikle önemli yenilikleri kronolojik sırayla vurgulamak mümkündür. 1924 yılında, mühendis M. A. Kapelyushnikov kuyu sondajında teknik bir devrim yapan tek kademeli bir dişli turbodrill'i icat etti ve test etti; 1925'te bir mühendis Skvortsov önce “otomatik delici” olarak adlandırılan bir cihaz önerdi; 1926'da Emba bölgesinde, elektrik kaydı olarak bilinen jeofiziksel keşif yöntemi test edildi; 1927'de karbür takviyeli iskarpela kullanımı başladı; Aynı yıl, Bakü'de toprak dolgusu olmadan ilk kuyu açıldı; 1930'da, sondaj eğrisini ölçen aletler ortaya çıktı; 1934 yılında Artem adasında (Bakü) ilk diagonal istikamette petrol kuyusu açıldı. Sondaj ve petrol üretimi alanında yeniden yapılanma ile birlikte petrol taşımacılığının yeniden yapılandırılması için önlemler alınmaya başladı. Teknik canlandırma

¹⁴⁴Igolkin, s.118, 1999.

sonucunda Bakü'nün petrol endüstrisi savaş öncesinde petrol üretimi ve sondaj hacmi açısından en iyi kalite göstergeleriyle ilk beş yıllık planı tamamladı.¹⁴⁵

1 Nisan 1931'de Azerbaycan'ın petrol işçileri SSCB Merkez Yürütme Komitesi'ne ve SSCB Halk Komiserlerine 2,5 yıl boyunca ilk beş yıllık planın yerine getirildiğini bildirdi. 1931 yılında ülkede 22.4 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Bunun 12 milyon tonu Azerbaycan Balahani, Ramana, Sabunçu ve Bibiheybat petrol kuyularından çıkarılmıştı.¹⁴⁶ İkinci en çok petrol çıkarılan arazi 7,4 milyon tonla Grozni şehri olmuştu. Ancak, ilk beş yıllık dönemde neredeyse tüm üretim, yeni açılan kuyulardan elde edildi. 1928-1932 arasında açılan kuyuların hacmi neredeyse 3 milyon ton olmuştu. Bu önceki 5 yılın sondaj hacminin 3 katına eşitti. Yeni petrol sahalarının aranması ve keşfedilmesi için koşullar yaratmış olan araştırma sondajı petrol hacmini önemli ölçüde artırmıştır. 1926-1930'da, iki ana petrol rafinerisi inşa edildi, Grozni - Tuapse ve Bakü - Batum (ikinci).¹⁴⁷ Petrol üretimi arttıkça, diğer boru hatları da inşa edildi. İlk beş yıllık içinde Bakü petrol işçisinin 2 yılda petrol üretimini iki katına çıkarması teknik performansın sonucuydu. Emek verimliliğinin artması, yeni alanların geliştirilmesi, sondaj hacmindeki artış nedeniyle petrol işçi ekibinin kahramanca çalışmasına dikkat çeken Sovyet hükümeti, seçkin işçileri madalya ile ödüllendirdi.

SSCB zamanında Azerbaycan tüm birliğin petrole olan ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktaydı. Azerbaycan petrol endüstrisinde 1930'larda sadece 20.400 ton benzin üretilirken, bu rakam 1934'te 116.000 tona ulaştı. 1934 yılında üretilen tüm benzinin yüzde 53'ü Bakü ve çevresindeki fabrikalarda elde edilmişti. 1929-1930 yılları arasında Azerbaycan petrol endüstrisinde üretilen petrol, 1913 yılında üretilen petrolden %40 daha fazlaydı. SSCB'de üretilen petrolün %60'ı o yıl Azerbaycan petrol endüstrisi tarafından üretildi. Azerbaycan petrol endüstrisinin bu şekilde gelişmesinin bir sonucu olarak, Sovyetler Birliği, 1931'de dünyada ikinci ve Avrupa'da ilk en büyük petrol üreticisi oldu.¹⁴⁸ 1940 yılında Azerbaycan'ın petrol üretimi SSCB'nin toplam üretiminin %71.5'ni oluşturuyordu. 1941'de petrol üretimi rekor düzeye, başka bir deyişle 23 480 000 tona ulaşmıştı.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Dinkov, s.22, 1989.

¹⁴⁶ Dinkov, **Neft v SSSR**, Nedr yayını, Moskova, s.23, 1987.

¹⁴⁷ Maksim Kim, **İstoriya SSSR: epokha sotsializma**, Moskova, s.232, 1974.

¹⁴⁸ Eli Eliyev, **Sovet hakimiyyeti illerinde Azerbaycan neft senayesinin inkişafı**, Azernəşr, s.18-19, 1957.

¹⁴⁹ Talibov, s. 14-15, 2005.

Tablo 8. Sovyet Dönemi Azerbaycan`da Petrol Üretimi (1921-1991)

Yıl	Üretim Milyon Ton	Yıl	Üretim Milyon Ton	Yıl	Üretim Milyon Ton
1921	2.485	1937	21.380	1954	14.352
1922	2.945	1938	22.100	1955	15.284
1923	3.485	1939	21.547	1956	15.560
1924	4.126	1940	22.175	1957	16.000
1925	4.662	1941	23.481	1958	16.500
1926	5.514	1942	15.709	1965	21.5
1927	6.809	1943	12.691	1975	9.8
1928	7.574	1944	11.839	1985	13
1929	8.683	1945	11.493	1987	13.8
1930	10.205	1946	11.933	1988	13.7
1931	13.152	1948	13.890	1989	13.2
1932	12.181	1949	14.352	1990	12.5
1933	15.315	1950	14.776	1991	11.7

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA AZERBAYCAN'DA ULUSLARARASI PETROL MÜCADELESİ (1939-1945)

3.1. II. Dünya Savaşının Başlangıcında Azerbaycan Petrolünün Önemi

3.1.1. II. Dünya Savaşının Başlangıcı

1930'lu yılların başlangıcında Almanya'da iktidara gelen Hitler'in en önemli maksadı I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın kaybettiği topraklarını yeniden ele geçirmek olmuştur.¹⁵⁰ İç politika alanında Hitler'in politikasını genel hatları Versay Antlaşması'nı daha da düzeltmek ve tüm Almanları tek bir devlet halinde birleştirmekten oluşuyordu. Hitlerin agresif politikası arzusunu Alman halkına inandırmakla gerçekleşebilirdi. Dış politikada Hitler, bu kez askeri nitelikte yeni bir darbe yapmasına izin verecek siyasi bir ortam yaratmaya çalıştı. Mart 1939'da gerçekleştirilen Çekoslovakya'nın ele geçirilmesi Alman karşıtı propagandanın güçlenmesine sebebiyet verdi ve bu durum dış politika açısından son derece tehlikeliydi. Hitler, gelecekteki planlarının uygulanması için olan Çekoslovak devletinin kalıntılarının imha edilmesini gerekli bir önkoşul olarak düşünüyordu. Münih Anlaşması'nı imzalayan devletler bu tek taraflı agresif politikaya karşı çıkmadığı için Alman halkında Hitler'in Avrupa politikasının doğru bir yol olduğu kanaatini oluşturdu. Hitler, bu yöntemin bir sonraki rakibi Polonya ile ilgili olarak tekrar edilmesi sonucu bunun kesinlikle savaşa yol açacağını biliyordu. Bu sebeple Polonya'nın politik ve askeri olarak izole edilmesi gerekiyordu. Mevcut Fransız-Polonya ittifakı ve İngiltere'nin Polonya'ya verdiği garantilere rağmen, Hitler kendisini yalnızca Polonya ile askeri bir çatışma ile sınırlandırmayı başaracağını umuyordu.¹⁵¹

Polonya'nın askeri tecriti için çok önemli olan, Sovyetler Birliği'nin böyle bir çatışmadaki yeri idi. Bu nedenle, Sovyetler Birliği'ne siyasi olarak yaklaşımdan, Hitler ona doğru olan tonu değiştirmeye çalıştı.

Kremlin'deki liderler, Avrupa'daki gergin durumun aşırı derecede ağırlaştığını ve silahlı çatışmaya yol açabileceğini anlayacak kadar deneyimli siyasetçilerdi. Sovyetler ayrıca olayların daha da kontrolden çıkması için konumlarının kritik önemini de farkındaydı. Sovyetlerin politikasında değişim kendisini aşırı Nazi karşıtı Halk

¹⁵⁰ Grigoriy Deborin, *O kharaktere Vtoroy Mirovoy voyny*, Voenizdat, s.75, 1960.

¹⁵¹ Boris Solov'yev, *Vnezapnost' napadeniya - orudiye agressii*, Yurlitform, s.29, 2002.

Dışışleri Komiseri Maxim Litvinov'un görevden alınmasıyla gösterdi. Onun yerine geçen Vyacheslav Molotov pragmatik bir politikacıydı. Böylece, Sovyetler eski sert anti-Nazi politikasından uzaklaşmaya başladı ve ilk olarak Berlin'de görüşmelere başladı. Hitler bu girişimleri çok dikkatli izliyordu. Batılı güçler Mart sonunda Sovyetler Birliği ile müzakerelere başladı. Fransa ve İngiltere, Sovyetler Birliği'nin askeri yardımı olmadan Polonya'ya verdikleri askeri garantilerinin sağlam bir temeli bulunmadığını biliyorlardı. Bu sebeple Hitler'i Alman kuvvetlerini aşacak güçlü bir rakip koalisyonunun önüne koymak istediler. Fransa ve İngiltere Haziran ayında Moskova'ya diplomatik bir misyon gönderdi.¹⁵² Sovyetler kendilerini Batılı güçlerin politikalarına bağımlı kılma ve kendilerini savaşa sürükleme eğiliminde olmadılar. Öte yandan, Batılı güçlerin, Sovyet yardımının hala önemli olduğu Polonya'da, Sovyet garantisi konusunda güçlü şüpheleri bulunuyordu. Polonyalılar, Sovyetlerin ülkelerine "müttefik" olarak girdiği takdirde asla burdan ayrılmayacaklarından korkuyordu.¹⁵³ Moskova'daki Anglo-Fransız temsilcilerinin müzakereleri zamanı ortaya çıkan çelişkiler ve zorluklarla ilgili anlaşmazlıkların devamında Sovyetler Almanya ile başarılı bir şekilde pazarlık yaptı. Hitler, Temmuz ayının sonunda Dışışleri bakanına Sovyetlerle görüşmeleri hızlandırmaları yönünde talimat verdi. Hitler'in bu dönemde çok az zamanı vardı, çünkü Polonya ile çatışma başlamadan önce net bir siyasi duruma sahip olmak istedi. Hitler, Sovyetlere Batı güçlerinden daha fazlasını sunmak zorunda kaldı. İngiltere ve Fransa, Sovyetler Birliği'nden aktif yardıma ihtiyaç duyuyordu, Hitler için ise Sovyetler Birliği'nin tarafsız kalması yeterliydi. Sovyetler Birliği'ne böyle bir pozisyon için önemli bir ödül veriliyordu: Polonya'nın bir bölümü ve Sovyetler Birliği'ni çevreleyen küçük Doğu Avrupa devletlerine ilgi göstermeme tekilfini yapacaktı.¹⁵⁴ Bu nedenle, Batılı güçlerle Sovyetler Birliği arasında Ağustos ayında askeri meselelerin görüşülmeye başlandığı müzakerelerinin başarısız olması Almanlar için şaşırtıcı değildi. Bu görüşmeler bitmeden önce Almanya ve Sovyetler Birliği 23 Ağustos'ta Moskova'da saldırganlık karşıtı bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma tarihe onu imzalayan dış işler bakanlarının adıyla, Molotof-Ribbentrop Paktı olarak geçti. Bu Paktnın imzalanmasıyla Hitler, Polonya ile çatışmanın askeri ve siyasi yerleşimi için ön koşulları yaratmayı

¹⁵² Vasiliy E. Molodyakov, *Nesostoyavshayasya os': Berlin - Moskva - Tokio*, Veche, s. 213, 2004.

¹⁵³ Zara Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939*, Oxford University Press, s. 907, 2011.

¹⁵⁴ Kurt fon Toppel'skikh, *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny*, Polygon yayınları, s.14, 1998.

umuyordu. Batı güçleri şimdi kısıtlı bir pozisyondaydı. İngiltere ve Fransa, Alman politikasını kabul edilebilir sınırları dahilinde tutabilecekleri anı kaçırdılar. Hitler, Fransızların savaşı sürdürmedeki isteksizliğinin İngiltere'nin konumu üzerinde belirleyici bir etkisi olacağını umuyordu. Hitler, 31 Ağustos'ta müzakerelerin başarısız olduğunu belirtti ve açık kuvvete başvurmayaya karar verdi: 1 Eylül 1939'da yapılan 1 numaralı Direktif'in birinci fıkrasına göre, "Şimdi Almanya'nın dayanılmaz hale gelen doğu sınırındaki durumu çözme konusundaki bütün siyasi olasılıklar tükendi, bunu zorla elde etmeye karar verdim" dedi. 1 Eylül 1939'da, saat 4:45'te Polonya'ya karşı askeri operasyonlar başladı.¹⁵⁵ Bu harekate rağmen, Almanya'da İngiltere'nin ve dolayısıyla Fransa'nın, Polonya'nın ümitsiz pozisyonunu görmesini ve savaşa girmeyeceği ile ilgili umutları vardı. Fakat İngiltere, 3 Eylül'de, saat 11'e kadar Polonya'ya yönelik tüm saldırı operasyonlarının sona ermesi ve Alman kuvvetlerinin geri çekilmesi konusunda yeterli güvence almayacakları takdirde Almanya ile savaşa dahil olacağıyla ilgili bir ultimatoma yayımladı. Görgü tanıkları, İngiliz hükümetinin ultimatoma Hitler'e iletildiğinde, onun taşa döndüğünü belirtiyorlardı.¹⁵⁶ Hitler, İngilizlerin olası tepkisi konusunda yanıldığını ve çok dikkatsiz davrandığını anlamıştı. Fransızların da mukabil ultimatoma 17 saat sonra iletildi. Böylece, Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı başladı.

Polonya ile yapılan savaşın sonucu kesin olarak gözüktüğü dönemde Sovyetler Birliği Almanya ile yapılan anlaşmada belirtilen Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rusya arazisine ordu göndermeye karar verdi. 17 Eylül'de, Sovyet birlikleri tüm hatt boyunca Polonya-Rusya sınırını geçti. Sovyetler Birliği hükümeti askeri operasyonu şu şekilde haklı çıkardı: "Polonya hükümeti çöktü ve hiçbir yaşam belirtisi göstermedi. Bu, Polonya devletinin ve hükümetinin neredeyse var olmaktan çıktığı anlamına gelmektedir. Böylece, SSCB ile Polonya arasında yapılan saldırmazlık karşılığı anlaşma formalite haline geldi. Dolayısıyla, şu ana kadar tarafsız olan Sovyet hükümeti bu gerçeklerle artık tarafsız olamaz".¹⁵⁷ Eylül başında harekete geçen Sovyet birlikleri, her hangi güçlü bir direnişle karşılaşmadı. Örneğin Bialystok ve Brest'in doğusunda olduğu gibi Almanlar tarafından hiç alınmamış olan Kovel ve Lviv bölgelerinde de çok kısa sürede direniş kırıldı. Aynı zamanda, Polonya ordusunun son kalıntıları kısmen

¹⁵⁵ Andrew Hempel, **Poland in World War II: An Illustrated Military History**, Hippocrene Books, s.7, 2005.

¹⁵⁶ Aleksandr Vasil'yevich Ognev, **Traditsii, voyna i sud'ba Rossii: monografiya**, Zolotaya bukva, s.24, 2004.

¹⁵⁷ Vasiliy E. Molodyakov, **Nesostoyavshayasya os': Berlin - Moskva - Tokio**, Veche, s. 229, 2004.

Almanlar tarafından, kısmen Sovyetler tarafından ele geçirildi. 21 Eylül'de 217 bin Polonyalı asker ve subay Sovyetlerin eline geçti. Onların bir bölümü kısa süre sonra Katyn'da idam edilecekti. Askeri operasyonlar sırasında, Alman ordusu Narev, Vistula ve San nehirlerini geçerek Moskova'da kabul edilen sınır çizgisinin doğusunda önemli ölçüde ilerlemişti. Sovyet ordusu Polonya arazisine girdikten hemen sonra bu arazilerde olan Alman ordusu geri çekilmeye başladı. Polonya işgali, 28 Eylül'de Moskova'da Sovyet-Alman Dostluk ve Sınır Anlaşması'nın imzalanmasıyla resmi olarak tamamlandı.¹⁵⁸ Bu anlaşma her iki devletin de ilgi alanlarını oluşturdu. Bu anlaşma ile Nazi Almanyası Finlandiya, Letonya, Estonya, Litvanya ve Bessarabia arazilerinin Sovyetlerin etki alanına dahil olduğunu onayladı. Sovyetler Birliği gücünü yeni alanlara genişletmek için daha fazla adım atmaya hazırlanıyordu. Vistül ve Bug arasındaki bölgelerde Ukraynalı ve Belarus kökenli insanların yaşadığını belirten Stalin sınır çizgisinin Bug nehri civarına kadar geri çekilmesini önerdi. Ağustos ayında Moskova'da yapılan görüşmelerde sınır çizgisi Bug'a geri itildi. Bu nehrin doğusunda bulunan bölgeler Sovyetler Birliği'ne devredildi. Böylece, Polonya'nın Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği arasında bölünmesi tamamlandı.¹⁵⁹

3.1.2. Fransız ve İngilizlerin “Pike” Planı

Pike Operasyonu, Anglo-Fransız ittifakı tarafından Sovyetler Birliği'ne karşı Hava Kuvvetleri Komutanı John Slessor'un gözetimi altındaki stratejik bombalama planının kod adı olmuştur.¹⁶⁰ İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet tarafsızlığına rağmen, İngilizler ve Fransızlar, Sovyet-Nazi antlaşmasının Moskova'yı Hitler'in bir müttefiki yaptığına karar vermiştiler. Sovyetler Birliği'ne karşı İngiliz askeri saldırısı II. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında yapılmıştı. Planın amacı Sovyet petrol endüstrisini tahrip etmek, Sovyet ekonomisinin çöküşüne neden olmak ve Nazi Almanyası'nı Sovyet kaynaklarından mahrum etmekten ibaretti.

Molotov-Ribbentrop Paktı'nın imzalanmasından sonra, İngiltere ve Fransa, Joseph Stalin'in Hitler Almanyası'na daha fazla petrol tedarik etmeye devam etmesinden endişe duyuyorlardı. Operasyonla ilgili plan Eylül 1939'da Polonya'nın Sovyet

¹⁵⁸ Edward Acton, Tom Stableford, **The Soviet Union: 1939-1991**, University of Exeter Press, s.210, 2007.

¹⁵⁹ Kurt fon Toppel'skirkh, s.33, 1998.

¹⁶⁰ Alex Marshall, **The Caucasus Under Soviet Rule**, Routledge, s. 222-223, 2010.

istilasından kısa bir süre sonra başladı ve Stalin'in Kasım 1939'da Finlandiya'ya karşı Kış Savaşı'nı başlatmasından sonra ivme kazandı. Planda müttefik ordularının kuzey Norveç ve İsveç'i ele geçirerek Finlandiya'ya doğru ilerlemesi yer alıyordu. Bu plan ayrıca Baltık Denizi'ndeki Sovyet birlikleri ve deniz kuvvetlerine karşı koymak maksadı taşıyordu. Ancak bu operasyon Alman tehdidine karşı mücadelede maliyetli ve etkisiz olarak kabul edildi. Alman ordularının Norveç ve İsveç demir cevheri madenlerinin ele geçirmesi sonrasında da anlamını kaybetti. Bu dönemde İngiliz ve Fransız politikacılar, Sovyet topraklarına saldırılarını meşrulaştırmak için Finlandiya ile Sovyetler Birliği arasındaki çatışmaların devam etmesini savunuyordu. Fransa Başbakanı E. Daladier, 19 Ocak 1940'ta, Fransa'nın toprak ve deniz kuvvetleri komutanı M. Gamelin ve F. Darlan'a, SSCB'den Almanya'ya petrol tedariki konusunda mücadele hakkında fikirlerini sunmaları için talimat verdi. Aynı zamanda, ABD'nin Fransa Büyükelçisi William Bullitt, Cumhurbaşkanı Roosevelt'e, Fransızların Bakü'yü Suriye'den gelen hava kuvvetleri tarafından bombalamayı düşündüğünü söyledi.¹⁶¹ Operasyon için üç seçenek göz önünde bulundurulması önerildi:

- Sovyet tankerlerinin durdurulması;
- Kafkasya'nın askeri işgali;
- Kafkasya'daki Müslüman-ayrılıkçı ayaklanmaların örgütlenmesi.

General Gamelin'in 22 Şubat 1940'ta Fransa Başbakanı'na verdiği bir rapora göre, yakıt kıtlığı SSCB'nin silahlı kuvvetlerini ve bunun yanı sıra tarımını da takip eden geniş çaplı kıtlığa ve hatta devlet çöküşüne neden olabilir: "Rusya ekonomisinin temel zayıflığı Kafkasya'da bulunan petrol kaynaklarına olan bağımlılığıdır. Hem silahlı kuvvetler hem de makineleştirilmiş tarım tamamen bu kaynağa bağlı durumdadır. Petrol üretiminin % 90'ından fazlası ve petrol rafinerisinin % 80'i Kafkasya'da (özellikle Bakü'de) yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, petrol arzındaki önemli herhangi bir kesinti çok büyük problemler oluştura ve Rusya'nın askeri, endüstriyel ve tarımsal sistemlerinin çökmesine yol açabilir."¹⁶² Ek olarak, petrol sahalarının tahrip edilmesi de Almanya'yı önemli bir hammadde kaynağına erişimden mahrum bırakacaktır.

8 Mart 1940'da, İngiltere Genelkurmay Başkanlığı, "1940'ta Rusya'ya karşı askeri eylemlerin askeri sonuçları" hakkında bir bildiri hazırladı. Bu belgede SSCB'ye

¹⁶¹ Robert D. Lewallen, **The Winter War**, Alyssiy Publications, s.37, 2010.

¹⁶² Vagif Agayev, Fuad Akhundov, Fikrat T. Aliyev and Mikhail Agarunov, **World War II and Azerbaijan**, Azerbaijan International Dergisi, s.51, 1995.

karşı yapılacak üç ana operasyon alanı belirtilmişti: Kuzey (Petsamo, Murmansk ve Arkhangelsk bölgelerinde), Uzak Doğu ve Güney. Raporda, “Kafkasya'daki en savunmasız hedeflerin Bakü, Grozni ve Batum'daki petrol sanayi bölgeleri” olduğu vurgulanmıştı. Bu hedeflerin imha edilmesinde hava kuvvetleri ile birlikte deniz kuvvetlerinin de kullanılması desteklenmişti: “Batum ve Tuapse'deki petrol rafinerilerini, petrol depolama tesislerini veya liman tesislerini bombalamak için Karadeniz'deki uçak gemilerine yapılacak baskınlar, Kafkas bölgesindeki hava saldırılarının yapılmasına yardımcı olacak ve Rusya savunmasının geçici olarak tahrip olmasına yol açacaktır.” Ancak bu bildiride , SSCB ile savaşın ancak Almanya'ya karşı hızlı bir zafere yol açması durumunda arzu edilebilir olduğu sonucuna varılmıştı. 1939-1940 Sovyet-Fin savaşının bitiminden sonra İngilizler “Pike Operasyonu” isimli operasyonun planlanmasına başladılar. Nisan ayına kadar, İran, Türkiye ve Suriye'deki hava üslerinden Bakü, Batum ve Grozni'ye hava saldırıları planları hazırlandı. Yeni Fransa Başbakanı P. Reynaud mutabakatında 25 Mart'ta İngiliz hükûmetine yazdı: “Müttefiklerin yalnızca Almanya'nın petrol arzını azaltmak için değil, her şeyden önce Reich'in menfaatlerini kullanmadan önce bütün SSCB ekonomisini felce uğratması için Karadeniz ve Hazar Denizi'nde kararlı operasyonlar yapması gerekmektedir. Müttefiklerle Rusya arasında savaş durumunun olmaması, İngiliz hükûmeti tarafından bu tür operasyonun yapılması için engel olarak görülebilir. Fransız hükûmeti bu problemin olduğunu inkar etmemektedir. Ancak biz bu meselede tereddüt etmememiz gerektiğine ve gerekirse Rusya'nın bertaraf edilmesi sorumluluğunu üstlenme gerektiğini düşünmekteyiz”¹⁶³ .

30 Mart 1940'ta Irak'taki İngiliz Habbaniya hava üssünden 7 km yüksekliğe çıkan İngiliz istihbarat uçağı "Lockheed-12A" Bakü ve komşu petrol sahalarının stereoskopik fotoğrafını yaptı.¹⁶⁴ 4 gün sonra, aynı uçak, Batum ve Poti arazisindeki rafinerilerin bulunduğu bölgelerin fotoğrafını çekti. Bu seferde uçak Sovyet uçaksavar topçuları tarafından fark edildi. Sovyet topçuları 34 76 mm'lik mermilerle iki kez ateş etseler de uçağı vurmayı başaramadılar. Bu dönemden itibaren Bakü, Batum ve Poti kentlerine yapılan keşif uçakları Sovyet yönetimini de tedirgin etmeye başladı. 1940

¹⁶³ Teylor T., Sigemitsu M., **Ot Myunkhena do Tokiyskogo zaliva: Vzglyad s Zapada na tragicheskiye stranitsy istorii vtoroy mirovoy voyny**, Izd-vo politicheskoi lit-ry, s. 90, 1992.

¹⁶⁴ Gennadiy Vasil'yevich Kornukhin, **Vozdushnaya voyna nad SSSR: 1941**, Veche, s. 57, 2008.

Nisan'ında, Sovyet-Fin savaşının sona ermesinden sonra Sovyetler, Karelya Geçiti'nde bulunan Sovyet radar kompleksleri (RUS-1) Transkafkasya'ya getirdi.¹⁶⁵

Fransız ve İngiliz Hava Kuvvetleri Genel Merkezi'nin koordinasyon gruplarının 4-5 Nisan 1940'ta yaptığı toplantıların tutanakları, Fransız-İngiliz kuvvetlerinin hava operasyonlarının "petrol rafinerilerine ve Batum, Poti, Grozni, Bakü kentlerinin liman tesislerine yönelik" olacağını gösteriyordu. Odessa limanı da olası bir saldırı hedefi olarak seçildi. Tutanaklarda bu hesaplamalar yapılmıştı: "Operasyon için 6 Fransız grubundan ve 3 İngiliz filosundan oluşan 90 ila 100 uçak kullanılacaktır. Her kalkış için, yüzlerce petrol rafinerisine toplamda en fazla 70 ton bomba atılacaktır". İngiliz Hava Kuvvetleri karargahında, Kafkasya'daki hedeflerde 4 grup İngiliz Blenheim bombacısı ve 5 grup ABD Glenn-Martin bombacısının gerçekleştirileceği plan hazırlandı. Bakü'nün yıkımı için 15 gün, Grozni için 12 gün, Batum için sadece 1,5 gün belirlendi.¹⁶⁶ Son versiyonda plan "Pike" olarak adlandırıldı. 1 Nisan 1940'ta, 48 Bristol Blenheim Mk IV bombacısı ve birkaç Vickers Wellesley bombacısı, gece operasyonları için Orta Doğu komutasına gönderildi. Ayrıca gece kalkışlarında, Fransızlar 65 Amerikan yapımı Martin Maryland uçağı ve 24 Farman F.222 ağır bombardıman uçağının kullanılması planıyorlardı. Üç ay sürecek operasyonda 404 yarı hafif zırhlı bomba (230 kg), 5.742 hafif bomba (110 kg) ve ayrıca 69 192 yangın bombası (1.8 kg) kullanılacaktı.¹⁶⁷ Sürpriz saldırı faktörünü sağlamak için, ilk darbe sahilten uzak Grozni'ye yapılması düşünülüyordu. Müttefikler için denizden girilebilecek Bakü ve Batum çok daha kolay hedefler gibi görünüyordu. Suriye ve Lübnan'daki Fransız kuvvetleri komutanı General Maxim Weygand 17 Nisan 1940 tarihli bir raporda, operasyonun Haziran ayının sonunda yapılması önerisinde bulundu. Ancak general Weygand, raporunda operasyon için tahsis edilen tek bir hava grubunun henüz Levant'a gelmediğini belirtiyordu. İngiltere tarafında da aynı buna benzer problemler vardı. 1 Mayıs 1940'a kadar, Fransa Orta Doğu'sunda tek bir grup Glen Martin 167 , İngilizlerin sadece bir "uzun burunlu" Blenheim filosu bulunuyordu. Fakat 9 Nisan 1940'ta, Alman birlikleri Danimarka ve Norveç'i işgal edecekleri Weserübung Harekatı'nı başlattılar. Bu

¹⁶⁵ Aleksey Sergeyevich Stepanov, **Razvitiye sovetsoy aviatsii v predvoyenny period: 1938 god--pervaya polovina 1941 goda**, Dmitry Pozharsky Üniversitesi, s.306, 2009.

¹⁶⁶ Çapay Sultanov, **Bakı Nefti Dünya Şahmat Taxtasında: 1939-1945-ci iller**, TEAS Press., s.132, 2016.

¹⁶⁷ Patrick R. Osborn, **Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union, 1939-1941**, Greenwood Publishing Group, s.334, 2000.

olay, Kafkasya petrol sahalarına karşı yapılacak operasyonun ertelenmesine neden oldu.¹⁶⁸

Almanya, 22 Haziran 1941'de SSCB'ye saldırdıktan sonra, gerçekleşmemiş planlar özellikle Pike Planı, Kafkas petrol sahalarını ve petrol rafinerilerini havadan imha etmek için yapılan acil bir planın temelini oluşturmuştu. Pike Planı hem Nazi Almanyasını hem de komünist Sovyetler Birliği'ni zayıflatmaya yönelik olmasına rağmen, İngiltere ve Fransa için sonuçları herhalde olumsuz olurdu. Bu plan gerçekleşseydi İngiltere, Almanya'nın Fransa'yı istila etmesinden ve Fransa'yı yenilgiye uğratmasından sonra, yalnız kalabilir ve kendisine karşı güçlü Nazi-Sovyet ittifakının kurulmasına neden olabilirdi. Almanların Kafkasya petrolünü ele geçirmesini önlemek amacıyla böyle bir operasyonun yapılması durumunda, daha sonra Almanya SSCB'ye saldırı yapsaydı SSCB'nin Almanya'ya karşı savaşta daha fazla direnme kabiliyetini zayıflatabilir, devlet gücünün çökmesine yol açabilirdi.¹⁶⁹

3.1.3. Sovyetlerin Savaşa Dahil Olmasından Önceki Durum

Fransa, 3 Eylül'de Almanya'ya savaş ilan ettiğinde, yalnızca Almanya sınırını savunmayı düşünüyordu. Bu dönemde Fransız askerler Maginot Hattı'na yerleştirildi. Bu hattın güçlü kalması için arkasında küçük bir “rezerv ordu” bulunuyordu. Ancak tüm kara ordusunun mobilizasyonu daha yeni başlıyordu. Tüm mobilize olmuş birliklerin stratejik konuşlandırılması için üç haftalık bir süre tayin edildi. Diğer müttefik devlet İngiltere de Fransa gibi mobilizasyonu geç başlattı. İngiliz Kolordu'nun ilk iki bölümü kıtaya ancak Ekim ayının ilk iki haftasında ulaşabildi. Bu nedenle savaşın başlarında Fransa Almanya ile savaşta yalnız kalmıştı. Fransızları saldırgan eylemlerden uzak tutan önemli bir belki de ana faktör, Almanların havadaki güçlü üstünlüğünden korkmalarıydı ve bu nedenle herhangi bir aktif savaştan kaçınmak istiyorlardı. Böylece, Polonyalılar kendi kaderlerine bırakıldı. Hitler'in umduğu tam da buydu. Fransızlar Batı Duvarı'nın önünde Almanya topraklarına saldırı başlattılar. Çok kısıtlı kuvvetlerle yerel öneme sahip saldırılar yapan Fransa sınırda olan bir kaç kasabayı ele geçirdi. Polonya ile olan savaşın sona ermesinden sonra Alman birimleri Fransa sınırına intikal etmeye başladı.

¹⁶⁸ Mikhail Mel'tyukhov, Upushchenny shans Stalina: skhvatka za Yevropu, 1939-1941 gg. , Veche, s.201, 2008.

¹⁶⁹ Çapay Sultanov, **Bakı Nefti Dünya Şahmat Taxtasında: 1939-1945-ci iller**, TEAS Press., s.144-145, 2016.

Bu nedenle 3 Ekim'den itibaren Fransızlar işgal ettikleri sınır bölgelerinin çoğundan geri çekilmeye başladı. Fransızlar, ilerleyen ve devlet sınırına çekilen güçlerini tehlikeye atmak istemiyorlardı. 18 Ekim Alman Yüksek Komutanlığı'nın bir özetinde, Almanların Batı Cephesi'ndeki toplam kayıpları açıklandı: 196 kişi öldü, 356 kişi yaralandı ve 144 kişi esir alınmıştı.¹⁷⁰ Aynı dönemde Almanlar, 689 Fransız askerini esir olarak ele geçirmişti. İngilizler bu dönemde Almanya üzerine hava saldırılarına başlamıştı. Fransızlar, sanayi işletmelerine yapılan baskınlardan korktukları için İngilizlere Almanya'ya hava saldırılarını durdurmalarını istedi. Fransızların savaş ve barış arasında kaldığı bu dönemde Hitler, yeni planlarını ortaya koydu. Polonya'daki hızlı başarının etkisiyle, en kısa sürede Batı'ya saldırı başlatmaya karar verdi. Eylül ayının sonunda, bu kararı kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanına açıkladı. General von Brauchitsch, Hitler ile aynı fikirde değildi. Brauchitsch, Batı'daki taarruzun yalnızca Almanya'nın ve ayrıca muhtemelen Hollanda'nın güvence altına aldığı Belçika'nın tarafsızlığını ihlal ederek gerçekleştirilebileceğinden endişe duyuyordu. Fakat ne o ne de Genelkurmay Başkanlığı, Fransa'ya karşı bir saldırı yapılacağına inanmıyordu.¹⁷¹ Fransa'nın bir savaş yapma konusundaki isteksizliği, kendisini açıkça ortaya koydu ve gelecekte bu pozisyonu değiştirme olasılığını gösteren hiçbir işaret yoktu. Aksine, Fransa'nın kendi görüşüne göre amaçsız hale gelen savaşı sonlandırmak için çaba sarfetmesinin daha da yoğunlaşacağı bekleniliyordu. Hitler inatla İngiltere ve Fransa'ya karşı karadaki savaşı muzaffer bir galibiyetle sona erdirmek için çabalarken, Fransa'da savaşın patlak vermesinden sonra ülkeyi sarsan ve sürekli yoğunlaşan hoşnutsuzluk vardı. Müttefikler I. Dünya Savaşında olduğu gibi, Alman güçlerinin saldırısının Belçika ve Hollanda üzerinden olacağını düşünüyorlardı. Ancak, esas hedef olarak Ardenne ormanları seçilmişti. Batılı güçler, Alman operasyon planında kademeli bir değişiklik tespit edemedi. Polonya ve Norveç hareketinde olduğu gibi yine Alman komutanlığı planı düşünceli ve kapsamlı bir şekilde hazırlamış, olayların gidişatını öngörmüştü. 1940 yılı Nisan ayının sonunda, Hitler karakteristik sabırsızlığıyla saldırının başlanması için ısrar etmeye başladı. Hitler, istenmeyen olaylardan ve hatta ihanetten korkuyordu. 27

¹⁷⁰ İgor Pykhalov, Dmitriy Puchkov, **Pol'sha: giyena Vostochnoy Yevropy, "Izdatel'skiy dom "Piter", s.255, 2019.**

¹⁷¹ Vasiliy Timofeyevich Fomin, **Fashistskaya Germaniya vo vtoroy mirovoy voyne, sent. 1939 g.-- iyun' 1941 g.**, Nauka, s.133, 1978.

Nisan'da 1 ile 7 Mayıs arasında bir saldırı başlatmaya karar verdi.¹⁷² Nihai karar, sonraki günlerde olumlu yaz havasına bağlıydı, 9 Mayıs'ta kesin bir karar alındı. Saldırı 10 Mayıs günü saat 5'te başlayacaktı. Alman birlikleri sınırı geçtikten sonra Hollanda ve Belçika hükümetlerine nota ilettiler. Notada Almanlar, savaşın başından itibaren Hollanda ve Belçika'nın açık ve yaygın bir şekilde sınırı ihlal ettiklerini iddia ettiler. 10 Mayıs, saat 5'te Alman orduları, Kuzey Denizi'nden Maginot Hattı'na kadar cephede bir saldırı başlattı. Belçika ve Hollanda içlerinde hızla ilerleyen Almanlar artık 5 gün sonra savaşın kaderini belirleyecek operasyonu başlattılar. 15 Mayıs'ta, Sedan ve Namur arasındaki bölgede bulunan 9. Fransız Ordusu tamamen yenildi ve batıya çekildi.¹⁷³ Sedan'ın güneyinde yer alan 2. Ordu Birlikleri, karşı saldırı yaparak Alman birliklerinin ilerleyişini durdurmaya çalıştı. 15 Mayıs'ta, Fransız yüksek komutanlığı, Alman kuvvetlerinin sadece Meuse'deki yerel kuvvetler üzerinde değil, aynı zamanda Belçika'da faaliyet gösteren ordular üzerinde kanatlardaki üstünlüğünü gördü. Komutanlık, bu kanat saldırılarının sonucu olarak ortaya çıkan tehlikenin derinliğini fark etti. Komutanlık, yine de, 9. Ordu'nun en azından kuzey kanadının dayanabileceğini umuyordu. Meuse ve Oise nehirleri arasında bir yerde Almanların ilerlemesinin durdurulması Sedan'ın her iki tarafında alman ordularının birleşmesinin karşısı alabilirdi. Böylece, cephe hattı düzenli bir duruma düşer ve 2. ve 9. ordu arasındaki cepheyi eski haline getirmek mümkün olacaktı. Ancak bütün bu taktiğin hiç bir faydası olmadı. Alman mobil birliklerinin saldırısının hızla artırması ve onların arkasından gelen 4. ve 12. ordunun piyade bölmeleri kanatları sabitledi. 17 Mayıs'tan itibaren, İngiliz komutanlığı Fransa'daki gelişmeleri korku ile takip ediyordu. Komutanlık, aynı gün askerlerini Fransa'dan deniz yoluyla tahliye etme olasılığını ima etti ve ertesi gün bu fikri açık bir şekilde dile getirdi. Arras'taki kısa savaşta neredeyse hiç zayıat vermeyen Alman birlikleri, batı ve kuzeybatıya doğru ilerlemeye devam etti. 20 Mayıs'ta Almanlar Amiens ve Abbeville'e ulaştılar. 27 Mayıs'ta, İngiliz-Fransız ordusu sahile sıkışarak ümitsiz bir durumda kaldı. 337 bin Fransız-İngiliz ordusu deniz yoluyla tahliye edildi. Dunkirk mucizesi olarak bilinen bu olay İngiliz ordusunun mahv olunmasının karşısını aldı. Fransızlar ordularının büyük çoğunluğunu kayb etse bile hala direnmeye devam ediyorlardı. Bu ümitler Parisin 14 Haziranda Almanlar tarafından ele

¹⁷² Vladislav Pavlovich Smirnov, "**Strannaya voyna**" i porazheniye Frantsii, (Sentyabr' 1939 g. - **iyun**' 1940, Moscow University Press, s.162, 1963.

¹⁷³ Kurt fon Toppel'skikh, s.109, 1998.

geçirilmesi sonucu çöktü. İtalya'nın da Fransa'ya savaş ilan etmesi sonucu 25 Haziranda Fransa teslim oldu.

Romanya, 1939 Nisan'ında topraklarının bütünlüğü hakkında İngiltere ve Fransa tarafından güvence almıştı. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği Haziran 1940'ta her iki Rumen vilayetini ele geçirdiğinde, Fransa ve İngiltere, Romanya'ya verdiği garantilere uymak istemedi. Romanya 13 Temmuz'da Milletler Cemiyeti'nden çekilerek savunmasını "Ok devletleri"ne emanet etti.¹⁷⁴ Ok ittifakı Macaristan ve Romanya arasında dostane bir anlaşma yapılmasına çalıştı. Romanya ve Macaristan arasında Transilvaniya arazisi ile ilgili müzakereler başladı. Macaristan, 1,5 milyon Macar, yaklaşık 3,5 milyon Rumen ve 500 bin Alman'ın yaşadığı Transilvaniya'nın kendisine verilmesini talep ediyordu. Romanya için Transilvaniya hem ekonomik, hem de nüfus açısından önemli bir bölgeydi. Bu sebeple Romanya Macaristan'ın iddiasını kabul etmedi. Anlaşmazlık, 30 Ağustos 1940'taki Viyana Tahkim kararı ile belirlendi. Romanya, Macaristan'a Kuzey Transilvaniya'yı vermek zorunda kaldı. Bulgaristan ile yapılan anlaşma uyarınca, 15 Eylül 1940'ta Romanya, Bulgaristan'a Dobruca'nın güney kısmını verdi. Böylece, Romanya birkaç ay içinde topraklarının üçte birini ve 5 milyonluk nüfusunu kaybetti. Ülkedeki hoşnutsuzluk üst düzeydeydi. Hükümet istifaya zorlandı, Karol II. tahtı kaybetti ve ülkeyi 7 Eylül'de terk etti. Kral olarak onun yerine oğlu Mihai geçti. Bu dönemde Romanya'da faşist tipte bir örgütlenme olan "Demir Muhafız" a dayanan General Antonescu'nun önderliğinde yeni bir totaliter devlet ortaya çıktı.¹⁷⁵ Hitler daha da ileri gitti. Romen ordusunu yeniden düzenlemek ve petrol bölgelerini korumak için Alman birliklerinin Romanya'ya gönderilmesi ile ilgili yeni hükümetle bir anlaşma yaptı. Romanya bu anlaşmayla Sovyet tehditinden korunmayı düşünüyordu. Bu anlaşmanın Hitler için daha fazla anlamı vardı. Temmuz ayında, ilk kez, Sovyetler Birliği'ne karşı savaş olasılığını düşündüğü için Romanya, doğuya ilerlemek için bir sıçrama tahtası haline gelmişti. 2 Ağustos'ta dış politika konusundaki büyük bir konuşmada, Sovyetler Birliği'nin şu ana kadar elde edilen başarılarla tatmin olamayacağını belirten Molotof'un açıklaması, Hitler'in şüphelerini ve vereceği olası kararını güçlendirdi. Böylesine tehlikeli bir komşunun gerisinde kaldıktan sonra

¹⁷⁴ Artem Markovich Lazarev, *Moldavskaya sovetskaya gosudarstvennost' i bessarabskiy vopros*, Kartya Moldovenyaske, s.420, 1974.

¹⁷⁵ Vasiliy Timofeyevich Fomin, *Fashistskaya Germaniya vo vtoroy mirovoy voyne, sent. 1939 g.-- iyun' 1941 g.*, Nauka, s.133, 1978.

İngiltere ile belirleyici bir savaşa girmenin imkansız olduğunu düşünüyordu. 12 Kasım'da Molotof Berlin'e geldi. Molotof, Berlin görüşmelerinde Sovyetler Birliği'nin Ok devletleri'ne girmesinin temelde mümkün olduğunu belirtiyordu. Ancak Ruslar için, Sovyet dış politikasının kendine özgü ve acil hedefleri konusunda Almanya ile bir anlaşmaya varmaktan daha ziyade, dünyanın dağıtımı çok daha önemliydi. İki günlük müzakereler açık anlaşmazlıklarla sonuçlanmadı, ancak olumlu sonuçlar da getirmedi. Berlin ziyareti sırasında Molotof Balkanlar'a büyük ilgi gösterdi. Hitler'in Yugoslavya üzerindeki etkisi konusunda henüz net bir fikri yoktu. Ancak, Sovyetlerin Balkanlar iddiası (özellikle Bulgaristan) Hitler için kabuledilemez bir durumdu. Bu ziyaret Hitler'in Sovyetlerle ilgili politikasını tam olarak netleştirdi.¹⁷⁶ Doğu'da savaş kaçınılmazdı.

3.2. Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'na Dahil Olması

3.2.1. Almanya'nın SSCB'ye Savaş İlanı

1940. yılın yazından itibaren Sovyetler Birliği'ni yok etme fikri, Hitler'in yeni savaş planlarının ayrılmaz bir parçası olmuştu. İngiltere'ye yönelik belirleyici mücadeleyi bir kenara bırakmak, ilk başta arkadan gelen gizli bir tehdidi yok etmek ideolojik karşıt düşüncenin etkisiyle kendisini göstermişti. 1939'da yapılan bir anlaşma bile her iki devleti birbirinden ayıran zıt ideolojik farklılıkları azaltmadı. Sovyetler Birliği, Hitler'in gözünde Almanya'nın ideolojik düşmanı olarak kaldı. Hitler, Sovyetler Birliği'ni er ya da geç şantaj politikasına gidecek olan potansiyel bir düşman olarak görüyordu. Hitler, bunun 1940 gibi erken bir zamanda başlayacağına inanıyordu. Savaş ne kadar uzun sürerse, o kadar çok Almanya, yalnızca Sovyetler Birliği tarafından tedarik edilebilecek hammaddelere bağımlı durumda kalacaktı. Hitler'in düşüncesine göre, İngiltere'ye karşı savaş uzun süreceği takdirde, 1943 yılında ABD'nin savaşa girmesine neden olabilir ve böylece Almanya Sovyetler Birliği'ne bağımlı hale gelebilirdi. İngiltere'nin istediği şey tam da buydu: ABD'nin savaşa hazır olduğu ve Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya karşı askeri operasyona başladığı ana kadar dayanmaya çalışmak. Hitler bu tehlikeye izin vermek istemiyordu. Hitler, Ocak 1941'de Raeder'e, Almanya'nın Doğu'daki tehdidi ortadan kaldırması halinde, İngiltere'ye karşı savaşı kabul edilebilir koşullar altında sürdürebileceğini söyledi. Sovyetler Birliği'nin

¹⁷⁶ Aleksandr Usovskiy, *Chto proizoshlo 22 iyunya 1941 goda?*, Vityaz', s.140, 2006.

yenilgisi, Japonya'nın durumunu büyük ölçüde kolaylaştıracak ve ABD'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesini çok tehlikeli hale getirecekti.¹⁷⁷ Hitler bu planların uygulanması için kesin tarihler belirledi. 1941'de, Sovyetler Birliği'nin güçlü bir devlet olarak varlığının sona ermesi gerekiyordu. Hitler'in yaptığı hesaplamalara göre, bu gücü ortadan kaldırarak Sovyetler Birliği'nin insafına bağımlı olmadan büyük miktarda hammadde ve tarım ürünleri elde edebilirdi: Ukrayna'dan buğday, Donetsk Havzası'ndan kömür ve cevher, Kola Yarımadası'ndan nikel, Kafkasya'dan petrol ve Belarus'tan orman ürünleri. Hitler'in, bu kampanyanın Sovyetler Birliği'nin yenilgisi için yeterli olduğuna dair en ufak bir şüphesi yoktu. O kadar sıkı bir şekilde ikna olmuştu ki, Sovyetler Birliği'ne yönelik operasyon olan “Barbarossa”dan sonra yapılacak operasyonların tarihini belirlemişti. Bu savaş her koşulda başlamalıydı ve devam etmekte olan savaş çerçevesinde onu kullanmak daha iyi olurdu. Bununla birlikte, bunun stratejik konsantrasyonla ilişkili aşılmaz zorluklarla yüzleşmesi gerekirdi. 1940 yılı Temmuz ayı sonlarında operasyonel bir planın geliştirilmesi için somut hazırlıklar başladı. O zamanlar 18. Ordu Genelkurmay Başkanı olan Korgeneral Marx, Albay-General Halder tarafından Sovyetler Birliği'ne karşı bir operasyon için ön plan geliştirmek üzere görevlendirildi. Kasım ayında daha da geliştirilen bir operasyonel taslak planı ortaya çıktı. 5 Aralık'ta, Halder, plandaki çalışmanın sonuçlarını Hitler'e bildirdi. Halder, yaklaşan operasyon alanını iki bölüme ayıran Pripyat bataklıklarının önemine dikkat çekti ve raporunda Varşova ile Moskova arasında geniş ölçekli operasyonları kolaylaştıran bölgede daha gelişmiş bir iletişim ağının varlığından dolayı kuzey kesimini tercih ettiğini belirtti.¹⁷⁸ Taslak planda ayrıca Sovyetlerin Dinyeper ve Batı Dvina'dan daha uzağa gidemeyeceği, çünkü daha fazla geri çekilmeyle artık sanayi bölgelerini koruyamayacakları belirtiliyordu. Buna dayanarak, Rusların belirtilen nehirlerin batısında, tank kamalarına çarparak sağlam bir savunma cephesi oluşturmasını önlemesine karşı plan hazırlandı. Halder, bu değerlendirmeye dayanarak, Hitler tarafından onaylanan ve daha sonra 18 Aralık 1940 tarih ve 21 sayılı Direktifi ile belirtilen operasyonların yürütülmesi konusundaki düşüncelerini bildirdi. Bu yönergeye göre, Alman silahlı kuvvetlerinin, hızlı bir askeri operasyon (“Barbarossa Planı”) ile İngiltere ile savaş bitmeden önce Sovyetler Birliği'ni yenmeye hazır olması gerekiyordu. Operasyonda Güney kanadındaki Alman-Romen grubu sadece ikincil bir rol üstlendi.

¹⁷⁷ Kurt fon Toppel'skirkh, s.228, 1998.

¹⁷⁸ Aleksandr Mikhaylovich Samsonov, **Porazheniye vermakhta pod Moskvoy**, s.41, 1981.

Ordunun kuzey kanadının saldırısı sırasında Romanya topraklarını savunma ve kendisine karşı çıkan güçleri tespit etmek görevini üstlendi. Pripyat bataklıklarının kuzeyindeki ve güneyindeki taarruzun başarılı olacağı kabul edildiğinde, yönerge, “takip çerçevesinde” başarılabacak olan başka hedeflere işaret etti:

- güneyde askeri öneme sahip Donetsk Havzasını ele geçirmek;
- merkezde hızla Moskova'ya kadar ilerleyerek şehri ele geçirmek ; Bu kentin ele geçirilmesi siyasi ve ekonomik açıdan belirleyici başarı anlamına geliyordu. Moskova, ayrıca ülkenin en önemli demiryolu kavşağıydı.¹⁷⁹

1941 Mayıs'ında Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın ortak yönetimi üzerine müzakereler yapıldı. Alman birliğinin Romanya topraklarında stratejik konuşlandırması için gerekli tüm hazırlıklar yapıldı. Polonya'nın yenilgisinden sonra Macaristan, Sovyetler Birliği ile Karpat komşusu oldu. Sovyetler Birliği Macaristan topraklarına iddia etmese de, Budapeşte'de, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bela Kun'un terörü hala hatıralarda yaşıyordu. İki devlet arasındaki ideolojik çelişkiler hiçbir yerde olmadığı kadar azdı. Sovyetler Birliği'nden genişlemek isteyen Macaristan'a yönelik gizli tehdit inkar edilemezdi. Hitler, küçük Tuna devletine az sempati duyuyordu. Macaristan'ın politik iddiaları abartılı görünüyordu, bu ülkenin sosyal yapısını modası geçmiş olarak algılamıştı. Öte yandan, Hitler, Macaristan'ın askeri yardımından vazgeçmek istemedi. Hitler, sadece Nisan ayında Macaristan'a Sovyetlerle ilgili siyasi niyetlerini bildirmişti. Macaristan, savaş için yalnızca küçük bir kısmı savaşa hazır olan 15 tümen ayırmayı kabul etti. 1941 yaz kampanyası sırasında Mussolini'nin kişisel inisiyatifiyle ilgili İtalya, Sovyet kampanyası için 3 tümen ayırdı. 1942'de Mussolini, büyük bir güç olarak İtalya'nın, küçük Macaristan'ın Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa katılım açısından az asker göndererek hata yaptığını kabul etmiş ve İtalya savaş için gönderdiği asker sayısını artırmıştır. Savaşa Hırvatistan ve Slovakya da katıldı. İspanya, bir dereceye kadar, Almanya'nın komünistlere karşı iç savaşta verdiği yardım için bir şükran belirtisi olarak, 1941 sonbaharında savaşa Volkhov cephesinde tanıtılan "Mavi Tümen"i gönderdi.¹⁸⁰ Sovyetler Birliği'ne karşı yapılan savaşın patlak vermesinden sonra Hitler, tüm Avrupa'nın Bolşevizmi Batı'nın varlığını tehdit eden ölümcül bir tehlike olarak nitelendirerek ona karşı haçlı seferini düzenlenmesini istedi. Bu girişim başarısız oldu. Batılı güçler bu savaşta Sovyetler Birliği'nin müttefiki oldu.

¹⁷⁹ Kurt fon Toppel'skirkh, s.232, 1998.

¹⁸⁰ Kurt fon Toppel'skirkh, s.236, 1998.

22 Haziran, saat 3:30-da Alman ordusu, Doğu'dan Baltık Denizi'ne kadar bütün cephe boyunca ölümcül bir saldırı başlattı. Her zamanki uzun konuşmalarının birinde Hitler, kendisine ve tüm dünyaya bu yeni çatışmanın gereğini açıklamak için Alman halkına hitap etti. Geniş çerçevede Versailles Antlaşması'ndan başlayarak kaçınılmaz tarihsel olayların bir resmini çizdi ve geçtiğimiz yılki Sovyet siyasetine döndü. Hitler'in temyizinde, emperyal dışişleri bakanı tarafından, Bolşevizmin tüm dünyaya yönelik tehditlerine dikkat çektiği Alman ve yabancı basının temsilcilerine yaptığı bir konuşma yapıldı. Böylece, Hitler'in kendisi İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin kaderini birleştirdi ve bu devletler arasında kendisine yöneltilen ittifak kurmasına neden oldu.

3.2.2. Almanların “Barbarossa” Planının Başarısızlığı

Alman birlikleri Sovyet topraklarına 3 ana koldan saldırdı. Yirmi altı piyade, dört motorize, beş tank bölümünden oluşan “Güney Ordu grubu” Galiçya ve Batı'daki Rus kuvvetlerine ana darbeyi vurdu. Ordu grubunun başında feldmareşal von Runtstedt bulunuyordu. Ordunun ana hedefi Dinyeper'in batısında ve nehrin diğer tarafında operasyona devam etmek için Dinyeper boyunca geçişleri ele geçirmek olmuştu. Bu ordu grubu, Albay General Lörr'ün 4. Hava Kuvvetleri tarafından desteklendi. Prut Nehri boyunca, Romen birliklerinin kumandanı Albay-General Ritter von Schobert olmuştu. Romen ordusuna başlangıçta sadece kendi arazisini saldırılardan koruma görevi verilmişti. Alman ordusunun başarısı halinde Rus kuvvetlerinin örgütlü bir şekilde geri çekilmelerini önlemek için Romen ordusu da saldırıya geçmeliydi. Przemysl ve Tomaszow arasında, Chernovtsy'nin güneybatısındaki Karpatların tepesine uzanan bölgede General von Stölpnagel'in 17. ordusu konuşlandırıldı. Bu ordu General von Kleist'in 1. Panzer Grubu Ordu grubunun kuzey kanadını, Pripyat bataklıkları bölgesinden muhtemel düşman saldırılarına karşı koruyordu.¹⁸¹ Alman ordu grubuna Mareşal Budyonni komutasındaki iki güçlü düşman grubu karşı çıktı. Bessarabia'da Prut Nehri boyunca uzanan sınırı geniş bir cephede kaplayan ve Dniester'in karşı kıyılarına yerleştirilmiş on bir piyade, bir süvari, iki tank bölümü ve yedi mekanik teçhizat bölümü vardı. Chernovitsy ve Pripyatsky bataklıkları arasındaki alanda, sınırın diğer tarafında, yirmi yedi tüfek, on yedi süvari, üç tank bölümü ve dört motorlu teçhizatla

¹⁸¹ Aleksey Vasil'yevich Shishov, **Vragi Rossii. S drevneyshikh vremen do nashikh dnei**, Veche , s.383, 2007.

gruplanan başka bir Sovyet birlikleri bulunuyordu. Bunların ardında, on iki tüfek ve üç süvari bölümü, bir tank bölümü ve Sluch nehri boyunca üç mekanize teçhizat yerleştirilmişti. Bu nedenle, "Güney Ordu Grubu " burada güçlü bir savunma hattı ile karşılaştı. Lviv'in batısındaki sınırın yakınındaki ilk başarıların ardından, 17. Ordu, Rava-Russkaya arazisinde sağlam bir konumda savunan güçlü bir rakiple ile karşılaştı. 6. Ordu, Styr Nehri boyunca ilerlemesi Rava-Russkaya arazisinde Sovyet birliklerinin kuşatılmasıyla sonuçlandı. 3 Temmuz'a kadar bütün cephede inatçı çatışmalar devam etti. Ana kuvvetlerini sol tarafa yoğunlaştıran 11. Ordu, yalnızca 2 Temmuz'da Yassi'nin kuzeyinden kuzeydoğuya kadar olan bölgeye saldırmaya başladı. On iki gün süren savaşın ardından "Güney Ordu Grubu ", sol kanattaki 1. Tank Grubu ile, Sluch nehrinin orta sahasının batısındaki alana ulaştı. Ordu grubu Zbruch nehrinin merkezinde ve Dinyester'in üst kesimlerinde ilerlerken, sağ kanat hala Prut Nehri'ndeydi. 1. Panzer Grubu beklenildiğinin aksine başarılı olamadı. Sovyetler, ağır kayıplara maruz kalmasına rağmen, Sluch nehri boyunca, Batı Bug ve Mogilev bölgesindeki güçleri ile birlikte organize bir şekilde geri çekilmeyi başardı.¹⁸²

Temmuz ayı başlarında, "Güney Ordu Grubu" Güney Doğu Galiçya ve Batı Ukrayna'yı ele geçirdikten sonra 6. Ordu ve 1. Panzer Grubu ile birlikte Sluch nehrinde duruyordu. 11. Ordu ve Romenler Bukovina ve Bessarabia'nın kuzey kesimindeydi. Güney Ordu Grubu'nun kuzey kanadında, 6. Ordu ve 1. Panzer Grubu saldırılara başladı. Stalin Hattı Novograd-Volynsky bölgesinde kırıldı ve 1. Panzer grubu birkaç gün içinde Berdiçev ve Zhytomyr'e ulaştı. Tank grubunun operasyonu son derece başarılı olmuştu. Bu operasyonla Uman arazisindeki Sovyet birlikleri ablukaya alındı. Bu dönemde havaların bozulması operasyonların yapılmasına problem oluşturmaya başladı. Yaz aylarında Doğu Cephesinde birçok yerde olduğu gibi, şiddetli yağışlar meydana geldi ve birkaç gün boyunca herhangi bir hareketi imkansız hale getirdi. Buna rağmen 6 Temmuz tarihinde 17. Ordu Zbruch'a saldırdı, 15 Temmuz'a kadar Bar bölgesinde "Stalin Hattı"nı kırarak Vinnitsa yakınlarındaki Güney Bug nehrinde bir köprü kurdu. 11. Ordunun kuzey kanadı, Romanya 3. Ordusu ile birlikte Mogilyov'dan Balta'ya kadar , 11. Ordunun güney kanadı 4. Romanya Ordusu ile birlikte Chisinau ve

¹⁸² Aleksandr Nikolaevich Didenko, **Bitva za Ukrainu v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941-1945 gg: ocherki voyennykh deystviy na Ukraine s 22 iyunya 1941 goda po 27 oktyabrya 1944 goda**, Motor Sich, s.684, 2002.

Balta'dan Dniester'e doğru ilerliyordu.¹⁸³ Sovyet orduları çok zor durumda kalmıştı. Uman savaşından önce ve zamanı Sovyetler, özellikle 6. Ordu'nun ortasına ve kuzeyine karşı şiddetli saldırı düzenlediler. 17. Ordu ve 1. Panzer Grubu, Uman bölgesindeki çevre birlikler ile savaşmaya devam ederken, 6. Ordu merkezi, Kiev ve güneye yakın Dinyeper'a doğru ilerlemeye başladı. Minsk savaşından sonra geri çekilen Sovyet ordusunu takip eden “Merkez Ordu Grubu” Rusya'nın içlerine kadar girdi. Bu ordu grubunun maksadı önce Mogilyov, Orsha, Polotsk ve Nevel şehirlerinde, ardından Smolensk bölgesindeki her iki tank grubunun başarılı bir şekilde etkileşimi ile birlikte Sovyet ordusunun yok edilmesi idi. Burada, 5 Ağustos'ta, Sovyet birliklerinin son direnişi kırıldı. 10 Temmuz'dan itibaren “Merkez Ordu Grubu” bu savaşlarda 310 bin Sovyet askerini esir aldı ve 3 binden fazla tankı, aynı miktarda silahı ele geçirdi.¹⁸⁴ “Merkez Ordu Grubu” 13 Temmuz'da Leningrad'a taarruza başladığında başlangıçta hızla ilerleyerek şehirle bağlantılı olan Vologda bölgesini kontrol altına aldı. Ancak Sovyet güçlerinin direnişi ile Almanlar, şehir üzerine taaruzdan vaz geçtiler. Ağır çatışmalar sırasında Sovyet birlikleri önemli zaiyat verdi, Alman kuvvetleri de büyük kayıplar yaşadı. Bu çatışmalarda operasyonel başarı sağlanamadı.¹⁸⁵

“Merkezi Ordu Grubu” savaşın sonucuna karar verecek olan Moskova'ya karşı bir saldırıyı 2 Ekim'de başlattı. Saldırı için üç piyade ve üç tank ordusu hazırlandı. Tank bölümleri önemli ölçüde yenilendi, ekipmanları onarıldı. 2. ve 4. ordular Roslavl'ın her iki tarafında geniş alanlara saldıran beklenmedik bir saldırı başlattı. Saldırı ani ve hızlı yapılmasıyla 4 Sovyet ordusu güneyde Bryansk bölgesinde, kuzeyde Vyazma bölgesinde kuşatıldı. 14 Ekim'de, Rus birlikleri Bryansk'ın kuzeyine ve güneyine çevrilmişti. Bazı Sovyet birliklerinin, kuşatmanın önünü kesmeye yönelik sürekli girişimlerin hiç bir sonuç vermedi. Aralık'ta Sovyet karşı saldırısı cepheyi ciddi bir mesafeden salladı ve neredeyse onarılamaz bir felakete yol açtı. Alman orduları Moskova önlerinden 150 kilometre uzaklığa kadar geri çekilme zorunda kaldı.¹⁸⁶ Sovyetlerin Moskova önlerinde saldırısı sonucu Nazi Almanyası ilk büyük mağlubiyetini aldı. Böylece, Barbarossa harekatı başarısızlıkla sonuçlandı.

¹⁸³ Gal'der Frants, **Voyennyy dnevnik.1941-1942**, ACT yayini, Moskova, s.73, 2010.

¹⁸⁴ Kurt fon Toppel'skirkh, s.254, 1998.

¹⁸⁵ Gal'der Frants, s.153, 2010.

¹⁸⁶ Myagkov M.YU., **Vermakht u vorot Moskvyy, 1941-1942 gg**, Moskova, Olma-Press Zvezdnyy mir, s.117, 2005.

3.2.3. Kafkas Uğruna Mücadele

3.2.3.1. Almanların Yaz Saldırıları ve Kafkasya İçin Tehlike

1942 baharında geçici olarak operasyonlar durduğunda, Hitler Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa nasıl devam edeceği konusunda ciddi bir soruyla karşı karşıya kaldı. Savunmaya geçme hakkında bir düşünce yoktu - böyle bir geçiş, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın kazanıldığını hakkında verilecek yüksek güvencelerini çürütecekti. Almanlar savunmaya devam ederse savaşı kazanma ihtimalleri derhal ortadan kalkacaktı. 1942 belki de Alman ordusunun ana güçlerinin bir cepheye kullanılabileceği geçen yıldır. 1941'deki yaz ve kış kampanyaları, Alman birliklerine büyük bir kayıplar verse de saldırgan güçlerini fiziksel olarak korudular. Fakat yine de, toplam cephesi yaklaşık 3 bin km uzunluğunda bir cepheye saldırmak yeterli değildi. Sadece tüm tankı ve motorlu formasyonları cephenin bir kesimi üzerinde birleştirerek bir başarı elde edebilirdi. Kalan sektörlerde, sadece savaş yılı boyunca meydana gelen kayıpları telafi etmek ve birlikleri tekrar savaşa hazır ve mobil hale getirmek için çaba göstermek gerekliydi. Planlanan taarruzla bağlı asker sıkıntısı Romanya, İtalya ve Macaristan'ın savaşta daha aktif rol almaya başlamasıyla sağlandı. Almanya, bu ülkelerin yaklaşık otuzbeş bölümüne güvenebilirdi.¹⁸⁷ Bu devletlerin askerleri dövüş deneyiminde ve ekipmanlarında, Alman birliklerinden çok daha aşağıdaydılar ve Alman askeri endüstrisi onları modern silahlarla donatamıyordu. Sovyet tarafında durum çok daha ağırdı. Yalnızca 1941 yazında değil, aynı zamanda kış taarruzu sırasında ağır kayıplar yaşandı. Ancak bütün bunlar Kızıl Ordu'nun dayanıklılığını kıramadı. Komuta kadrosuyla yeni birlikler kurmaya ve savaş eğitimlerini sürdürmeye yetecek kadar personeli vardı. Ülkenin askeri ve ekonomik potansiyeli belirgin bir şekilde zayıfladı. Almanların eline geçen Donetsk Havzası, savaştan önce toplam kömür üretiminin üçte ikisini oluşturuyordu. Sovyetler ayrıca ülkenin dörtte üç demir ve manganez cevheri yatakları bulunan arazileri kaybetmişti. Uralların diğer tarafında, savaştan kısa bir süre önce başlamış olan güçlü ve yeni bir sanayi üssü, sanayi bölgelerinin kaybını telafi edemedi. Amerikan yardımı hala çok zayıftı. Önemli tarım alanları da Almanların eline geçti. 170 milyon nüfusun 35 milyonu kaybedildi.¹⁸⁸ Buna rağmen, silah taşıma kapasitesine sahip olan nüfusun tamamı zamanında tahliye edildi. Çoğunlukla,

¹⁸⁷ Kurt fon Toppel'skirkh, s.311, 1998.

¹⁸⁸ Anatoliy Ivanovich Utkin, *Russkiye vo Vtoroy mirovoy voyne, Algoritm*, Moskova, s.293, 2007.

anavatanlarını kendiliğinden savunan Sovyet vatandaşları, yetenekli propaganda sayesinde güvenilir savaşçı ve büyük ölçüde fanatik olmasına rağmen, kritik durumlarda yeterince ısrarcı değildi. Bu, savaş yasasının Sovyetler için elverişsiz hale geldiği yerlerde askerlerin teslim olması veya savaş alanını terk etmesi ile görülmekteydi. Böyle durumlar için Stalin, Batı açısından akla gelmeyen akrabaları bastırma sistemini uygulamaya zorlandı. Düşmanın böyle bir değerlendirmesine dayanan Hitler, 1942 yazında, güneydeki Sovyet ordusunun büyük kuvvetlerini yok etmek ve uzun süredir Sovyetlerin aktif düşmanlık yapamayacağı ülkeyi ekonomik olarak zayıflatan en önemli alanları ele geçirmek için bir plan geliştirdi. Sovyetler Birliği, Kafkasya'daki savaş için ihtiyaç duyduğu petrolü ve Doğu Ukrayna'nın ve Volga'nın zengin tarım bölgelerini ele geçirse, Amerikan yardımı bu kayıpları telafi edemezdi.¹⁸⁹ Ancak, öncelikle ekonomik hedefleri takip eden böyle bir strateji, yalnızca Sovyetler Birliği inatçı savunma için çok sayıda asker kullandığında ve aynı zamanda onları kaybettiğinde belirleyici bir önem kazanabilirdi. Aksi takdirde, Rus ordusunun müteakip karşı saldırıları sırasında geniş bir bölge elde etme şansı zayıf bir ihtimaldi. Böyle bir ortamda Hitler, önümüzdeki yaz boyunca, 15 Mart 1942'de gerçekleşen kahramanların anma günü kutlamalarında Sovyet ordusunu yok etmeye söz verdi. Sovyet yönetimi Rusya'nın güneyinde bir Alman taarruzunu bekliyordu ve şüphesiz bunun için hazırlıkları fark ettiler. Geçen yıl olduğu gibi inisiyatifi Almanlara vermemek için kendileri taaruza geçti. Kış taarruzunda Harkovu ele geçirmek isteyen Sovyet ordusu bunu başaramamıştı. Sovyet birlikleri Ocak ayında Harkov'un güneyinde büyük çıkıntıyı ele geçirdiği için bu şehri taarruz için uygun bir hedef olarak görüyorlardı. Ocak ayında olduğu gibi, Sovyetler Kharkov'u iki taraflı olarak ele geçirmek ve bu taarruzu operasyonel bir atılım haline getirmek istedi. 12 Mayıs'ta, Kharkov'un kuzeyine Belgorod, Volchanok ve güneyde çıkıntının kuzeyinden bir saldırı başlattılar.¹⁹⁰ Belgorod bölgesinde, 65 km ilerleyen ordu Volchansk bölgesinde kayda değer başarı kazandı. Bununla birlikte, bir kısmı saldırı için başlangıç pozisyonlarını almış olan 6. Ordu, kısa sürede krizin üstesinden gelmeyi başardı. Kharkov'un güneyinde, Ruslar, hem Chuguev kıyılarında hem de sol kanatlarıyla ilerleyerek Merefa'ya kadar ilerledi. Ancak burada beş gün süren şiddetli çatışmaların ardından Sovyet ordusu durduruldu. Bu arada, güneydeki taarruz için de büyük tank kuvvetleri hazırlayan Alman komutası, bu durumu Ruslara ezici bir darbe

¹⁸⁹ Aleksandr Nikolaevich Didenko, s.700, 2002.

¹⁹⁰ Gal'der Frants, s.616, 2010.

vermek için kullandı. Slavyansk bölgesinde kuvvetli bir saldırı grubu hazırlandı. Bu grubun Kuzey Don nehrinin sağ tarafı boyunca ilerleyerek Sovyet ordusunun geri kaçış yolunu kapatmalıydı. 17 Mayıs'ta saldırı grubu Slavyansk, Aleksandrovka hattından bir saldırı başlattı ve derhal Sovyet cephesini ikiye böldü. Ertesi gün, grubun sağ kanadı İzzyuma şehrine ulaştı. Sovyet ordusu arkadan gelen bir darbe ile tehdit edildiği için Timoşenko onları yok etmekten korumak için saldırısını askıya aldı. Alman birlikleri Balakleya'ya doğru ilerledikçe, Timoşenko, Lozovenka'dan Kuzey Donets'e geçmek için umutsuz çaba sarf etmeye başladı. Bu sırada bu bölgede bulunan Alman ve Romen bölümleri de saldırıya geçti. 25 Mayıs'ta Sovyet ordusuna ait yirmi tüfek, yedi süvari bölümü ve on dört tank teçhizatının önemli bir kısmı Kuzey Don istikametinde sıkıştırıldı. Alman Yüksek Komutanlığı, 240 bin esirin yanı sıra 1249 tankın imha edildiğini bildirdi.¹⁹¹ Bu defa Sovyetler başarısız olduklarını kabul ettiler. Almanların insan gücü, topçu ve uçaktaki büyük üstünlüğüne işaret ederek, 70 bin askerin esir alındığını ve 5 bin kişinin öldüğünü belirtildi. Buna rağmen Sovyet Yüksek Komutanlığı, bu savaşla Kafkasya'ya Alman taarruzunu önlediği kanaatine varmıştı. Almanlar Komutanlığı da yeni bir saldırı için 1 ay beklemeye karar vermişti.

Haziran ayının sonunda, Taganrog'dan Kursk cephesine kadar arazide, güneydeki Sovyet birliklerini yenmek için hazır beş tam ve iyi donanımlı ordu vardı. Bu orduların arkasında, bir kısmı kısmen ön cepheye kadar ilerlemiş olan bir Rumen, bir İtalyan ve bir Macar ordusu bulunuyordu. Bu zayıf donanımlı müttefik ordular, Alman ordusunun yüzlerce kilometreyi içeriye doğru ilerledikçe, Alman birliklerinin iç operasyonlar için saldırı kuvvetlerini sürdürebilmeleri için kanatlarının korunmasına yardımcı olmalıydı. Güney Ordu Grubu iki bölüme ayrıldı. Güney Ordusu A Grubuna Mareşal Liszt, Güney Ordusu B Grubuna Mareşal von Bock komuta ediyordu.¹⁹² Operasyon planı aşağıdaki gibiydi. Izyum bölgesinden (1. Panzer Ordusu) ve Harkov'un güneydoğusunda (4. Panzer Ordusu) büyük tank güçleri Kuzey Donets nehri ile Don arasında kalan bölgeye girecekti. 6. ve 2. saha orduları, tank ordularıyla eş zamanlı olarak saldırı başlatarak Voronezh bölgesindeki Novaya Kalitva'dan Don'a ulaşmak görevini üstlendi. Alman tankları hızla ilerlemeye başladığında, 17. Ordu diğer ordulardan biraz daha doğuya saldırarak kanatları korumalıydı. Kharkov savaşından

¹⁹¹ Khans Adol'f Yakobsen, Alan Yonn Perkivale Taylor, **1939-1945: vtoraya mirovaya voyna : khronika i dokumenty**, Mysl', s.293, 1995.

¹⁹² Aleksandr Nikolaevich Didenko, s.706, 2002.

sonra Sovyet ordusunun takibi sırasında Izyum ve Chuguev bölgesinde Kuzey Donetsin doğu kıyısında köprülerin ele geçirilmesi, tank ordularına olumlu bir başlangıç pozisyonu sağladı. Saldırı 28 Haziran'da başladı. Sovyetlerin belirli bölgelerdeki şiddetli direnişine rağmen, başlangıçta her şey plana göre gelişti. Alman birlikleri Izyum'dan Kursk'a kadar ilerledi ve geri çekilen düşmanını kovalamaya başladı. 5 Temmuz günü, 2. Ordu Voronej'e yaklaştı ve iki gün sonra şiddetli çatışmaların ardından Don'un karşı kıyısında bir köprü kurdu. Bu ordu önden ve kuzeyden gelen güçlü Rus karşı saldırılarına dayanmak zorunda kaldı. İlerleyen Alman birliklerinin sol kanadı, Almanların Don'un ötesindeki ilerlemesini engellemeye çalışan Sovyet ordusunun şiddetli direnişiyle durduruldu. Merkezde ilerleyen 4. Panzer Ordusu ve 6. Saha Ordusunun tank birlikleri 10 Temmuz'a kadar Kantemirovka bölgesine ulaştı. Bir süre sonra, Kuzey Donets boyunca güney kanadında ilerleyen 1. Panzer Ordusu, Millerovo bölgesini ele geçirdi. Bu sırada, Alman Yüksek Komutanlığı, 28 Haziran'da başlayan saldırı sırasında düşmanın Don'un batısındaki alanda belirleyici bir yenilgiye uğradığını bildirdi. 88.689 kişi esir alınmış, 1.007 tank ele geçirildi veya imha edilmişti.¹⁹³ Ancak bu rakamlar çarpıcı derecede düşüktü. Sadece 1941'de değil, Kharkov yakınlarındaki yakın zamandaki savaşlarda bile Sovyetlerin kayıpları çok daha fazlaydı. Kuşkusuz bu, Don'un batısındaki bölgede belirleyici başarıların sağlanamadığını gösterdi. Don etrafında savaş sonrası Sovyet ordusu taktik değiştirdi. Temmuz ayı başlarında, Timoşenko, düşmana ağır kayıplar vermesinin önemli olmasına rağmen, ilk olarak kuşatmanın önlenmesi gerektiğini belirtti: “ Toprağın her santiminin savunmasından daha önemli, cephenin bütünlüğünün korunmasıdır. Bu nedenle, asıl önemli olan arazini ne pahasına olursa olsun korumak değil, kademeli ve sistematik olarak geri çekilmektir.”¹⁹⁴ Sonuç olarak, bu arazide Sovyet birliklerini koruma bölgeyi korumaktan daha önemliydi. Tek bir kuşatma alanı oluşturmak mümkün olmadığından ve Alman ordusu yalnızca ön saldırılar gerçekleştirebildiğinden, Sovyetlerin yeni taktikleri, Kuzey Donets ve Don arasındaki alanı savunmaya çalışmaktan daha kuvvetli bir şekilde korunmalarına yardımcı oldu.¹⁹⁵

¹⁹³ Semen Pavlovich Ivanov, **Shtab armeyskiy, shtab frontovoy, Voen.** izd-vo, Moskova, s.249, 1990.

¹⁹⁴ Aleksandr Nikolaevich Didenko, s.708, 2002.

¹⁹⁵ Kurt fon Toppel'skirkh, s.319, 1998.

3.2.3.2. Almanların “Edelweiss” Planı

İzyum-Barvenkovo operasyonunda Sovyet karşı saldırılarının başarısızlığı sonrası Merkez Ordu Grubu hızla Kafkasya'ya ilerlemeye başladı. Temmuz ayı ortasında, Alman tank orduları farklı yönlerde ilerlemeye başladılar. Don nehrinin sol kanadında ilerleyen 4. Panzer Ordusu, Stalingrad'ın batısındaki araziye ulaştı. Burda 4. Ordu ayın sonunda düşmanın sert bir direniş gösterdiği Kalach ve Kletskaya arazisinde durdu. Bu direnişi kırmak için, Don'un sağ kıyısında ilerleyen 6. ordunun bu araziye yaklaşması gerekiyordu. Millerovo bölgesinden gelen 1. Panzer Ordusu güneydoğuya döndü ve ayın sonunda Novochoerkassk ve Tsimlyanskaya şehirleri arasındaydı. Temmuz başında 17. Ordu Stalino bölgesinden bir saldırı başlattı ve 17 Temmuz'da Voroshilovgrad şehrini ele geçirdi.¹⁹⁶ 1. Ordu sağ kanattan ilerleyek Rostov'u kuşattı. Bu dönemde savaş belirleyici bir aşamaya girdi. Taganrog ve Kursk arasındaki cephenin genişliği 500 km'ye ulaşıyordu. Alman birlikleri neredeyse direniş olmadan Izyum'dan Kalaç'a kadar ilerledi. Sovyet komutanlığında büyük gerginlik oluşmuştu. Savaşın kaybedilme riskinin büyük olduğu bu dönemde Moskova radyosu enerjik bir şekilde "ikinci cephenin" açılmasını talep etti. Stalin Timoşenko'ya tüm çekilmelerin durdurulmasını emretti. Artık geriye sadece 2 yol vardı - kazanmak ya da ölmek. Alman birliklerinin bu operasyonu bir kez daha parlak bir başarı ile sonuçlanmıştı. Sovyet orduları belki moralsizleştirildi, ancak mağlup edilmedi. Esir alınan Sovyet asker sayısı fazla değildi. Volga çok yakın olsa da Kalach ve Kletskaya bölgesindeki savaşlar zaten Sovyetlerin inatla Almanların ön cephe saldırılarına karşı koyacağını gösterdi. Alman birlikleri, geniş cephede ilerlemesine ve Don nehrini bazı arazilerde geçmesine rağmen, Kafkasya'nın ilk petrol bölgelerine hala büyük mesafeler vardı. Maykop'a olan mesafe 350 km, Grozni'ye - hatta 750 km idi.¹⁹⁷ Almanlar, Bakü'ye, Tiflis'e ve Batum'a ulaşmadan önce, Alpler'in uzunluğuna eşit bir dağ silsilesi olan Kafkasya'nın üstesinden gelmek zorundaydı. Almanlar ve müttefikleri Voronej'den Stalingrad'a 600 kilometrelik cephe boyunca hareket etmeli, Stalingrad ve Volga'ya ulaştıkları halde en az 750 km boyunca güneydoğuya istikametinde taarruz yapmalıydı. Hitler, tüm itirazlara rağmen, bu amaçtan çekilmedi. Hitler, büyülenmiş gibi savaş olmadan amacını gerçekleştire bilemeyeceği petrol alanlarına baktı. Her şeyi sonlandıracak saldırı başladı. Kendi

¹⁹⁶ A. N. Polyakhov, **Stalingrad: zabytoye srazheniye**, AST, Moskova, s.76, 2005.

¹⁹⁷ Kurt fon Toppel'skirkh, s.320, 1998.

kuvvetlerine aşırı güvenen, Sovyet ordusunu küçümseyen Hitler, her iki orduya farklı yönlerde saldırı yapmasını emr etti. Voronezh'den Stalingrad'a, Elista, Mozdok, Elbrus'tan Tuapse'ye geçen cephe 2 bin km uzunluğundaydı. Don'un alt kesimlerinde kendilerini savunan zayıf Sovyet kuvvetleri, 17. Ordu ve 1. Tank Ordusunun saldırılarını engelleyemedi. Rostov 23 Temmuz'da alındı.¹⁹⁸ Tsimlyansk bölgesindeki 1. Panzer Ordusu birliklerinin ilerlemesi ise Sovyet orduları tarafından durduruldu. Burada Sovyetler, görünüşe göre, Kotelnikovo-Stalingrad demiryolunda ilerleyen Almanlardan korkuyorlardı. Alman birlikleri burada doğuya taraf döndü. Ancak, Elista'ya ilerleyen diğer birlikler 1. Panzer Ordusu'nun sol kanadı ve arkasını sağlama aldı. Alman birlikleri karşı konulmaz bir şekilde Kafkasya'da ilerliyordu. Temmuz ayının son günlerinde Manych nehri geçildi. 6 Ağustos'ta, hemen hemen direnişle karşılaşmayan Alman birlikleri Yeysk ve Armavir arasındaki bölümde bulunan Yeysk-Bakü trenine ulaştı. Kısa süre sonra, Alman müfrezeleri Kuban'a ulaştı, 8 Mayıs'ta, Maykop bölgesi ele geçirildi. Maykop, Sovyetlerin Kafkasyada bulunan en küçük petrol sahasıydı. Almanlar şehire girerken tüm petrol alanlarının geri çekilen Sovyet birlikleri tarafından tahrip edildiğini gördüler.¹⁹⁹ Aynı zamanda, Kuban'ın orta kesimlerinin kuzeyindeki iki tank kolordu daha önemli bir hedefe (Grozni Bölgesi) doğru ilerlemek için güneydoğuya döndü. Bu ilerleme sırasında yakıt sıkıntısı meselesi ortaya çıkmaya başladı. 9 Ağustos'ta Alman birlikleri Pyatigorsk'a ulaştığında orada yakıt için birkaç hafta beklemek zorunda kaldılar. Burdan Grozni şehrine saldırı yapılması düşünülmekteydi. Alman birliklerinin zaman kaybını Sovyet ordusu iyi bir şekilde kullandı, araziye yeni güçler getirildi ve savunma hatları güçlendirildi. Saldırı Ağustos ayının sonuna kadar devam etti, ancak Alman birlikleri 25 Ağustos'ta alınan Mozdok'un ötesine geçemedi.²⁰⁰ Alman dağ atıcıları Elbrus'ta 21 Ağustos'ta Alman bayrağını yükselttiler, ancak bu önemli dağcılık başarısı ne taktik ne de stratejik öneme sahip değildi. Batı sektöründe bulunan, A Ordu Grubu ayrıca Maykop bölgesinin ötesine geçemedi. Birkaç hafta süren yoğun savaşlarda dağcı birlikleri, Kafkasya'nın Tuapse üzerindeki geçilmez kuzeybatı mahmuzlarını geçmeye çalışsa da geçitlerde durduruldu.

¹⁹⁸ Gal'der Frants, s.663, 2010.

¹⁹⁹ Sergey Ivanovich Linets, **Severnnyy Kavkaz nakanune i v period nemetsko-fashistskoy okkupatsii: sostoyaniye i osobennosti razvitiya (iyul' 1942 - oktyabr' 1943 gg.)**, Pyatigorsk Devlet Dil Üniversitesi, s.179, 2009.

²⁰⁰ Parvin Darabadi, **Kavkaz i Kaspiy v mirovoy istorii i geopolitike KHKHI veka**, Ves Mir, Moskova, s.149, 2020.

Eylül ayında, Stalingrad bölgesindeki artan gerginlik ilk kez Kafkasya Cephesi'ni gözle görülür biçimde etkilemeye başladı. Temmuz ayı sonlarında, Stalingrad cephesindeki gerginlik nedeniyle Kuzey Ordusu B Grubu uçaksavar topçularının çoğu, birkaç motorlu birliği ve tüm havacılık birimlerini 4. Panzer ordusuna vermek zorunda kaldı. Ancak daha sonraki operasyonların gelişimi için büyük önem kazanması hedeflenen bir yardımcı saldırı Eylül ayının başında 17. Ordunun batı kanadında gerçekleşti. Kerç Yarımadası'nın batısındaki Kuzey Kafkasya'nın çıkıntısı-Taman Yarımadası, Kerch Boğazı'ndan batıdan yapılan bir saldırı sonucu Alman birlikleri tarafından ele geçirildi. Daha sonra, bu alan Kuban bölgesi için önemli köprü rolünü oynadı. Kıyıya ulaşan birlikler daha sonra güneydoğuya doğru ilerledi ve 6 Eylül'de Novorossiysk'e ulaştı.²⁰¹ Burada, dik bir şekilde kesilen dağlar Almanların ilerlemesine son verdi. Tüm çabalara rağmen, Tuapse'den geçen dağ atıcılarıyla taktiksel etkileşim sağlanamadı. Kafkas cephesindeki durum, 1942 Kasım'ında Stalingrad yakınlarındaki kuşatma çok tehlikeli hale gelene kadar değişmedi. Ağustos 1942'ye kadar İngilizler, Hitler'in birliklerinin Kafkasya'yı ele geçirerek Ortadoğu'ya büyük bir saldırı başlatacağına inanıyordu. İngilizlerin korkusu, Moskova'nın ikinci bir cephenin açılması için ısrarcı talepleriyle büyük ölçüde arttı. Hitler, Ağustos ayında Ruslara yokedici darbeler uyguladığına inanıyordu. Temmuz ayındaki hızlı başarının etkisiyle, Stalingrad ve Kafkasya'yı ele geçirmek Hitler için artık ikincil bir mesele haline gelmişti. Ağustos ayının sonunda, Hitler, Sovyetler Birliği'ne karşı zaferin kazanıldığını, ve bu nedenle şimdi Ortadoğu'yu ele geçirmek planlarıyla ilgilendiği söyleniliyordu.²⁰² Ancak, sonbaharın sonuna kadar bu planların uygulanması için önkoşulların hiçbiri oluşturulmadı. Rusya petrol bölgelerine ilerleyen Alman birlikleri, Kafkasya'nın kuzey yamaçlarında durduruldu; Stalingrad bölgesindeki saldırıda ilerleme neredeyse yoktu. Stalin, Almanların Stalingrad ve Kafkasya'daki saldırılarında akıllı taktik izledi. Yedeklerini çok ekonomik olarak ve ancak son derece zor durumlarda yardımcı olmak için gerçekten gerekli olduğunda harcadı. Yeni kurulan, dinlenmiş ve yenilenen bölümler henüz savaşa girmediler: Stalin, yeni ordularını daha önceki Sovyet birliklerinden daha iyi donattı. Ayrıca, geçen kışta olduğu gibi, Sovyet askerine bazı avantajlar sağlayacağını düşünerek taaruzu kışa kadar erteledi. Mısır'daki 8. İngiliz ordusunun taarruzunun

²⁰¹ Gal'der Frants, s.690, 2010.

²⁰² Aleksandr Nikolaevich Didenko, s.710, 2002.

başarısı sonrası Sovyet birlikleri saldırıya geçti. Sovyet birlikleri önemli görevi yerine getirmek zorunda kaldı: Stalingrad'ı kurtarmak ve 6. Orduyu kuşatmak.²⁰³ General Vasilevski, 6. Orduyu kuşatmak için batı ve güneyden saldırı başlattı. 19 Kasım'da Rokossovsky'nin komutasındaki Sovyet birlikleri aniden Kremen bölgesindeki köprüye saldırdı ve hemen nehir boyunca 30 km cephede Romen kuvvetlerinin savunmasını kırdı. 3. Romanya ordusunun arkasındaki tank ordusu, savaşa girse de ancak durumu temelden değiştirecek kadar güçlü değildi. Don'un içinden geçen Sovyet birlikleriyle etkileşime geçen General Eremenko komutasındaki iki tank ordusu ve dokuz tüfek bölümü de saldırıya geçti ve Stalingrad'ın güneyindeki 4. Romanya ordusunun savunmasını kırdı. Böylece, 22 Kasım'da 6. Ordu tamamen kuşatıldı.²⁰⁴ Don'a ilerleyen Sovyet birlikleri, üç hafta önce Romenlerle aynı kaderi paylaşan, 8. İtalyan ordusuna saldırdı. Kesintisiz bir geri çekilme başladı. Çeşitli yerlerde Sovyet tankları, 8. İtalyan ordusunu ikiye böldü. Bazı yerlerde, çevrelenmiş İtalyan birlikleri, Almanların etkisi altındayken, çoğu zaman şiddetli bir direniş gösterebilirler bile, birçok yerde, askerler bütün kısıtlamaları kaybetmiş ve panik halinde kaçmışlardı. Kısa süre sonra cephede 100 km genişliğinde bir boşluk vardı ve bu da Don Ordu Grubu'nun konumu üzerinde belirleyici bir etkiye sahipti. Güneyde General Goth liderliğinde 4. Ordusu Manych ve Sal nehirleri arasındaki üç Sovyet mekanize kolordu ilerlemesini engelledi. Üç Sovyet ordusu, yeni kurulan Hollidt Grubu'nun savunduğu Tsimlya Nehri'ne ulaştı. Artık Alman birlikleri Stalingrad'dan 200 km'den daha uzak mesafede bulunuyordu. Rus birliklerinin bu başarılarıyla bağlantılı olarak, 6. ordunun durumu ümitsiz hale geldi ve 30 Ocak'ta, birkaç gün önce mareşal olarak görevlendirilen Paulus, teslim oldu. 6 piyade, 3 motorize, 3 tank, 9. uçaksavar topçu bölümü, 1. süvari ve 20. Romen piyade bölümü, 1 Hırvat alayı, 265 bin asker kuşatmada kalmıştı. Bunlardan 90 bin'i ele geçirildi, 34 bin kişi uçaklarla kurtarıldı.²⁰⁵ Sovyetler, Stalingrad'ın ele geçirilmesinden önce eşzamanlı olarak Kuzey Donetlere ve Don'a üçüncü saldırıyı başlattı. Bu saldırılar Voronej ve Kafkasya arasında bulunan tüm Alman ve müttefik ordularını yok etmek için büyük bir savaşa yol açması gerekiyordu. Hitler, Zeitzler'in sürekli baskılarına rağmen, 1942 operasyonlarının başarısızlığını kabul etmemek için Kafkasya'dan

²⁰³ Kurt fon Toppel'skirkh, s.349, 1998.

²⁰⁴ A.M Samsonov, **Stalingradskaya bitva**, Nauka, Moskova, s.387, 1989.

²⁰⁵ Vladimir Antonovich Zolotarev, **Velikaya Otechestvennaya: 1941-1945 gg. Istoriya Velikoy Pobedy**, Animi Fortitudo yayinlari, Moskova., s.393, 2005.

askerleri çekme istemiyordu. Don'daki ikinci Rus saldırısı sonrası Almanlar, Çir Nehri'nden Kuzey Donetlere geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Kafkasyada bulunan Alman orduları Kuzey Donet'ler ile Azak Denizi Kafkas koridoru boyunca çekilerek kurtula bilirdi. Bu zamana kadar Mareşal von Kleist liderliğindeki 17. Saha ve 1. Panzer Ordularından oluşan "A" Ordu Grubu'nun cephesi, Maykop, Novorossiysk kentinden, Nalçık ve Mozdok'a kadar uzanıyordu. Ordu grubunun sol kanadı Rostov'dan düz bir çizgide neredeyse 60 km uzaklıkta bulunuyordu. Dördüncü Panzer Ordusu, Rostov'un doğusundaki Sovyetlerin ilerlemesini durduramazsa, "A" Ordu Grubu'nun tüm yolları kesilebilirdi. Sadece bu durumda Zeitzler Hitler'i Kafkasya'dan çekilme emri vermeye ikna etti. Sadece Alman komutasının esnek eylemleri ve askerlerin yüksek savaş nitelikleri sayesinde her iki ordu amaçlanan kuşatmadan çıkarıldı.²⁰⁶ Böylece, Hitlerin Kafkasyayı ele geçirme operasyonu başarısızlıkla sonuçlandı.

3.2.4. Savaşın Müttefikler Lehine Dönüşümü

Bazı yabancı tarihçilere göre, İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefikler lehine radikal bir değişim Stalingrad savaşı ile başladı. II. Dünya Savaşı'nda ilk kez, Almanya ulusal yas ilan etti. Stalingrad'da kazanılan zafer, Hitler karşıtı koalisyon ülkelerinde (özellikle İngiltere'de) büyük coşkuyla karşılandı. İngiltere, Sovyet birliklerinin Stalingrad'daki zaferini, Nazi Almanyasının Büyük Britanya'ya kara operasyonu gerçekleştirme tehdidinden bir kurtuluş olarak algılamıştı. Stalingrad'da kazanılan zaferin şerefine, Büyük Britanya kralı VI George özel bir kılıç hazırlatdırdı. Bu kılıcı Tahran Konferansında, Başbakan Winston Churchill, Stalin'e şahsen takdim etti.²⁰⁷ Sovyet-Alman cephesinin merkez sektörüne yönelik saldırı operasyonları (Mars Operasyonu) başarısız olsa da, güneydeki başarı, Sovyet kuvvetlerinin kış kampanyasının bir bütün olarak başarısını sağlamıştı. Bu başarını Winston Churchill bu şekilde övüyordu: "Hitler'in Rusya'ya verdiği korkunç zalim yaralara hiçbir hükümet dayanamazdı. Fakat Sovyetler sadece bu yaralardan kurtulmadı, aynı zamanda dünyadaki başka hiçbir ordunun Alman ordusuna yapamayacağı ağır bir darbeyi indirdi." Kış kampanyasının diğer önemli olayları, Kuzey Kafkasya taarruz operasyonu ve Leningrad ablukasının

²⁰⁶ A.M Samsonov, s.210, 1989.

²⁰⁷ Kul'kov Yevgeniy Nikolayevich, **Voyna 1941-1945 gg. Fakty i dokumenty**, OLMA Media Grupp, Moskva, s.114, 2011.

kesilmesi idi (18 Ocak 1943). Kızıl Ordu, Batı istikametinde 600-700 km boyunca ilerledi ve beş düşman ordusunu imha etti. Kendine gelen Alman ordusu Kharkov şehrinde Sovyet ordusunu durdurdu. 19 Şubat 1943'te, Manstein komutasındaki Güney Ordu Grubu birlikleri Kharkov yakınlarında bir karşı saldırı başlattı. Bu saldırıyı beklemeyen Sovyet birlikleri kuşatmadan çıkmak için cephe boyunca 150-200 km geri çekildi. Voronej cephesinde general Philip Golikov tarafından yapılan hata, bazı Sovyet birliklerinin kuşatma altında kalmasıyla sonuçlandı. Bu hatası nedeniyle general Moskovaya çağırıldı ve bir daha savaş operasyonlarında yer alamadı.²⁰⁸ Mart ayı sonlarında Sovyet komutanlığı tarafından alınan önlemlerle Alman birliklerinin ilerlemesini durduruldu. Böylece cephenin güney ve merkez tarafında 1 ay süren ateşkes dönemi başladı. Cephenin kuzey tarafında çatışmalar 1942'nin sonunda başladı. 1942'nin sonuna gelindiğinde, Leningrad şehrinde durum zorlaşmıştı. Almanlar şehre giden tüm yolları kontrol ettiği için Leningrad Cephesi ve Baltık Filosu askerleri izole edilmişti. Şehrin "Büyük Topraklar" ile hiçbir toprak bağlantısı yoktu. 1942'de Kızıl Ordu şehri ablukasını yarmak için iki girişimde bulundu. Ancak, hem Luban hem de Sinyavinsk saldırı operasyonları başarısız oldu. Leningrad ve Volkhov cepheleri arasındaki mesafenin en kısa (12-16 km) olduğu, Ladoga Gölü'nün güney sahili ile Mga köyü arasındaki alan hala Alman 18. Ordusu birlikleri tarafından kontrol edilmekteydi. 18 Kasım 1942'de, Leningrad Cephesi generalleri Baş Komutan'a Leningrad'a yapılacak yeni bir taarruz hazırlığı önerisini sundu. Aralık 1942'de Leningrad Cephesi ile birlikte Volkhov Cephesi tarafından yapılacak saldırının kod adı "Shlisselburg operasyonu" adlandırıldı. Bu operasyonun maksadı " Leningrad ablukasını kaldırmak" ve "Ladoga Kanalı boyunca bir demiryolu inşa etmeyi sağlamak"tı. Leningrad cephesi ayrıca Şubat 1943'te yapılacak "Uritskaya Operasyonu" sonrası şehir ile kara iletişimini sağlamak için Oranienbaum köprüsünü yapmayı düşünüyordu.²⁰⁹ Önerilen Plan Yüksek Komutanlık Karargahı tarafından incelendikten sonra, "Uritskaya Operasyonu"nun düzenlenmesi reddedildi. "Shlisselburg Operasyonu" planı 2 Aralık 1942 tarihli 170696 sayılı direktifle onaylandı. 1942'nin sonunda Stalin operasyonun isminin "İskra" olmasını önerdi. Stalin, bundan önceki ablukayı kırma girişimlerinin başarısızlıkla

²⁰⁸ Aleksandr Alekseyevich Pechenkin, **Vysshiy komandnyy sostav Krasnoy armiy v gody Vtoroy Mirovoy voyny, Prometey**, Moskva, s. 99, 2002.

²⁰⁹ Vladimir Antonovich Zolotarev, **Velikaya Otechestvennaya voyna, 1941-1945: Perelom**, Nauka, Moskva, s.199, 1998.

sonuçlandığını belirterek askerlerin bu kıvılcımdan bir "alev" tutuşturması beklediğini söylemişti. Operasyon 1 Ocak 1943'te başladı. Saldırı planı, 8 Aralık Yüksek Komutanlığının 170703 sayılı direktifinde daha ayrıntılı olarak tanımlandı.²¹⁰ Leningrad ve Volkhov cephelerinin birliklerine “düşmanın Lipka, Gaitolovo, Moskovskaya Dubrovka, Shlisselburg'daki gruplarını yenmeleri ve böylece Leningrad'ı ablukadan çıkartma”, 1943 Ocak ayının sonuna kadar Moyka-Mikhailovski-Tortolovo satırına girmeleri talimatı verildi. Ayrıca, direktifte, Şubat ayının ilk yarısında “Mginskiy operasyonu” ile Mgi bölgesindeki düşmanı yenmek, Voronovo-Sigolovo-Voitolovo-Voskresenskoye hattına erişimle Kirov demiryolu sistemini Almanlardan temizlemek talimatı verilmişti. Böylece, planlama aşamasında bile, Sovyet komutanlığı operasyonu iki aşamada gerçekleştirmek istiyordu. Saldırının ilk aşamasında görev Leningrad'ın ablukasını kırmaksa, Şubat ayındaki operasyonun ikinci aşamasında Mgi bölgesindeki düşman grubunu yenmek ve Leningrad ile ülke arasında güçlü bir demiryolu bağlantısı kurmaktan ibaretti. Saldırı için, Yüksek Komuta rezervi dahil olmak üzere, topçu, tank ve mühendislik birlikleri tarafından önemli ölçüde güçlendirilen Leningrad ve Volkhov cephelerinin şok grupları kuruldu. Leningrad Cephesi bir tüfek bölümü, 4 tüfek takımı ve bir uçaksavar topçu bölümü, Volkhov Cephesi ise 5 tüfek bölümü, 3 tüfek , 1 kayak takımından oluşuyordu. Toplamda, iki cephenin şok grupları 302.800 asker ve subay, 600'den fazla tank ve 809 uçaktan oluşuyordu.²¹¹ Sovyet birlikleri, kuvvetler ve ekipman açısından düşman üzerinde beş kattan fazla üstünlüğe sahipti ve uzun vadeli askeri operasyonlar için iyi bir şekilde finanse edilmişti. Sovyet ordusunun insan gücü ve teçhizatındaki üstün üstünlüğü nedeniyle, Alman komutanlığı, güçlü savunma hattıyla konumunu korumayı umuyordu. General Ernst von Leiser komutanlığında 26. Ordu Kolordusu yaklaşık 60.000 asker ve subaydan oluşuyordu. Böylece, Shlisselburg-Sinyavinsky çıkıntısının savunması, 700 tüfek ve havan topu bulunan 27 tank birlikleri tarafından gerçekleştirildi. Saldırı 9:30'da başladı. Günün sonunda, 170. düşman piyade bölümünün direncini kıran Sovyet birlikleri, Neva'nın sol yakasında, yaklaşık 6 kilometre genişliğinde ve 3 kilometre derinliğinde bir köprü kurdu. Bundan hemen sonra, mühendislik birimleri Maryino bölgesinde 14 Ocak'ta tamamlanan orta ve ağır

²¹⁰ Nikolay Volkovskiy, **Blokada Leningrada v dokumentakh rassekrechennykh arkhivov**, AST, Moskova, s.128, 2004.

²¹¹ Krivosheyev G. F., **Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Poteri vooruzhonnykh sil: Statisticheskoye issledovaniye.**, Olma-Press, Moskva, s.282-283, 2001.

tanklar için bir geçit inşa etmeye başladı. 67. Ordu'nun saldırısı daha az başarılı bir şekilde gelişti. Ordu sadece 500-600 metre ilerlemeyi ve düşmanın yalnızca ilk siperini ele geçirmeyi başardı. Almanlar, tüm cephe boyunca çok sayıda savunma hatları kurarak inatçı bir direniş gösteriyordu. Operasyonun ikinci gününde komutanlık ikinci Sovyet ordusunun operasyona dahil olmasına izin verdi. Bu karar dönüm noktası oldu. 18 Ocak itibarıyla, Leningrad ve Volkhov cephelerinin birlikleri biri birilerinden sadece birkaç kilometre uzakta kalmıştı. Durumun ciddiyetini fark eden Alman komutanlığı Shlisselburg ve Lipki bölgelerinde kalan birimlerin Sinyavino'ya çekilmelerine izin verdi. Böylece, 18 Ocak 1943'te Leningrad ablukası kırıldı.²¹² 20 Ocak'ta operasyonun ikinci aşamasına başlaması planlansa da bu saldırı büyük hezimetle sonuçlandı. Çok büyük kayıplar veren Sovyet ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Her ne kadar elde edilen askeri başarı mütevazı olsa da (şehri ülkeye bağlayan koridorun genişliği sadece 8-11 kilometre idi), ablukayı kırmanın politik, maddi, ekonomik ve sembolik önemi göz ardı edilemezdi. En kısa sürede Polyani - Shlisselburg demiryolu hattı, bir otoyol ve Neva'nın karşısındaki birçok köprü inşa edildi. 7 Şubat'ta "anakaradan" ilk tren "Finlandiya İstasyonu"na geldi. Şubat ayının ortasında, ülkenin diğer sanayi merkezleri için oluşturulmuş gıda standartları Leningrad'da faaliyet göstermeye başladı. Bütün bunlar şehirde yaşayan insanların ve Leningrad Cephesi'nin birliklerinin durumunu radikal bir şekilde iyileştirdi. Ablukanın kaldırılması Leningrad savaşında bir dönüm noktasıydı. Leningrad'ın Alman birlikleri tarafından işgal edilmesinin teorik olasılığı bile ortadan kalktı. Kuzey-Batı yönündeki savaşlarda inisiyatif Sovyet birliklerine geçti. Yüksek Komutanlık, Leningrad ablukasını tamamen kaldırmak ve tüm Leningrad Bölgesi'ni ele geçirmek için daha büyük çaplı bir operasyon gerçekleştirmek için "Polyarnaya zvezda (Kutup yıldızı) operasyonu"nu başlattı. Bu operasyon başarısızlıkla sonuçlandı. Sovyet ordusu Leningrad'ı yalnızca Ocak 1944'te, Leningrad-Novgorod operasyonu zamanı düşman ablukasından tamamen kurtarmayı başardı.²¹³

1943 yazında Kharkov yönünde kazanılan zafer sonrası Alman Yüksek Komutanlığı, Kursk havzasında oluşan çıkıntıdan yararlanmak için plan geliştirdi. Bu operasyon ile ilgili Wehrmacht generalleri arasında görüş birliği yoktu ve ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Donets nehri üzerinden Kızıl Ordu'nun saldırısını bekleyen Manstein, stratejik savunmaya geçmeyi teklif etti. Savunmaya geçiş sonucunda siyasi

²¹² Nikolay Volkovskiy, s. 128, 2004.

²¹³ Vladimir Antonovich Zolotarev, s.199, 1998.

komplasyonlar bekleyen ve Donbass'ı ne pahasına olursa olsun tutmak isteyen Hitler bu planı reddetti. 10 Mart'ta Manstein, Kursk çıkıntısının hızlı bir saldırı ile kuşatılmasını içeren bir plan önerdi. Hitler, Kursk'a saldırının 3 Mayıs'ta başlamasını emretti. Operasyon planına göre, "Merkez Ordu Grubu" Model komutasındaki kuvvetlerle kuzeyden, "Güney Ordu Grubu" ise Goth ve Kempf komutasındaki kuvvetlerle güneyden saldırı yapacaktı. Çember Kursk'un doğusundaki tepelerde kapanması düşünülüyordu. Hitler'le 27 Nisan'daki bir toplantıda, Model, Kursk çıkıntısının kuzey ve güney yönlerinde çok güçlü savunma pozisyonları bulunması ile ilgili endişelerini dile getirdi. Model, operasyon planının radikal bir şekilde gözden geçirilmesini veya tamamen iptal edilmesini önerdi ve beklenen saldırı sırasında Kızıl Ordu'yu yenmeyi teklif etti.²¹⁴ Mayıs ayı başında, Manstein, Model'in görüşlerine katıldı. Bununla birlikte, bu plan geçici olarak geri çekilmek istemeyen Hitler tarafından reddedildi. 1941-1942'den farklı olarak, 1943'te Sovyet birlikleri tarafından Kursk yönünde güçlü bir savunma sistemi oluşturulmuştu. Savunma savaşı için Kursk çıkıntısının her iki tarafında derinlemesine bir savunma oluşturuldu. Toplam 8 savunma hattı yaratıldı. 5 Temmuz sabah 6'da kara operasyonunun başlamasından önce Almanlar, Sovyet savunma hatlarına topçu saldırısı düzenlediler. Saldırıya geçen tanklar hemen ciddi bir dirençle karşı karşıya kaldı. Kuzey cephesindeki ana darbe Olkhovatka yönünde yapıldı. Başarılı olmayan bu saldırı sonrası Almanlar Ponirey yönünde saldırıya geçtiler, ama burada bile Sovyet savunmasını kıramadılar. Wehrmacht sadece 10-12 km ilerleyebildi. 10 Temmuz'dan artık tankların üçte ikisini kaybedilmişti. Alman komutanlığı, Prokhorovka-Kursk rotasındaki stratejik taarruzun sürdüğünü göz önünde bulundurarak Prokhorovka yönünde çabaları yoğunlaştırdı. 12 Temmuz'da, tank savaşı tarihinin en büyüğü Prokhorovka bölgesinde gerçekleşti. Almanlar batıdan ve güneyden Prokhorovka'ya iki güçlü saldırı başlattı. Sovyet kaynaklarından elde edilen verilere göre, Alman tarafından savaşa yaklaşık 700 tank, Sovyet tarafından 793 tank katılmıştı. Bu savaşta da Alman ordusu Sovyet savunmasını kıramadı. Sovyet orduları tanklarının % 70'ini kaybetti.²¹⁵ Alman ordusu 80 tank kaybetmişti. Bu savaş, kuvvetler ve araçlar, askeri-politik sonuçlar açısından II. Dünya Savaşı ve Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın kilit savaşlarından biridir. Tarih yazımında tarihin en büyük (en büyük) tank savaşı

²¹⁴ Niklas Zetterling, Anders Frankson, **Kursk 1943: A Statistical Analysis**, Taylor & Francis, Londra, s.13, 2000.

²¹⁵ Vladimir Antonovich Zolotarev, s.317, 1998.

olarak kabul edilir. Bu savaşa yaklaşık 2 milyon insan, 6 bin tank, 4 bin uçak katıldı. Bu savaş devam eden dönemde Müttefiklerin Sicilya'yı ele geçirmesi ve devamında İtalya'nın savaştan çekilmesi ile “Faşist bloku” ağır darbe aldı. Kursk savaşı ve İtalya'nın savaştan çıkmasıyla inisiyatif kesin olarak Müttefikler tarafına geçti.²¹⁶

3.3. Faşizm Üzerinde Zaferin Kazanılmasında Azerbaycan Petrolünün Rolü

3.3.1. II. Dünya Savaşının Sonu ve Faşizm Üzerinde Zafer

Kursk Savaşı sona erdikten sonra, Alman Silahlı Kuvvetleri (Wehrmacht), SSCB'ye karşı kesin bir zafer kazanma umudunu yitirdi. Kayıplar çok büyüktü ve daha da kötüsü, ordu en iyi savaşçılarının birçoğunun önceki savaşlarda kaybetmişti. Sonuç olarak, hatırı sayılır güçlere rağmen, Wehrmacht, Sovyet birliklerinden pozisyonlarının uzun vadeli savunmasında sadece taktiksel başarı için savaşa bilirdi. Zaman zaman Alman saldırıları önemli sonuçlar oluştursa bile Almanlar bunu stratejik bir zafere çeviremedi. Ağustos ayının ortalarında Hitler, Sovyet saldırısının müttefikler arasında anlaşmaya varılana kadar durdurulamayacağını fark etti. Bu nedenle Kızıl Ordu'yu caydırmak için çok sayıda tahkimat kurarak zaman kazanmak istiyordu. Hitler, Wehrmacht askerlerinin Dinyeper'daki pozisyonlarını ne pahasına olursa olsun savunmalarını istedi. Öte yandan Stalin, orduya düşmanın eline geçirdiği bölgeleri geri almak için talimat verdi. Bu bağlamda en önemli bölgeler olan kömür ve diğer kaynakları sağlayacak Ukrayna SSC'sinin sanayi bölgeleri olmuştu. Böylece güney istikamet Sovyet birliklerinin ana saldırı yönü oldu. 26 Ağustos 1943'te Sovyet bölümleri, Smolensk'ten Azak Denizi'ne uzanan 750 kilometrelik cephenin her tarafında ilerlemeye başladı. Beş cepheden oluşan ordular grubunda toplam 2.650.000 kişi, 51.000 silah, 2.400 tank ve 2.850 uçak bulunuyordu. Operasyonlara toplam 36 kombine kol, 4 tank ve 5 hava ordusu katılmıştır. Önemli sayısal üstünlüğe rağmen, saldırı çok yavaş ilerledi. Alman direnişi şiddetliydi, her şehir ve her köy için şiddetli savaşlar yapıldı.²¹⁷ Ana Alman birimlerinin çekilmesinden sonra bile her yükseklikte Sovyet birliklerinin ilerlemesini engelleyen bir garnizon kaldı. Saldırının başlamasından üç hafta sonra, Kızıl Ordu'nun muazzam kayıplarına rağmen, Alman direnişi kırıldı.

²¹⁶ Aleksandr Nikolaevich Didenko, s.541, 2002.

²¹⁷ Fedor Isayev, *Bitva za Dnepr, Gos. izd-vo polit. lit-ry, Kiyev*, s.20, 1944.

Manstein, son taarruzu durdurma umuduyla yardım etmek için 12 yeni bölüm istedi ancak Almanların rezervleri çoktan tükenmişti. Sonuç olarak, 15 Eylül 1943'te Hitler, “Güney Ordu Grubu”na Dinyeper'daki savunma tahkimatlarına geri çekilme emri verdi. Savaşın orta bölümünde, Voronej Cephesi'nin şeridinde olaylar çok çarpıcı bir şekilde gelişti. Bukrinsky köprüsünde bir şok grubu toplandı ve Ekim 1943'te, Kiev'i kurtarmak amacıyla iki kez güneyden saldırıya geçti. Her iki saldırı da Almanlar tarafından bastırıldı. Kasım ayının başında, bir tank ve bir birkaç kolordu gizlice bu köprüden çekildi ve Kiev'in kuzeyindeki Lyutezh köprüsüne taşındı. Bu taraftan yapılan saldırı düşmana tam bir sürpriz oldu. 6 Kasım, Kiev kurtarıldı ve etrafında ikinci bir stratejik köprü oluşturuldu. Alman komutanlığının Kiev'i geri alma girişimleri Sovyet birlikleri tarafından püskürtüldü.²¹⁸ Böylece, Dinyeper savaşı tamamlandı. Dinyeper savaşı, Almanya güçleri ve müttefikleri için bir başka büyük yenilgiydi. Hitler'in Dinyeper'da uzun süre durmayı planladığı Kızıl Ordu, kısa sürede Avrupa'nın en büyük nehirlerinden birini geçerek Alman birliklerini bütün cephe boyunca çekilmeye zorladı. Kiev'in kurtuluşu büyük siyasi öneme sahipti. Batı Ukrayna topraklarının çoğunun hala Wehrmacht'ın kontrolü altında olmasına rağmen, Doğu ve Güney Ukrayna'nın en önemli sanayi bölgeleri ve Güney Ukrayna'nın metalurji merkezleri Kızıl Ordu'nun eline geçti. Büyük yıkıma rağmen, Birliğin sanayi işletmelerinin restorasyonu hemen başladı ve birkaç ay sonra kurtarılan bölgelerde, askeri üretimde hızlı bir artış başladı. 1944'ün başlarında Kızıl Ordu, Batı Ukrayna'yı özgürleştirecek Dinyeper-Karpat operasyonuna başladı. 5 Ocak 1944'te, Pervomaisk'in güney-batı yönünde ana kuvvetler ve Shpola'da kuzey-batı yönünde iki ordunun kuvvetleri saldırıya geçti. İki gün sonra, ön birlikler ağır kayıplar pahasına Alman direnişini kırmayı ve 20 km'den fazla ilerlemeyi başardı. 8 Ocak'ta, Kirovograd Sovyet birlikleri tarafından alındı, ancak piyade bölünmelerinin gecikmesi nedeniyle düşmanın kuşatılması tamamlanamadı. 24 Ocak'ta Sovyet cephelerinin şok grupları saldırıya geçti, düşmanın savunmasını hızla kırdı ve Alman birliklerini kuşatmak için harekete geçmeye başladı.. Alman komutanlığı, düşman birimlerini karşı saldırılarla durdurmaya çalıştı. 27 Ocak'ta, güney ve kuzeyden gelen dört Alman tank bölümü, 5. Muhafız Tank Ordusunun ana güçlerinin önünü kesti ve böylece savunmalarındaki açığı kapattı. Buna rağmen, diğer Sovyet tank birlikleri taarruza devam etti ve 28 Ocak'ta, 6. Muhafız Tank Ordusunun birlikleri ile

²¹⁸ Il'ya Borisovich Berkhin, **Istoriya SSSR: sovetskiy period, Vysshaya shkola**, Moskova, s.372, 1987.

Zvenigorodka bölgesinde buluştular. Böylece, Korsun-Shevchenko grubunun kuşatılması tamamlandı. 11. ve 42. ordu, Almanların “Küçük Stalingrad” dediği bir çemberde kaldı. “Güney Ordu Grubu”, cephenin diğer bölümlerinden buraya zırhlı bölümler aktararak kuşatılmış güçlerini kurtarma çabaları gösterdi. 8 Şubat'ta Sovyet komutanlığı birliklere teslim olma konusunda bir ultimatoma verdi. 11 Şubat'ta Alman kuvvetleri, kuşatmanın dış cephesinde bir saldırı başlatarak kendilerine yol açmaya çalıştı. 17 Şubat'ta savaş artık bitmişti. Sovyet verilerine göre, 55 bin Alman askeri kuşatma zamanı hayatını kaybetti, 18 bin asker esir düştü.²¹⁹ Dinyeper-Karpat operasyonu, kapsamına göre Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın en büyük savaşlarından biridir. Operasyon sonucu Alman birlikleri ağır bir yenilgiye uğradı ve bunun sonucu olarak von Manstein ve von Kleist görevlerinden alındı. 31 Mart'ta von Manstein, Ternopol yakınındaki Sovyet taarruzunu durduran Walter Model ile değiştirildi. Sovyet birlikleri 250 ila 450 kilometreden batıya ilerledi, on milyonlarca insan ve önemli ekonomik alanlardan oluşan bir nüfusu bulunan Ukrayna'nın geniş alanını kurtardı.²²⁰ Sovyet birlikleri SSCB devlet sınırına yakınlığı, tüm Orta ve Güneydoğu Avrupa'nın kurtarılması için şartlar yaratıldı.

Avrupa'da ikinci cephenin açılması ile Sovyet ordusu Belarus operasyonuna başladı. Genel plan, Alman “Merkez Ordu grubu”nun kanatlarını ezmek, ana kuvvetlerini Minsk'in doğusunda kuşatmak ve Belarus'u tamamen kurtarmaktan oluşuyordu. Bu son derece iddialı bir plandı. Yüksek Komutanlık, saldırının sürpriz olması için önlemler almıştı: Birim komutanlarına verilen tüm emirler şahsen ordu komutanları tarafından verildi. Saldırı hazırlıklarına ilişkin, hatta şifreli biçimde telefon konuşmaları yasaklandı. Operasyon için hazırlanan cephelerde radyolar susturuldu. Üçüncü Reich kara kuvvetlerinin Genelkurmay Başkanlığı, Sovyet birliklerinin kuvvetleri ve planları hakkında tamamen yanlış bir anlayışa sahipti. Hitler ve Yüksek Komutanlık, büyük bir saldırının Ukrayna'da beklenmeye devam etmesi gerektiğine inanıyordu.²²¹ Kızıl Ordu'nun Kovel'in güneyindeki bölgeden Baltık Denizi'ne saldıracağı, ordunun Merkez ve Kuzey'i keseceği tahmin edildi. Saldırı 22 Haziran 1944 sabahı erken saatlerde savaşta başladı. Ertesi gün ana darbe yapıldı. Başlıca rolü

²¹⁹ Ivan Stepanovich Konev, **Zapiski komanduyushchego frontom**, OLMA Media Grupp, Moskva, s.139, 2003.

²²⁰ Aleksandr Ivanovich Yur'yev, **Noveyshaya istoriya Rossii: fevral' 1917 goda-nachalo KHKHI veka : uchebnoye posobiye**, Giperboreya, Moskva, s.274, 2010.

²²¹ Daniil Mikhaylovich Proektor, **Fashizm, put' agressii i gibeli**, Nauka, Moskova, s.525, 1989.

batıdan Vitebsk'i ve şehri güneyden çevreleyen Lyudnikov komutasındaki 39. Ordu ve 43. Ordu oynadı. Vitebsk'in güneyini savunan 6. Ordu Birliği, birkaç parçaya bölündü ve kontrolünü kaybetti. 25 Haziran'da Gnezdilovichi (Vitebsk'in güneybatısında) bölgesinde 43 ve 39. ordular karşılaştılar. Vitebsk bölgesinde, F. Holvitzer'in 53. Ordu Birliği ve diğer bazı birimler kuşatıldı. 28 Haziran'da, Feldmareşal Bush "Merkez Ordu Grubu" Merkezinin komutasından çıkarıldı ve yerine savunma operasyonlarında tanınmış bir uzman olan Model getirildi.²²² Ancak bu savaşta hiç bir şey değiştirilemedi. Vitebsk ve Bobruisk yakınlarındaki kuzey ve güney kanatların dağılmasından sonra, Alman 4. Ordusu bir tür dikdörtgenin içinde kaldı. Bu nedenle ordu komutanı von Tippelskirch, Berezina'dan Minsk'e geri çekilme emri verdi. 3 Temmuzda Sovyet tankları Minsk'in eteklerine yaklaştı ve dolambaçlı bir manevra yaparak şehre kuzeybatıdan girdi. Minsk'in savunması çok kısa sürdü (küçük çatışmalar hariç neredeyse hiç direniş yoktu). Aynı gün Belarus'un başkenti kurtarıldı. Ordular kuzey-batı ve batıya ilerleyerek Baltık devletlerinin bir kısmını ve Polonya'nın doğu bölgelerini ele geçirdi. Genel olarak, 1,100 km ön ve 600 km derinliğe kadar ilerleme sağlandı. Ayrıca, operasyon Baltık ülkelerinde Kuzey Ordusu Grubu'nu tehdit etti. Ayrıca, Varşova'nın güneyindeki Vistula - Magnuszewski ve Pulawski'nin ötesindeki iki büyük köprü sağlam olarak ele geçirilmesi, gelecekteki Vistula-Oder operasyonu için uygun koşullar oluşturuldu. Ocak 1945'te 1. Beyaz Rusya Cephesi'nin saldırısı Magnushevsky ve Pulavsky köprülerinde başladı ve sadece Oder'da durdu. Kuzey cephesindeki bu durum Ağustos'ta, Balkan yönünde Sovyet birlikleri için kararlı bir darbe vermek için uygun koşullar oluşturdu. Romanya'daki siyasi durum o zamanlar çok ağırdı. 4 Ağustos 1944'te Romanya'nın lideri Antonescu Hitler ile bir araya geldi. Bu toplantıda Hitler, Romen müttefikine Wehrmacht'ın Romanya'yı aynı Almanya gibi savunacağına dair güvence verdi.²²³ Hitler, Antonescu'dan şartlar ne olursa olsun, Romanya'nın Reich'in müttefik kalacağı ve Romanya topraklarında bulunan Alman birliklerinin bu ülkeden çıkarılmama güvencesini istedi. Bu şartı kabul eden Antonescu, Sovyet birliklerini Romanya'ya sokmamak için savunma hatları kurdu. Sovyet komutanlığı, çoğunlukla kanatlarda yer alan Rumen birliklerinin Almanlardan daha az savaşa hazır olmalarını fark etmişti. Bu nedenle, birbirinden uzak iki alanda, kanatlara

²²² Daniil Mikhaylovich Proektor, s.446, 1989.

²²³ Dmitriy Fedorovich Ustinov, **Istoriya vtoroy mirovoy voyny, 1939-1945**, Tom 9, Voennoye izd-vo Ministerstva oborony SSSR, Moskova, s.98, 1978.

güçlü darbeler vurmaya karar verildi. Yassı-Kişinev operasyonu, 20 Ağustos 1944 sabahı erken saatlerde, düşman savunmasını bastırmak üzere olan güçlü bir topçu saldırısı ile başladı. İkinci Ukrayna Cephesi'ndeki şok grupları birinci, 27. Ordu ikinci savunma hattını geçti. 24 Ağustos'ta, iki cephenin stratejik operasyonunun ilk aşaması Alman-Romen birliklerinin (18 bölüm) kuşatılması ile tamamlandı. 26 Ağustos'ta, Moldova'nın tüm toprakları Sovyet birlikleri tarafından ele geçirildi. Yassı-Kişinev operasyonu zamanı Alman-Romen birliklerinin ağır yenilgisi, Romanya'daki iç siyasi durumu azami derecede ağırlaştırdı. Ön cephedeki olayların hızla gelişmesi, 23 Ağustos'ta Bükreş'te başlayan hükümet karşıtı bir ayaklanma ile sonuçlandı. Kral Mihai asilerin tarafını tuttu, Antonescu ve Nazi yanlısı generallerin tutuklanmasını emretti.²²⁴ Böylece Romanya'da yeni bir hükümet kuruldu. Yeni hükümet, Romanya'nın Almanya tarafındaki savaştan çekildiğini, müttefikler tarafından önerilen barış şartlarının kabul edildiğini ve Alman birliklerinin ülkeyi en kısa zamanda terk etmelerini istedi. Alman komutanlığı bu talebi yerine getirmeyi reddetti ve isyanı ezmeye çalıştı. 24 Ağustos sabahı Alman hava kuvvetleri Bükreş'i bombaladı ve öğleden sonra Alman birlikleri saldırıya geçti. Yeni Romanya hükümeti Almanya'ya savaş ilan etti ve Sovyetler Birliği'nden yardım istedi. Sovyet komutası ayaklanmaya yardım etmek için 50 bölüm ve her iki hava ordusunun ana kuvvetleri Romanya'ya gönderdi. 27 Ağustos'un sonunda, Prut'un doğusundaki savaşta Almanlar yenildi ve geri çekildi.²²⁵ Sovyet birlikleri 31 Ağustos 1944'te Bükreş'e girdi. Balkanlara giren Sovyet ordusu güneye ilerlemesi sonucu Bulgaristan tarafsızlığını ilan ederek Alman birliklerinin ülkeyi terk etmesini istedi. Sovyet ordusu 9 Eylül'de başkent Sofya'ya girdi. İktidara gelen yeni hükümet, Almanya'ya savaş ilan etti. Bulgaristan ve Sovyet ordusu Yugoslavya topraklarına girmek için operasyonlara başladı. Eylül ayının sonunda, Sovyetler Birliği Mareşali Tolbuhin komutasındaki 3. Ukrayna Cephesi birlikleri, Vidin bölgesinde Bulgaristan-Yugoslav sınırında yoğunlaştı. Operasyon Yugoslav partizanları ile birlikte hazırlandı. 28 Eylül'de, Vidin bölgesinden Belgrad'a yapılan genel taarruz, 57. Ordu'nun birlikleri tarafından başlatıldı. 57. Ordu 14. Yugoslav ordusu ile birlikte Alman hatlarını kırdı. 21 Ekim'de, 3. Ukrayna Cephesi birlikleri Kraljevo'ya saldırdı ve sonunda Selanik-Belgrad otoyolunu kesti. 13. Yugoslav Ordu Birliği ile etkileşime

²²⁴ Dmitriy Fedorovich Ustinov, s.111, 1978.

²²⁵ Dmitriy Fedorovich Ustinov, s.107, 1978.

giren 2. Bulgar Ordusu güneydoğudan ilerliyordu. Bu ordular Nis ve Leskovac şehirlerini kurtararak Güney Morava ve Morava nehirleri boyunca "E Ordu Grubu"nın çekilmesi için ana yolları kestiler. Belgrad operasyonu neticesinde "F Ordu Grubu" 200 km kuzeye doğru itildi. Böylece, Budapeşte operasyonu için uygun koşullar yaratıldı. Eylül 1944'te Sovyet birlikleri Macaristan sınırını geçti. Sovyet taarruzu Tuna'da başladığı zaman, Almanya üç cephede savaşmak zorunda kaldı: İtalya, Fransa ve Sovyetler Birliği'ne karşı. Budapeşte'ye düzenlenen saldırı Debrecen operasyonunun sona ermesinden iki gün sonra 29 Ekim'de başladı.²²⁶ Sovyet komutanlığı ana saldırıyı, 46. ordunun, Budapeşte'nin güneydoğusundaki kuvvetlerle gerçekleştirmeye karar verdi. Aynı zamanda, 7. Muhafız Ordusu, Szolnok şehrinin kuzeydoğusundan bir yardımcı saldırı yapacak ve Tisza Nehri'nin batı yakasındaki köprüyü ele geçirecekti. 11-26 Kasım'da, ön birlikler Tisza ile Tuna arasındaki düşman savunmasından geçti ve kuzey batı yönünde 100 km'ye kadar ilerleyerek Budapeşte'nin dış savunma hattına yaklaştı. Ancak bu birlikler şehri ele geçiremediler. Düşmanın inatçı direnişiyle karşı karşıya kalan Sovyet birlikleri saldırıları askıya aldı. Aralık ayının başlarında, 2. Ukrayna Cephesi'nin orta ve güney kanadında tekrar Budapeşte'ye saldırı düzenlendi. Sonuç olarak, Sovyet birlikleri, Budapeşte'nin kuzey ve kuzey-batısındaki Tuna'ya ulaştı. 21 Aralık'ta, 7. Muhafız Ordusu Nemce, Sakalosh, Shagov bölgesindeki operasyonları bölgesinde Alman birlikleri karşı saldırı başlattı, ancak kanat ve arka taraftan saldırıya uğrayarak ağır kayıplarla geri çekildi. 26 Aralık, Sovyet birlikleri ağır çatışmalar sonucu Esztergom şehri yakınlarında birleşti. Böylece, Budapeşte kuşatıldı. Macar ve SS birimleri de dahil olmak üzere 188 bin Alman askeri kuşatmada kalmalarına rağmen teslim olma önerisini reddetti. 18 Ocak'ta Sovyet birlikleri şehrinin doğu kısmı olan Peşt'i ele geçirdi. Sadece 13 Şubat'ta, savaş düşman grubunun tasfiyesi ve Budapeşte'nin kurtuluşu ile sona erdi.²²⁷ Bu savaşla birlikte güneyden kanatlarını sağlama alan Askeri Komutanlık, savaşı bitirecek Berlin operasyonunu başlatmak için planları uygulamaya koydu.

19 Nisan sonuna kadar Sovyet ön kuvvetleri Alman kuvvetlerinin inatçı savunmasının üstesinden gelerek üçüncü savunma hattını kırdı. 1. Ukrayna Cephesinin

²²⁶ Aleksandr Mikhaylovich Samsonov, **Sovetskiy Soyuz v gody Velikoy Otechestvennoy voyny**, Nauka, Moskova, s.484, 1985,

²²⁷ Aleksandr Ivanovich Yur'yev, **Noveyshaya istoriya Rossii: fevral' 1917 goda-nachalo KHKHI veka : uchebnoye posobiye**, Giperboreya, Moskva, s.277, 2010.

saldırısı daha başarılı bir şekilde gelişti. 40 dakikalık bir topçu saldırısından sonra Alman savunmasının ön cephesinde takviye taburları Neisse nehrini geçti. 24 Nisan sonunda, 1. Ukrayna Cephesi'nin 28. Ordusunun birlikleri, 1. Beyaz Rusya Cephesi'nin 8. Muhafız Ordusu birlikleri ile temasa geçerek 9'uncu Ordu'yu kuşattı ve Berlin ile irtibatını kesdi.²²⁸ 25 Nisan günü öğlen 12'de, Berlin'in etrafında bir halka kapandı. 1 Mayıs sabahının erken saatlerinde, 150. Piyade Tümeni'nin bayrağı Reichstag'ın üzerine çekildi. Berlin garnizonu 2 Mayıs gecesi teslim oldu. 7 Mayıs sabahı Alman Genelkurmay Başkanı Alfred Jodl Müttefiklere koşulsuz teslim belgelerini imzaladı. Sovyetler ayrı teslim olma şartları talep ettiği için 1 gün sonra diğer bir teslim olma belgesi imzalandı.²²⁹ Bu kez teslim olma belgesini Mareşal Georgi Zhukov imzaladı. Böylece, Avrupada savaş sona erdi.

3.3.2. Zaferin Kazanılmasında Azerbaycan Petrolünün Rolü

Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nin gücü tam olarak kendisini gösterdi. Sovyet halkı, savaş zamanı anavatanın onurunu, özgürlüğünü ve bağımsızlığını savunarak en büyük özveriye gösterdi. Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında Azerbaycan işçilerinin kahramanca çalışması, Sovyet vatanseverliğinin tezahürlerinden biriydi. Azerbaycan işçi cephesinin en sorumlu bölümlerinden biri olan petrol işçileri tarafından görülüyordu. Ülkenin ekonomik temelini oluşturmada önemli olan petrol endüstrisinin gelişmesiydi. Ulusal ekonominin gelişmesi için petrolün önemi ve bu alanın ülkenin savunma kapasitesini güçlendirmesinde rolü çok büyüktü. Petrolden çok çeşitli ürünler üretilmektedir: havacılık ve motor benzini, otomobillerin, uçakların, tankların ve savaş gemilerinin motorlarının çalışması için çeşitli yağlar. Sanayi ve tarım alanında çalışan tüm içten yanmalı motorlu araçlar petrol yakıtı ile çalışmaktadır. Ayrıca bu dönemde petrolden çeşitli plastikler, sentetik kauçuk, parafin, patlayıcı, birçok ilaç üretiliyordu. Savaşın ilk günlerinde, Azerbaycan petrol sanayi işçileri, Komünist Parti tarafından ilan edilen askeri slogan çerçevesinde çalışmalara başladı: “Her şey cephe için, her şey zafer için!”. Modern savaşta petrolün büyük öneminin farkında olan Azerbaycan petrol işçileri, Sovyet Ordusu ve Deniz Kuvvetlerine yüksek kalitede yakıt sağlamak için kahramanca bir çalışma başlattılar.

²²⁸ Andrey Antonovich Grechko, **Istoriya vtoroy mirovoy voyny, 1939-1945: Zavesheniye razgroma fashistskoy Germanii**, Voenizdat, Moskva, s.335, 1979.

²²⁹ Aleksandr Mikhaylovich Samsonov, s.630, 1985.

Cephe ve ülkenin ihtiyaç duyacağı kadar petrol vermek, Azerbaycan'ın petrol işçilerinin temel görevi haline geldi. Savaşın ilk günlerinde, Komünist Parti liderliğindeki sendika örgütleri, işçi kitlelerini seferber etmeye yönelik çalışmalara öncülük etti. Petrol işçileri sendikası bölge komitesinin 27 Haziran 1941'de Karaçuhur'da yaptığı genel kurul toplantısı, tüm sendikaların kendi işçilerini faşist istilacıları yenmek için Sovyetler Birliği çalışanları tarafından verilen görevleri koşulsuz yerine getirme kararı aldı. Plenumda bu ihtiyaçlara dikkat çekti: “Petrol işçilerini herhangi bir üretim sektöründeki özverili çalışmalar için harekete geçirin, işgücü disiplinini her zamankinden daha fazla güçlendirin ve her dakikanı verimli şekilde kullanın”.²³⁰ Savaş günlerinde Bakü sokaklarında her kes bu sloganı görüyordu: “Bakü halkı, hatırla, her yerde petrole ihtiyaç var- karada, havada ve suda!” Petrol işçileri zorlu savaş koşullarında çalışmak zorundaydı. Savaş, Azerbaycan petrol endüstrisinin çalışmalarında sayısız zorluk yarattı. Petrol işçilerinin II. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde yüzleşmeleri gereken ciddi zorluklardan biri, petrol endüstrisindeki pek çok işçi ve mühendisin savaşa gitmesi olmuştu. Örneğin, 1941'in altı ayında, “Leninneft” tröstünde 22 önde gelen çalışanı dahil olmak üzere işçi personelinin %45'i cepheye gitti. Orduya katılan işçilerin genel üretim durumuna etkisini azaltmak ve emek üretkenliğini artırmak için Bakü'nün petrol kollektiflerinde her işçi iki kişi, üç kişi yerine çalışmaya başladı. Çilingirler, tezgahların ve pompaların normal şartlarda bir defa çalıştırılmasına rağmen, günde iki veya üç defa normal çalışmasını sağlamıştır. Elektrikçiler gün içerisinde normalde üç yerine 5-6 sondaj kulesinde çalışıyordu. Ancak, buna rağmen işletmelerde personel eksikliğinin doldurulması imkansızdı, birçok yeni işçi gerekiyordu. Böylece, üretim alanına kadınlar ve gençler, hatta yaşlı emekliler geldiler. Savaş sırasında kadın emeği özel bir önem kazanmaya başladı. Yüksek vatanseverlik gösteren binlerce Azerbaycanlı kadın, fabrikada savaşa giden kocalarının, oğullarının ve erkek kardeşlerinin yerine geçmeye hazır olduklarını dile getirdi. 24 Haziran 1941'de Azizbekovneft tröstüne Bine köyünde yaşayan 34 kadın gönüllü işçi olmak için muracaat etti. Vatanseverlerden biri şöyle yazıyordu: “Ben buraya kardeşimin yerine çalışmak için geldim. Lütfen beni yardımcı operatör olarak belirtin. En kısa zamanda bu mesleğe hakim olmayı taahhüt ediyorum.” Lenin rayonunda, savaşın ilk günlerinde, 645 ev hanımı tarlalarda çalışma isteğini dile getirmiş, 279 tanesi hemen çalışmaya başlamış ve geri kalanı traktör sürücüsü, şoför,

²³⁰ Kamran Guseynov, Mark Naydel', **Ocherki istorii profdvizheniya v Azerbaydzhane**, Azerbaydzhanskoye gos. izd-vo, Bakü, s.306, 1966.

elektrikçi kurslarına kaydedilmiştir.²³¹ Savaşa giden petrol işçilerinin 450 tanesinin annesi ve eşi hızlı bir şekilde karmaşık mesleklerde ustalaştı ve bu alanlarda başarıyla çalışmaya başladı. Savaşın ilk altı buçuk ayında, “Azneftkombinat” ve “Narkomlegproma” sanayi tesislerinde on binden fazla kadın çalışmaya başladı. 1941'in sonuna gelindiğinde, kadınlar petrol endüstrisindeki toplam işçi sayısının neredeyse yarısını oluşturuyordu. Ocak 1942'de Bakü Parti Komitesi, nitelikli personel yetiştirmek ve Bakü'deki sınai işletmelere yönelik rezervlerini oluşturmak, kadınların üretime dahil edilmesine ve üst düzey görevlere tayin edilmesi ile ilgili karar verdi. Savaş, tüm tedarik sisteminin radikal bir şekilde yeniden yapılandırılmasını gerektiriyordu. Azerbaycan petrol işçileri, yerel hammadde bulmak ve mevcut teçhizatı mümkün olan en yüksek düzeyde kullanmak zorunda kaldılar. Azerbaycan petrol endüstrisindeki işçiler ve mühendis heyeti, yerli kaynakların seferber ederek inatçı bir mücadeleye başladı. Sadece savaşın birinci yılında Azneftkombinat 13 milyon ruble tasarruf sağladı. Leninneft'in petrol işçileri, 1942'de yerel kaynakları harekete geçirmek amacıyla 2795 ton demir hurdasını topladı ve yeniden üretimini sağladı. Bu dönemde ekonomide tasarruf sağlamak için işçilerin fikirlerine ve yeni teknolojik icatlara da önem verililiyordu. “Kirovneft” tröst mühendisleri savaşın ilk yılında 86 öneri ve icatta bulundular; Bunlardan 63'ü üretime girdi ve 600 binden fazla ruble tasarruf sağladı. Karaçuhur tesislerinde savaşın ilk yılında 89 yaratıcı öneri teklifi alındı. Bunlardan 41 teklif uygulandı ve bu da 2 milyon 285 bin ruble tasarruf sağladı. 20 Aralık 1941'de Baküde Komünist partinin bir toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Azerbaycan petrol endüstrisinin 1941'deki kadar yüksek bir petrol ve gaz üretim seviyesine daha önce asla ulaşmadığı belirtildi.²³² Azerbaycan petrol işçileri, 1941'de tüm işletmelerde petrol ve gaz üretimi planını %102,2 oranında yerine getirmişti. En iyi performansı bu tröstler elde etti: “Stalinneft” (% 116), “Karadagneft” (% 114.9), “Azizbekovneft” (% 103.5), Ordzhonikidzeneft (% 102.8). Savaşın ilk altı ayı boyunca “Karadagneft” tröstünün 5. sektörü tüm rakiplerinden daha fazla cephe petrol çıkarmıştı. Bu sektörün ekibi 1941 yıllık planını % 157 oranında yerine getirmiş, böylece Ekim öncesi sosyalist rekabette üstlenilen yükümlülükleri aşmıştır. 1 Ocak 1942'de, rekabet petrol endüstrisindeki

²³¹ Belyayeva V.A. , **Trudovoy geroizm rabochikh Azerbaydzhana v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941 - 1945g.g.)**, Azerbaydzhanskoye gos. izd-vo, Bakü, s.24, 1967.

²³² YA. M. Agarunov, **Geroicheskiye sversheniya azerbaydzhanskikh neftyanikov v gody Velikoy Otechestvennoy voyny**, Azerbaydzhanskoye gos. izd-vo, Bakü, s.23, 1982.

toplam işçi sayısının % 77'sini ve mühendislik ve teknik çalışanların % 68,6'sını kapsıyordu.²³³ SSCB Petrol Endüstrisi Komiserliği, Bakü makine üreticilerinin çalışmalarına övgüde bulundu, mühendisleri ve “Azneftekombinat” işçilerini üretim konusundaki görevlerini yerine getirdikleri için ödüllendirdi. 8 Şubat 1942'de SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı kararnamesiyle, 500'den fazla Azerbaycan SSC işçisine petrol üretimini, petrol ürünlerini ve diğer ürün türlerini arttırma amaçlı hükümet görevlerinin örnek bir şekilde yerine getirilmesi sebebiyle nişan ve madalyalar verildi.²³⁴ Bu işçilerden 41'i Lenin Nişanı, 67'si Kırmızı İşçi Bayrağı nişanıyla ödüllendirildi. 1942'nin başlarında, Almanların sürpriz saldırı avantajının artık savaşın ilerleyişini etkilemeyeceğini açıkça ortaya çıkardı. Şimdi belirleyici olarak önemli olan, ordunun morali, bölümlerin sayısı ve kalitesi, ordunun silahlanması, komuta ordusunun örgütsel yetenekleri ve bazı faktörlerdi. Arka cephenin desteği olmadan, Sovyet Ordusu düşmanla başarılı savaşlar yapamazdı. 1942 baharında Sovyet arka cephesi çok daha güçlüydü. Sosyalist sanayi ülkeye ve cepheye gittikçe daha fazla ürün verdi. Sovyet Ordusu arka cepheden çok daha fazla silah, mühimmat, yakıt aldı. Bakü'nün petrol işçilerinin petrol çıkarma mücadelesi 1942'deki yeni karmaşık durum karşısında gerçekleşti. ABD ve İngiltere'nin egemen çevrelerinin Avrupa'da ikinci bir cephenin açılmasını geciktirmesinden faydalanan Naziler, 1942 yazında Sovyet Ordusuna karşı büyük kuvvetler topladı ve büyük bir saldırı başlattı. Almanlar, 25 Temmuz 1942'de Stalingrad'ı, 10 Ağustos'ta Saratov'u, 15 Ağustos'ta Kuybyshev'i ele geçirmeyi, Kasım ayı boyunca Moskova'yı kuşatmak istiyorlardı. Hitler, Stalingrad'ın ele geçirilmesine stratejik nokta olarak büyük önem veriyordu. Temmuz ayında, Almanlar art arda Stalingrad'a girmeye çalıştı, ancak her seferinde Sovyet birliklerinin inatçı direnişiyle karşılaştılar. 23 Ağustos 1942'de düşman Volga'ya ulaşmayı başardı ve 13 Eylül'den itibaren şehirdeki çatışmalar başladı. Aynı zamanda, Almanlar Bakü'yü ele geçirmek amacıyla güneye doğru hareket etmeye başladılar. Temmuz 1942'de Rostov'u ele geçiren düşman orduları Kuzey Kafkasya'ya girdi. Ağustos ayında, Naziler Maykop ve Krasnodar'ı, ardından Mineralniye Vodi ve Mozdok'u ele geçirmeyi başardı. Grozni ve Bakü'nün petrol bölgeleri Naziler için en önemli hedefti. 1 Şubat 1942'de, Devlet Savunma Komitesi'nin kararıyla düşman işgali hattında bulunan bölgelerin tahliyesine

²³³ Belyayeva V.A. , s.39, 1967.

²³⁴ Avgusta Vasil'yevna Mitrofanova, **Rabochiy klass Sovetskogo Soyuza v pervyy period Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941-1942 gg**, SSCB Bilimler Akademisi yayınevi, Moskva, s.220, 1960.

başlandı. Sayıma göre, 114 Rus, 65 Ukraynalı, 2545 Yahudi, 13 Polonyalı dahil 2745 kişi Azerbaycan SSC'sinin Zakatala, Zhdanov, İmişli ve Pushkin bölgelerine tahliye edildi.²³⁵ Cephe hattının yaklaşması nedeniyle, Transkafkasya'daki durum gerildi. Kafkasya ve Azerbaycan'ın üzerinde ölümcül bir tehdit bulunuyordu. Naziler , Sovyet birliklerinin direnişinin bir sonucu olarak Kafkasya'nın orta kesiminin geçitlerinde ve Kuma Nehri sınırlarında durduruldu. Kafkasya savaşı sırasında, bir dizi yeni Azerbaycan formasyonu Sovyet Ordusunun saflarına katıldı. Bunların arasında ünlü 416. tüfek bölümü vardı. 20 Ağustos 1942'de, gergin askeri durumla ilgili Bakü'de, önde gelen parti Sovyet, ekonomi, Komsomol ve sendika aktivistleri toplantısı yapıldı. Bu toplantıda cepheye petrol ürünleri göndermek için kesintisiz çalışma sistemine geçilmesi karara alındı.²³⁶ Bu dönemde Transkafkasya'da Bakü petrol işçileri petrol üretimini ve petrol ürünlerinin rafine edilme oranının arttırdı, cepheye daha fazla ürün verdi. Bu zamana kadar Bakü, Sovyet Ordusunun güçlü bir cephanesiydi. Ağustos, Eylül ve Ekim 1942'de Devlet Savunma Komitesinin Kızıl Bayrak Nişan'ını kazanan "Ordzhonikidzenef" tröstünün 8. sektör ekibi, Kafkasya'yı savunan N ordusunun savaşçılarına, komutanlarına ve siyasi işçilerine böyle bir mektup yazmıştı: "Bakü bir petrol şehridir. Gündüz ve gece, yüzlerce işletme yorulmadan cephe için çalışıyor. Gündüz ve gece gemiler ve trenlerle cephe için benzin, yağ, mazot, mühimmat, silah, yiyecek gönderiliyor. Bu yüklerin adresi "Güneyin savunucuları" olan sizlersiniz. Bugün Kafkasya'daki petrol zenginliklerinin değerli koruyucuları olarak Bakü halkının kurtarıcısı sizlerden başkası olamaz."²³⁷

Bakü ve Kuzey Kafkasya, SSCB ekonomisinin ana petrol kaynağıydı. Azerbaycan SSC'sinde, SSCB'nin petrolünün %80'i üretildi. Ukrayna'nın kaybından sonra Kafkasya ve Kuban'ın tahıl kaynağı olarak önemi keskin bir şekilde artmıştı. Kafkasya'nın kaybının SSCB'ye karşı savaşın genel süreci üzerinde önemli bir etkisi olabilirdi. Hitler bu nedenle 1942 yaz saldırılarının ana hedefi olarak Kafkasya'yı seçti. Bu dönemde saldırı tehditi bulunduğu için petrol ürünlerinin kuzey cephelere gönderilmesi için Hazar denizi seçilmişti. Tüm SSCB denizlerinde taşınan kargonun yaklaşık üçte biri Hazar Denizi boyunca taşınmıştır. Bu, öncelikle denizin petrol

²³⁵ Andrey Nikolayevich Sakharov, Aleksandr Spartakovich Senyavskiy, **NAROD I VOYNA: 1941-1945 gg.**, Rus Tarihi Enstitüsü RAS, Moskva, s.84, 2010.

²³⁶ YA. M. Agarunov, **Geroicheskiye sversheniya azerbaydzhanskikh neftyanikov v gody Velikoy Otechestvennoy voyny**, Azerbaydzhanskoye gos. izd-vo, Bakü, s.19, 1982.

²³⁷ Karlo Tskitishvili, **Na frontakh Velikoy Otechestvennoy**, Sabchota Sakartvelo, Tiflis, s.305, 1975.

sahaları, petrol rafinerilerine ve pamuk alanlarına yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Hazar Denizi ile genel olarak Bakü'den Astrakhan'a giden petrol ve petrol ürünleri taşınıyordu. Azerbaycan bölgesi, özellikle demiryolları ve su yolları kavşağında bulunan Bakü-Bileceri kavşağı, Transkafkasya Demiryolunda en önemli bağlantıydı. Bu demiryolu boyunca Sovyetler Birliği'nin her yerine Bakü petrolü gönderildi. Savaş sırasında, Azerbaycan petrol işçileri tüm ülke yakıtının %80'e yakınına üretti. Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında askeri amaçlı toplamda 75 milyon ton petrol gönderildi. Azerbaycan petrolünün savaşdaki rolünü Sovyetler Birliği Mareşali Georgy Zhukov böyle değerlendiriyordu : “Bakü'nün petrol işçileri, cepheye ve ülkeye, Anavatanımızı korumak ve düşmanı hızlı bir şekilde yenmek için gereken kadar yakıt verdi.”²³⁸ Rusya'nın Azerbaycandaki eski elçisi Vasiliy İstratov ise bunları söyledi: “Azerbaycan'ın doğal kaynakları olmasaydı, Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda hiçbir zafer elde etmemiz mümkün değildi .”

²³⁸ Akhad Bagirzade, **Intelligentsiya Azerbaydzhana v gody Velikoy Otechestvennoy voyny**, Azerbaydzhanskoye gos. izd-vo, Bakü, s.118, 1989.

SONUÇ

20. yüzyıl, Sanayi Devrimi ile birlikte artan enerji ihtiyaçlarını karşılamak isteyen büyük güçlerin enerji kaynakları uğruna mücadelelerine sahne oldu. Yüzyılın birinci yarısında yaşanan dünya savaşlarında ve sonrasında da enerji rekabetinin önemli etkisi söz konusu olmuştur. Azerbaycan petrol kaynakları açısından dünyanın zengin ülkeleri sırasında yer almakta ve bu açıdan tarihen önemli bir uluslararası rekabet alanı olarak bilinmektedir. Azerbaycan dünyanın en eski petrol üretilen bölgesi olmuş, 1901 yılına kadar dünya petrolünün yarısı Bakü'de üretilmiştir. 1828 yılında Azerbaycan'ın işgalini tamamlayan Rusya, 1910 yılına kadar dünyada Bakü petrolü ile temsil olunmuştur. Günümüzde dünyada var olan 142,7 milyar ton toplam petrol rezervinin 93,4 milyar tonu Orta Doğu ülkeleri, 8,2 milyar tonu Rusya Federasyonu payına düşüyorsa, bunun 1 milyar tonu da Hazar Denizi bölgesinde bulunan Azerbaycan'a ait olmaktadır. Başka ifadeyle Azerbaycan dünya petrol rezervlerinin %0,6'sına sahiptir. Fakat petrol, tükenen enerji kaynaklarından olduğu ve bir kaç yüzyıldır Azerbaycan'da devamlı olarak petrol üretildiği ve en yüksek üretim hacmine günümüz itibariyle ulaşıldığı gerçeğini dikkate alarak Azerbaycan'ın petrol rezervleri ile ilgili farklı verilere ulaşabilmekteyiz.

Enerji kaynakları arayışlarının önem taşıdığı I. ve II. Dünya Savaşları sırasında Bakü petrollerine sahip olmak uğruna büyük güçler pek çok çaba harcadılar. Bu ülkeler için petrol o kadar çok önemliydi ki, I. Dünya Savaşı sırasında Almanya, müttefik konumunda olan Osmanlı'ya karşı çıkarak Batum'u ordan da Osmanlılar'dan önce Bakü'yü ele geçirmek girişiminde bulunmuştu. II. Dünya Savaşı sırasında da Almanların Kafkaslardaki 3 hedefinden biri Bakü'ydü. Hatta durum o kadar ciddiydi ki, Fransız ve İngilizler Bakü petrolünün Almanların eline geçmesini önlemek amacıyla Bakü'yü bombalamayı ve petrol alanlarının tamamen tahrip edilmesini göze almışlardı. Dahası Sovyetlerin kendileri de 1941 yılında savaşa katıldıktan sonra böyle bir senaryoyu göz önünde bulundurmaktalardı. 8 Mayıs 1942 tarihinde Almanların askeri operasyon güzergahlarında bulunan, Kafkasya'daki petrol bölgelerinden ilki Maykop işgal edildikte Sovyetler burdaki tüm petrol alanlarını tahrip edip geri çekilmişlerdi. Benzeri bir kader Bakü'nün Almanlar tarafından işgali zamanı yaşanabilirdi. Fakat

Almanların Kafkasya'daki ilerlemesi Stalingrad savaşı ile 1942 Kasım ayında durdurulmuş ve Bakü petrol alanlarının güvenliği sağlanmıştır.

Savaş yıllarında Bakü sokaklarında her kes “Bakü halkı, hatırla, her yerde petrole ihtiyaç var - karada, havada ve suda!” sloganını görebilirdi. Her şey ön cepheye yardım için tasarlanmıştı. Her kez savaş alanına yardım etmeye çalışıyordu. Her zamankinden çok daha fazla çalışan işçiler defalarca daha fazla üretim hacmine ulaşmışlardı. Savaş öncesi barış döneminde çeşitli ürünleri üreten fabrikalar savaş koşullarında gerekli olan silah, muhhimat, savaşçılar için giysi, savaş araçları, yedek parçalar, ilaç vd. ürünlerin üretimini yapmaya başlamışlardı. Genel olarak savaş sırasında Azerbaycan'ın yerel sanayi işletmeleri yaklaşık 200 yeni çeşit üründe uzmanlaştı. Özellikle UTI-4 ve Yak-3 tipi avcı uçağı ve Sovyet ordusunun en tehlikeli silahlarından olarak bilinen Katyuşa roketleri Bakü'de üretilmeye başlanmıştı. Ülke içerisinde insanlar açlık ve yokluk sorunlarıyla yüz-yüze kalsa bile cepheye önemli miktarda gıda yardımı da yapılmıştır.

Azerbaycan'ın Sovyet cephesine en önemli yardımı ise petrol idi. Savaş yıllarında Azerbaycan tüm Sovyetlerin petrol ihtiyacının %80'e kadarını (bazı kaynaklarda ise %63,2'sini) üretmiş, toplamda 75 milyon ton petrol Azerbaycan'dan askeri amaçla ihraç olunmuştur. Rusya'nın Azerbaycan'daki eski elçisi Vasiliy İstratov bununla ilgili: “Azerbaycan'ın doğal kaynakları olmasaydı, Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda hiçbir zafer elde etmemiz mümkün değildi” açıklaması yapmıştır. Savaş, Azerbaycan petrol endüstrisinin çalışmalarında sayısız zorluk yaratmıştı. Petrol işçilerinin II. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde yüzleşmeleri gereken ciddi zorluklardan biri, petrol endüstrisindeki pek çok işçi ve mühendisin savaşa gitmesi olmuştu. Bu durum eski işçilerin yerini kadınların almasıyla çözülmüş, böylelikle Azerbaycanlı kadınların iş ve sosyal hayattaki rolü daha da artmıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan petrolü millileştirilmiş, sektördeki yabancılar ülkeden çıkarılmış ve petrol gelirleri tamamen merkez yönetime tabii edilmiştir. Bunun karşılığında ise Azerbaycan'dan ihraç olunan petrol Sovyetler Birliği'nin varlığı süreci boyunca devletin sanayi ve askeri ihtiyaçlarının karşılanmasına hizmet etmiştir. SSCB'de en büyük petrol kaynağı Azerbaycan, özellikle Bakü olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında SSCB'nin doğu bölgelerinde petrolle zengin topraklar bulunmuş, bu topraklarda üretim yapılması için Azerbaycanlı uzmanların hizmetlerinden

yararlanılmış, II. ve III. Bakü olarak isimlendirilen yeni petrol alanları kullanıma açılmıştır. Azerbaycan`dan ihraç olunan petrol ürünlerinin karşılığında ülkede bir çok yeni sanayi ve tarım sektörleri geliştirilmiş, eğitim ve kültürel alanlarda pek çok başarılar elde edilmiş, özellikle petrol endüstrisinde daha önce görülmemiş bir gelişim ve başarı düzeyi yakalanabilmiştir. Bu yıllarda Azerbaycan petrolü Rusya`ya, oradan dünyanın geri kalan noktalarına taşınmıştır. Sovyet dönemi sonrasında da Azerbaycan petrolü uluslararası politikadaki önemeli rolünü kaybetmemiş, artan enerji savaşında kendisine yeni ihraç güzergahları bulmuştur. Günümüzde Azerbaycan, petrol kaynaklarını Rusya`dan bağımsız bir şekilde, Avrupa Birliği`nin enerji güvenliği politikaları kapsamında Batı ülkelerine ihraç etmektedir. Bu açıdan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve onunla paralel şekilde geliştirilen Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı vd. projeleri Azerbaycan`ın siyasi bağımsızlığı ve Batı ülkelerinin enerji güvenliği politikalarına hizmet etmektedir.

Azerbaycan`ın petrol açısından sahip olduğu zenginliğe rağmen tarihen pastadaki en büyük pay yabancı şirketlerin elinde olmuştur. Nitekim I. Dünya Savaşı arifesinde Azerbaycan`ın petrol endüstrisindeki yatırımları bulunan temel şirketler ABD kökenli Standard Oil, Hollanda-İngiliz kökenli Royal Dutch Shell, İsveç kökenli Nobel kardeşleri ve Rusya`nın Petrol Sanayi ve Mali Birliği (veya Rusya Petrol Topluluğu) idi. Bu şirketler petrol faaliyetlerinin üretimden tüketime, tüketimden taşımacılığa kadar bütün sürecini ellerinde tutmakta ve sektörde büyük pay sahibi olmaktadır. Bu durum bir yüzyıldan fazla zaman geçmesine rağmen hala böyle devam ediyor. Şöyle ki, günümüzde Azerbaycan`ın temel enerji ihracı projesi olan BTC`de Azerbaycan, 1994`de imzalanan “Yüzyılın Antlaşması”na göre %10`luk pay sahibi olmuş, yalnız 2017`de yenilen bu anlaşmaya göre %25 paya sahip olabilmıştır. Bu anlaşmaya göre en büyük pay İngiliz BP`sine (%30,1) verilmiştir. Diğer önemli şirket ise %8,9 ile ABD kökenli Chevron olmuştur. Fakat en önemli unsur Rusya`nın Azerbaycan`ın petrol endüstrisinden çekilmesidir. Bununla birlikte Rusya`nın hala Azerbaycan dış politikasında etkisini koruduğu ve Azerbaycan`ın Rusya`nın “Yakın Çevre” ülkelerinden biri olarak değerlendirildiği ve etki alanında bulundurduğu gerçeği göz ardı edilemez.

KAYNAKÇA

- ABASOV, Mezhahir: Baku v godi Velikoy Otechestvennoy voyni, 1941-1945 gg. (Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında Bakü, 1941-1945). Bakü: Azərbaycan devlet yayınları, 1967.
- ABATUROV, V.: Na zemle Belarusi: kanun i nachalo voyni: boyeviye deystviye sovetskikh voysk v nachalnom periode Velikoy Otechestvennoy Voyni. (Belarus topraklarında savaşın başlangıcı: II. Dünya Savaşı'nın ilk döneminde Sovyet birliklerinin askeri operasyonları). Moskova: Kuchkovo Pole yayınları, 2006.
- AGARUNOV, Y.: “Geroicheskiye sversheniye azerbaydzhanskikh neftyanikov v godi Velikoy Otechestvennoy godi. (Azerbaycan petrol işçilerinin Büyük Vatanseverlik Savaşı yıllarındaki kahramanlıkları).” Bakü: Azərbaycan devlet yayınları, 1982.
- ABUTALİBOV, Ramiz: Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika: sbornik statyey, posvyashennyiy 90-letiyu Pervoy respubliki. (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti: Birinci Cumhuriyetin 90'ıncı yıldönümüne adanmış makale koleksiyonu). Bakü: Salam press yayınları, 2008.
- ACAR, Kezban: Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi`ne Kadar Rusya Tarihi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım yayınevi, 2004.
- ACTON E, Stableford T.: The Soviet Union:1939-1991, Exeter: University of Exeter Press yayını, 2007.
- ANFİLOV, Viktor: Krusheniye pokhoda Gitlera na Moskvu, 1941.(Hitler'in Moskova'ya yönelik kampanyasının çöküşü, 1941) . Moskova: Nauka yayını, 1989.

- AGAMALİYEVA, Nane: Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika (1918-1920). (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920). Bakü: Elm Basınevi, 1988.
- ALAKBEROV, Farid: An Overview Baku: City that Oil Built, Azerbaijan International dergisi, Summer (10.2), ss. 28-33, 2002.
- ALİYEVA, Ülker: Genuya və Haaqa konfranslarında Azərbaycan nefti meselesi. (Cenova ve Lahey konferanslarında Azərbaycan petrolü meselesi). Dövlət idarəçiliyi (Kamu Yönetimi) dergisi. s.239-244. Bakü, 2015.
- ALİYEV, İ.: Azərbaycan nefti dünya siyasətində (Azərbaycan petrolü dünya politikasında), Bakü: Azərbaycan yayınları, 1997.
- ALİYEV, İ.,
MURADVERDİYEV, A.: Azerbaydzhanskoye neft v politike mira. (Dünya siyasətində Azərbaycan petrolü). Bakü: Azərbaycan yayınları, 1997.
- ALİYEV, Ali.: Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı. (Azərbaycan petrol endüstrisinin Sovyet döneminde gelişimi). Bakü: Azərneşr yayını, 1957.
- ALİYEV K., ORUDZHEV V.: Razvitiye nauki v vuzakh Azerbaydzhana za godi IX i X pyatiletok. (Azərbaycan universitetlərində bilimin IX ve X beş yıllık planları için gelişimi). Bakü Maarif yayınları, 1985.
- ALİYEV C.: Azərbaycan Neft Sənayesi İnkişaf Tarihindən. (Azərbaycan Petrol Endüstrisi Gelişim Tarihindən). Bakü Azərneşr yayınları, 1960.
- AYAGUNOV, Burkutbay: Tyurkskiye narodi: entsiklopedicheskiy spravochnik. (Türk halkları: ansiklopedik rehber). Almatı: ZAO-Kazak entsiklopediyası yayınları, 2004.

- AZİZBEKOVA, Püste: Rukovodstvo V.İ. Lenina sotsialisticheskim stroitelstvom v Azerbaydzhane v 1920-1923 gg. (Lenin'in 1920-1923'te Azerbaycan'daki sosyalist yapının kurulmasında liderliği). Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, 1960.
- AZİZBEKOVA, Püste: Sovetskaya Rossiya i borba za ustanovleniye i uprocheniye vlasti Sovetov v Zakavkazye. (Sovyet Rusya ve Transkafkasya'da Sovyet iktidarının kurulması ve güçlendirilmesi mücadelesi). Bakü: Azərneşr yayını, 1969.
- BADALYAN, Kh.A.: Turetsko-germanskaya ekspansiya v Zakavkazye, 1914-1918. (Güney Kafkasya'da Türk-Alman genişlemesi, 1914-1918). Erivan: Ayastan yayınları, 1980.
- BAGİRADE, Ahad: İntelligentsiya Azerbaydzhana v godi Velikoy Otechestvennoy voyni. (Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında Azerbaycan'ın aydınları). Bakü: Azerbaycan devlet yayınları, 1989.
- BAl, Halil: Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu, İdil Yayınları, 2010.
- BAYKARA, Hüseyin: Azerbaycan'da Yerleşme Hareketleri, XIX. Yüzyıl. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2006.
- BAYRAKTAR, Hilmi: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994.
- BERKHİN, İlya: İstoriya SSSR sovetkiy period. (1987 yılına kadarki Sovyet tarihi) Moskova Visshaya shkola yayınları, 1987.
- BERKHİN, İlya: İstoriya SSSR, 1917-1978. (SSCB Tarihi, 1917-1978). Moskova: Vishaya Shkola yayınları, 1979.

- BRİN, İzrail: Gosudarstvenniy kapitalizm v SSSR v perekhodniy period ot kapitalizma k sotsializmu. (SSCB'de kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde devlet kapitalizmi). İrkutsk: İrkutsk Kitap Yayınevi, 1959.
- BELYAYEVA V.: Trudovoy geroizm rabochikh Azerbaydzhana v godi Velikoy Otechestvennoy voyni (1941-1945 gg.). (Azerbaycan işçilerinin Büyük Vatanseverlik Savaşı yıllarındaki çalışma kahramanlıkları (1941 - 1945)). Bakü: Azerbaycan devlet yayınları, 1967.
- CARR, Edward Hallett: A History of Soviet Russia: The interregnum, 1923-1924, Londra: Penguin Books yayınları, 1969.
- CHİKİTİSHVİLİ, Karlo: Na frontakh Velikoy Otechestvennoy. (Büyük Vatanseverlik Savaşı cephesinde). Tiflis: Sabchota Sakartvelo yayınları, 1975.
- CROİSANT, Michael P.,
ARAS, Bülent: Oil and Geopolitics in the Caspian Sea Region, Westpor: Praeger, 1999.
- DARABADI, Parvin: Kavkaz i Kaspiy v mirovoy istorii i geopolitike XXI veka.(Dünya tarihi ve jeopolitiğinde Kafkasya ve Hazar denizi). Moskova: Ves Mir yayınları, 2010.
- DARABADI, Parvin: Voenno-politicheskaya istoriya Azerbaydzhana (1917-1920 godi). (Azerbaycan'ın askeri-politik tarihi (1917-1920). Bakü: Kavkaz Basınevi, 2013.
- DEBORİN, Grigori: O kharaktere Vtoroy Mirovoy voyni. (II. Dünya Savaşı'nın doğası hakkında) , Moskova:Voyenizdat yayınları, 1960.
- DİDENKO, Aleksandr: Bitva za Ukrainu v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941-1945 gg.: ocherki voyennikh deystviy na Ukraine s 22 iyunya 1941 goda po 27 oktyabrya 1944 goda. (1941-1945 Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda Ukrayna savaşı: 22 Haziran 1941 - 27 Ekim 1944 tarihleri arasında Ukrayna'daki askeri

- operasyonlarla ilgili yazılar), Kiev: Motor Sich yayınları, 2002.
- DİNKOV, V.: Neft v SSSR. (SSCB petrolü). Moskova:Nedra yayınları, 1987.
- DORNFELD M.,
SEEWALD E.: Geschichte Der Deutsch-Aserbaidshen Beziehungen. (Alman-Azerbaycan ilişkileri tarihi) S.1, C.10, Berlin: Berlin Özgür Üniversitesi yayını, 2015.
- EFENDİYEV, O.: Azerbaydzhanskoye gosudarstvo Sefevidov v XVI veke. (16. yüzyılda Azerbaycan Safevi Devleti). Bakü: Elm yayınları, 1981.
- FERRIER R. , FURSENKO A.: Oil In The World Economy. Londra: Routledge yayını, 2016.
- FİNK, Carole: The Genoa Conference: European Diplomacy, 1921-1922, Syracuse:Syracuse Üniversitesi yayını, 1993.
- FOMİN, Vasili: Fashistskaya Germaniya vo Vtoroy Mirovoy voyne, sentyabr 1939-iyun 1941 g. (II. Dünya Savaşı'nda Faşist Almanya, Eylül 1939 - Haziran 1941), Moskova: Nauka yayını, 1978.
- GEDİVORA N., BEHRAMOV
CE, MUSAYEV R.: Azərbaycan 1941-1945-ci illər müharibəsində: megaleler toplusu. (1941-1945 Savaşında Azərbaycan: Makale Koleksiyonu). Bakü: Elm yayınları, 2008.
- GEFTER, Mihail (Ed.): Monopolisticheskiy kapital v neftyanoy promishlennosti Rossii, 1883-1914, Dokumenti i materialı. (Rusya Petrol Endüstrisinde Tekel Sermaye, 1883-1914, Belgeler ve bildiriler). Moskova: Nauka yayınları, 1961.
- GELDUNHUYS, Deon: Isolated States: A Comparative Analysis, Cambridge: Cambridge University Press yayınları, 1990.

- GESSEN, Masha: Dead Again: The Russian Intelligentsia After Communism, Londra: Verso yayını, 1997.
- GÖKAY, Bülent: The Politics of Caspian Oil, New York: Palgrave Macmillan yayınları, 2001.
- GÖKÇE, Mustafa: Birinci Dünya Savaşı Döneminde Hazar Petrolleri İçin Yaşanan Rekabet. 12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 2. Cilt, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, 2014.
- GRECHKO, Andrey: İstoriya Vtoroy Mirovoy voyni, 1939-1945: Zaversheniye razgroma fashistskoy Germanii (İkinci dünya savaşının tarihi, 1939-1945: Nazi Almanyası'nın yenilgisinin tamamlanması). Moskova: Voennoye izdatelstvo yayınları, 1979.
- GUSEYNOV K, NAYDEL M.: Ocherki istorii profdvizheniya v Azerbaydzhanе. (Azerbaycan'da sendika hareketinin tarihi üzerine yazılar). Bakü: Azerbaycan devlet yayınları, 1966.
- GULİYEV, Jamil: Azerbaycan Tarihi 1920 - Haziran 1941, C.VI , Bakü: Elm yayını, 2008.
- GULİYEV, Jamil: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi. C 1. Bakü: Azerbaycan yayınları, 1976.
- GULİYEV, Samir: Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan-ABD İlişkileri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004.
- GULİYEVA, D.P. K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925. (Azerbaycan SSC'ye bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşum tarihi, 1918-1925). Bakü: Azerbaycan yayınları, 1989.
- GURBANOV Server: Hollanda Hastalığı (Teori ve Ülke Örnekleri). 1. Baskı. İstanbul: Kitap Yayıncılık San.Tic.A.Ş. Yayınevi, 2012.

- GUREVİÇ YD, SMİRNOV AS.: Neftyanaya promishlennost SSSR, (SSCB petrol endüstrisi). Moskova: Gostoptekhizdat yayınları, 1958.
- GUSEYNOV, İA.: İstoriya Azerbaydzhana. (Azerbaycan tarihi). C.3. Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, 1963.
- HALDER, Franz.: Voyenniy dnevnik 1941-1942.(Askeri Günlük. 1941-1942). Moskova: AST yayını, 2010.
- HALLET Carr, Edward: The Russian Revolution: From Lenin to Stalin, New York: Free Press yayınları, 1979.
- HASANOVA, E.: Azerbaycan`ın ABD ve Avrupa devletleri ile ilişkileri (1991-1996), Bakü: Elm Basınevi, 2000.
- HASANADE, F.: Azerbaycan Petrol Sektörüne Yapılan Yatırımlar ve Onların Etkili Kullanım Yolları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Gebze, 2004.
- HEMPEL, Andrew: Poland in World War II: An Illustrated Military History, New York: Hippocrene Books yayınları, 2005.
- İVANOV, Semyon Shtab armeyskiy, shtab frontovoy. (Ordu karargahı, ön cebhe karargahı). Moskova: Voennoye izdatelstvo yayınevi, 1990.
- İSAYEV, Fyodor: Bitva za Dnepr. (Dinyeper uğrunda savaş). Kiev: Qosudarstvenniye izdatelstvo politicheskoy kulturi yayınları, 1944.
- İGOLKİN, Aleksandr: Sovetskaya neftyanaya promishlennost v 1921-1928 godakh. (1921-1928 yıllarında Sovyet petrol endüstrisi). Moskova: Rusya Beşeri Bilimler Üniversitesi yayını, 1999.
- İGOLKİN, Aleksandr: Otechestvennaya neftyanaya promishlennost v 1917-1920 godakh. (1917-1920 yıllarında yerli petrol

endüstrisi). Moskova: Rusya Devlet Beşeri Bilimler Üniversitesi yayınları, 1999.

İSKENDEROV, M:

İz istorii borbi Kommunisticheskoy partii Azerbaydzhana za pobedu Sovetskoy vlasti. (Azerbaycan Komünist Partisi'nin Sovyet iktidarının zaferi için verdiği mücadelenin tarihinden). Bakü: Azerbaycan Basınevi yayınları, 1958.

İSMAYİLOV, İsrafil:

Azerbaaycan Nefti XX esrde: herbi-siyasi bakış (Azerbaycan Petrolü XX. Yüzyılda: askeri-siyasi bakış), Bakü:Azerbaycan Dövlət Neft Akademiyası (Azerbaycan Devlet Petrol Akademisi) yayınları, 2007.

İSMAYİLOV, Ç.:

Neftyanıy kompleks Prikaspiyskogo regiona: problemi funktsionirovaniya i razvitiya. (Hazar bölgesinin petrol kompleksi: işleyişi, gelişimi ve sorunları). Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi yayınları, 2002.

JACOBSEN H., TAYLOR A.: 1939-1945: Vtoroya mirovaya voyna: khronika i dokumenti. (1939-1945: II. Dünya Savaşı: Kronik ve Belgeler), Moskova: Misl yayınları, 1995.

KADİMOV R.:

Borba rabochikh za razvitiye neftedobivayushey promishlennosti Azerbaydzhana: 1951-1958 gg. (İşçilerin Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişimi için mücadelesi: 1951-1958). Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, 1967.

KADİSHEV, A.:

Interventsiya i grazhdanskaya voyna v Zakavkazye. (Transkafkasya'ya müdahale ve iç savaş) . Moskova: Voenizdat yayınları, 1960.

KATİBLİ, M.:

Çingiz İldirim (biyografik monografiya). (Cengiz Yıldırım (biyografik yapıt). Bakü: Azerbaycan Basınevi yayınları, 1964.

KANİSHENKO L,

- KOVALÇUK T.: Ekonomicheskoye upravleniye v sisteme sotsialisticheskogo khozyaystvovaniya. (Sosyalist yönetim sisteminde ekonomik yönetim). Kiev: Visssha Shkola yayını, 1980.
- KHALAFOV, M.: İstoriya gosudarstva i prava Azerbaydzhanskoy SSR : (1920-1934 gg.). (Azerbaycan SSR Devleti ve Hukuku Tarihi: (1920-1934). Bakü: Elm yayınları, 1973.
- KEEP, L.H.: The Debate on Soviet Power: Minutes of the All-Russian Central Executive Committee of Soviets, Second Convocation, October 1917-January 1918, Londra: Clarendon Press yayınları, 1979.
- KİM, Maksim: İstoriya SSSR:epokha sotsializma. (SSCB'nin tarihi: sosyalizm dönemi. Moskova: Viss haya Shkola yayını.Kocabaşoğlu U , Berge M. (2006). Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar. İstanbul: İletişim yayını, 1974.
- KORNYUKHİN, Gennadiy: Vozdushnaya voyna nad SSSR:1941. (SSCB'ye karşı hava savaşı: 1941). Moskova: Veche yayınları, 2008.
- KÖÇERLİ, Tofiq: K istorii Karabakhskogo voprosa: vimisli i deystvitelnost. (Karabağ meselesinin tarihi ile ilgili: (düşünceler ve hakikat). Bakü: Eldar yayınları, 2009.
- KOBNEV, İvan: Zapiski komanduyush ego frontom.(Cephe Komutanının Notları). Moskova Olma Media Grupp yayınları, 2003.
- KRİVOSHEYEV, G.: Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Poteri vooruzhyonnikh sil: Statisticheskoye issledovaniye.(Rusya ve SSCB, XX. Yüzyılın savaşlarında. Askeri Kayıplar: İstatistiksel Bir Çalışma). Moskova: Olma-Press yayınları, 2001.

- KULKOV, Yevgeni: Voyna 1941-1945 gg. Fakti i dokumenti. (1941-1945 Savaşı. Gerçekler ve belgeler). Moskova: Olma Media Grupp yayınları, 2011.
- VOLKOVSKI, Nikolay: Blokada Leningrada v dokumentakh rassekrechennikh arkhivov. (Gizli arşiv belgelerinde Leningrad ablukası) Moskova: AST yayınları. LAZAREV, Artem (1974). Moldavskaya sovetskaya gosudarstvennost i Bessarabskiy vopros, (Moldovyada Sovyet yönetimi ve Bessarabiya Sorunu).Kişinev: Kartya Moldovyanske yayınları, 2004.
- LENİN, Vladimir: Toplu eserleri. c. 44, Moskova: Politizdat yayınları, 1975.
- LEVALLEN, Robert: The Winter War, Iowa: Alyssim Publications yayınları, 2010.
- LİBBEY, James K.: Alexander Gumberg and Soviet-American Relations: 1917—1933. Kentucky: Kentucky Üniversitesi Yayınları, 1977.
- LİNETS, Sergey.: Severniy Kavkaz nakanune i v period nemetsko-fashistskoy okkupatsii: sostoyaniye i osobennosti razvitiya (iyul 1942- oktyabr 1943 gg.). (Nazi işgali döneminde Kuzey Kafkasya: durum ve gelişmelerin özellikleri (Temmuz 1942 - Ekim 1943)). Pyatigorsk: Pyatigorsk devlet üniversitesi yayınları, 2009.
- MADATOV G.: Azerbaydzhan v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza: 1941-1945: Bibliografiya. (Sovyetler Birliği'nin Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda Azerbaycan: 1941-1945: Bibliyografya). Bakü: Elm yayınları, 1975.
- MAKSİMOV, Stepan.: Neftyaniye i gazoviye mestorozhdeniya SSSR: Aziatskaya chast SSSR.(SSCB'nin petrol ve gaz

- alanları: SSCB'nin Asya bölgesi.) Moskova: Nedra yayınları, 1987.
- MEHTİYEV, E.B.: Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilliyin son rübündə. (Azərbaycan petrol endüstrisi 19. yüzylın son ceyrəğində). Bakü: Altay yayınları, 2000.
- McBeth, B.S.: British Oil Policy 1919-1939, Londra: Routledge Basınevi, 1985.
- MEMMEDOVA, Shelale.: İnterpretatsiya totalitarizma:Stalinizm v Azerbaydzhane: 1920-1930. (Totaliterizmin yorumu: Azərbaycan'da Stalinizm: 1920-1930). Bakü:Adiloğlu yayınevi, 2004.
- MİRBABAYEV, Miryusif: Azərbaycan neftinin kısa tarixi. (Azərbaycan petrolünün kısa tarixi), Bakü: Azərneşr yayınları, 2007.
- MİRZOYEV M.: Morskiy neftyanoy flot Azerbaydzhana: stranitsi letopisi.(Azərbaycan'ın dəniz filosu: kronik sayfalar). Bakü: Araz yayınları, 2003.
- MİTROFANOVA, Avgusta: Rabochiy klass Sovetskogo Soyuza v perviy period Velikoy Otechestvennoy voyni, 1941-1942 gg. (II. Dünya Savaşı'nın ilk döneminde Sovyetler Birliğı'nin işçi sınıfı, 1941-1942). Moskova:SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1960.
- MALAFEEV K.,DEMİDOV S.: Problemi istorii mezhdunarodnikh otnosheniy v novoye i noveysheye vremya. (Modern ve son zamanlarda uluslararası ilişkiler tarihinin sorunları). Ryazan: Yesenin adına Ryazan Devlet Üniversitesi yayınları, 2004.
- MEDVEDEV R., MEDVEDEV J.: Politicheskiy dnevnik. (Siyasi günlük). Amsterdam: Herzen Vakfı yayınları, 1975.
- MARSHALL, Alex: The Caucasus Under Soviet Rule, Londra: Routledge yayını, 2010.
- MEHRELİYEV E.,

- İSRAFİLOV A.: Azərbaycan SSC ve Hazar Denizi, Bakü: Elm Basınevi, 1981.
- MELTYUHOV, Mihail: Upusheniy shans Stalina: skhvatka za Yevropu, 1939-1941 gg. (Stalin'in kaybettiği şans: Avrupa savaşı, 1939-1941). Moskova: Veche yayınları, 2008.
- MİNTZH, İsa: Pobeda sovetskoy vlasti v Zakavkazye. (Güney Kafkasya'da Sovyet iktidarının zaferi). Tiflis: Mechnierebe yayınları, 1971.
- MUSA, İsmayıl: Azərbaycanın harici siyaseti: II hissə: Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan: aprel 1920 - oktyabr 1991-ci illər. (Azərbaycan Dış Politikası: İkinci Bölüm: Dövlətlərarası İlişkilər və Azərbaycan: Nisan 1920 - Ekim 1991). Bakü :Bakü Üniversitesi Yayinevi, 2008.
- MYAGKOV, M.: Vermakht u vorot Moskvi, 1941-1942 gg. (Wehrmacht, Moskova'nın kapısında, 1941-1942) Moskova: Olma-Press Zvezdny mir yayınları. MUSTAFAZADE, Rehman (2006). Dve respubliki: azerbaydzhano-rossiyskiye otnosheniya v 1918-1922 gg. (İki Cumhuriyet: 1918-1922'de Azərbaycan-Rusya İlişkileri). Moskova: MİK yayınları, 2005.
- MOLODYAKOV, Vasili: Nesostoyavshayasya os: Berlin-Moksva-Tokio. (Gerçekleşmeyen ittifak: Berlin - Moskova – Tokyo). Moskova:Veche yayınları, 2004.
- NASİBLİ, Nasib: Azerbaijan: Oil and Politics in the Country`s Future, Oil and Geopolitics in the Caspian Sea Region. (Ed.) Michael P. Croissant ve Bülent Aras, Londra: Praeger yayınları, 1999.
- NELİDOV, Anatoliy: İstoriya qosudarstvennikh uchrezhdenii SSSR 1917-1936 gg: uchebnoe posobie. (SSCB Devlet Kurumları Tarihi 1917-1936: çalışma kılavuzu).

- Moskova: Moskova Devlet Tarih ve Arşiv Enstitüsü yayını, 1962.
- OGNEV, Aleksandr: Traditsii, voyna i sudba Rossii: monografiya. (Gelenekler, savaş ve Rusya'nın kaderi: monografi). Moskova: Zolotaya Bukva yayınları, 2004.
- OKINEV, Nikita: Dnevnik moskvitsa:1920-1924. (Moskovalı'nın günlüğü: 1920-1924) . Moskova: Voennoye izdatelstvo yayınları, 1997.
- OSBORN, Patrick R.: Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union, 1939-1941, Londra: Greenwood Publishing Group, 2000.
- OSBRINK, Brita: İmperiya Nobeley: istoriya o znmenitikh shvedakh.(Nobel İmparatorluğu: Ünlü İsveçlilerin hikayesi). Moskova: Algoritm yayınları, 2014.
- PAMIR, Necdet: Dünyada Döner Matkapla Açılan İlk Kuyunun Hikayesi. Bütün Dünya dergisi, Ankara: Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, 2017.
- PECHENKIN, Aleksandr: Visshiy komandniy sostav Krasnoy armiy v godi Vtoroy Mirovoy voyni.(İkinci Dünya Savaşı sırasında Kızıl Ordu Komutanlığı). Moskova: Promotey yayınları, 2002.
- PEROVIÇ, Jeronim: Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas. Cham: Springer Shop yayını, 2017.
- PIKHALOV İ., PUCHKOV D.: Polsha: giyena Vostochnoy Yevropi. (Polonya: Doğu Avrupa Sırtları). Sankt Petersburg: Piter yayınları, 2019.
- POLYAKHOV, A.: Stalingrad: zabitoye srazheniye. (Stalingrad: unutulmuş savaş) Moskova: AST yayınları, 2005.
- PROEKTOR, Daniil: Fashizm, put agressii gibeli.(Faşizm, onun saldırganlığı ve ölümü). Moskova: Nauka yayınları, 1989.

- RANDALL, Stephen: United States Foreign Oil Policy Since World War I: For Profits and Security, Londra: McGill-Queen's Press yayınları, 2005.
- RİZVANQIZI, Himayet: Neft terminlerinin izahli lüğeti, (Açıkläyıcı petrol terimleri sözlüğü). Bakü: Himayedar humanitar teşkilatı (İnsani Koruma Teşkilatı) yayınları, 2005.
- ROMAŞKİN, Petr: Voyenniye prestupleniye imperializma. (Emperyalizmin savaş suçları). Moskova: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskikh literaturi (Devlet Hukuk Edebiyatı Yayınevi) yayınları, 1953.
- RUBANOV, S.: Krasnaya papka. (Kırmızı dosya). Moskova: Leninizdat yayınları, 1982.
- SAMEDOV, Vyacheslav: Neft i ekonomika Rosii: 80-90-e qodi XIX veka. (XIX. Yüzyılın 80-90'lı yıllarında petrol ve Rusya ekonomisi). Bakü: Elm yayınları, 1988.
- Samokhvalov, F.: Soveti narodnogo khozyaystvo v 1917-1932 gg. (1917-1932'de ulusal ekonomi konseyleri). Moskova: Nauka yayını, 1964.
- SOLOVYEV, Boris: Vnezapnost napadeniya-orudiye agressii. (Sürpriz saldırı - saldırganlık aracı). Moskova: Yurlitform yayınları, 2002.
- STEİNER, Zara: The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939, Oxford: Oxford University Press yayınları, 2011.
- SAMSONİV, A.: Krakh fashistskoy agresii, 1939-1945: istoricheskiy ocherk.(Faşist saldırganlığın çöküşü, 1939-1945: tarihi esse). Moskova: Nauka yayınları, 1980.
- SAMSONOV, A.: Sovetskiy Soyuz v godi Velikoy Otechestvennoy voyni. (Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında Sovyetler Birliği). Moskova: Nauka yayınları, 1985.

- SAMSONOV, A.: Stalingradskaya bitva. (Stalingrad savaşı). Moskova: Nauka yayınları, 1989.
- SAMSONOV, Aleksandr: Porazheniye vermekhta pod Moskvoy. (Moskova yakınlarında Wehrmacht'ın yenilgisi). Moskova: Moskovskiy rabochiy (Moskova işçisi) yayını, 1981.
- SAKHAROV A.,
SENYAVSKİ A.: Narod i voyna: 1941-1945 gg. (Halk ve savaş: 1941-1945). Moskova: Rusya Bilimler Akademisi yayınları, 2010.
- SHABANOV, F.: Razvitiye sovetskoy gosudarstvennosti v Azerbaydzhanе. (Azerbaycan'da Sovyet devletinin gelişimi). Moskova: Qosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury (Devlet Hukuk Edebiyatı Yayınevi) yayını, 1959.
- SHİRİNOV, Aleksey: Vragi Rossii. S drevneyshikh vremen do nashikh dney, (Rusya'nın düşmanları. Eski çağlardan günümüze) Moskova: Veche yayınları, 2007.
- SHİRİKOGRAD, Aleksandr: Kavkazskiy kapkan:Tshinval-Tbilisi-Moskva. (Kafkas kapanı: Tskhinval-Tiflis-Moskova). Moskova: Veche Basın evi, 2009.
- SLAVSKİY, Boris: Pakt o neytralitete mezhdu SSSR i Yaponiei : diplomaticheskaya istoriya, 1941-1945 gg. (SSCB ile Japonya arasındaki Tarafsızlık Paktı: Diplomasi Tarihi, 1941-1945). Moskova: Nevina yayını, 1995.
- SOLOVYEV B.,
SUKHODEYEV V.: Polkovodets Stalin. (Lider Stalin). Moskova: Algoritm yayınları, 1999.
- SMİRNOV, Vladislav: Strannaya voyna i porazheniye Frantsii, (sentyabr 1939 g. – iyun 1940 g.). (Garip savaş ve Fransa'nın yenilgisi, (Eylül 1939 - Haziran 1940). Moskova: Moskova Üniversitesi yayınları Swietochowski T. ve Collins B. (1999). Historical Dictionary of

- Azerbaijan. London: The Scarecrow Press Inc yayınları, 1963.
- STEPANOV, Aleksey: Razvitiye Sovetskoy aviatsii v predvoyennikh period: 1938 god—pervaya polovina 1941 goda. (Sovyet havacılığının savaş öncesi dönemde gelişimi: 1938 - 1941'in ilk yarısı), Moskova: Dmitri Pozharski üniversitesi yayınları, 2009.
- SULTANOV, Çapay: Bakı nefti dünya şahmat tahtasında: 1939-1945-ci iller. (Dünya satranç tahtasında Bakü petrolü : 1939-1945.) Bakü: TEAS Press yayınları, 2016.
- TAYLOR T, SHİGEMETSU M.: Ot Münhena do Tokiyskogo zaliva : Vzglyad s Zapada na tragiçeskiye stranitsi istorii Vtoroy mirovoy voyni. (Münih'ten Tokyo Körfezi'ne: Batıdan İkinci Dünya Savaşı Tarihinin Trajik Sayfalarına Bir Bakış), Moskova: İzdatelsvo politicheskoy literaturi yayınları, 1992.
- TALİBOV, Ramin: Azərbaycan Petrol Politikası ve Türkiye ile İlişkileri: 1991-2004. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2005.
- TİPPELSKRİCH, Kurt: İstoriya Vtoroy Mirovoy voyni. (II. Dünya Savaşı Tarihi). Moskova: Poliqon yayınları, 1998.
- TOKARZHEVSKİ, E.A.: İz istorii inostrannoy interventsii i grazhdanskoy voyni v Azerbaydzhanе. (Azerbaycan'da dış müdahale ve iç savaş tarihinden). Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, 1957.
- USTİNOV, Dmitriy: İstoriya Vtoroy Mirovoy voyni, 1939-1945.(İkinci dünya savaşının tarihi, 1939-1945). C.9. Moskova: Voennoye izdatelstvo yayınları, 1978.
- USOVSKİ, Aleksandr.: Chto proizoshlo 22 iyunya 1941 goda?. (22 Haziran 1941'de ne oldu?). Moskova: Vityaz yayınları, 2006.

- UTKİN, Anatoliy: Russkiye vo Vtoroy mirovoy voyne. (İkinci Dünya Savaşı Sırasında Ruslar) Moskova: Algoritm yayınları, 2007.
- VASİLYEV V, GUREYEV P.: Obrazovaniye i razvitiye SSSR kak soyuznogo gosudarstvo. (SSCB'nin müttefik devleti olarak oluşumu ve gelişimi). Moskova: İzvestiya yayınları, 1972.
- VOLKOV F.: Za kulisami Vtoroy Mirovoy voyni.(II. Dünya Savaşı perde arkası), Moskova : Misl yayınları, 1985.
- YERĞİN, Daniel: The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. Londra: Simon & Schuster Basınevi, 1991.
- YERİN, Daniel: The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World. New York: The Penguin Press yayınları, 2011.
- YERYEV, Aleksandr: Noveyshaya istoriya Rossii: fevral 1917 goda-nachalo XXI veka: uchebnoye posobiye. (Rusya'nın yeni Tarihi: Şubat 1917 - 21. Yüzyılın Başlangıcına kadar: Eğitim Kitabı). Moskova: Giperboya yayınları, 2010.
- ZETTERLING N,
FRANGSON A.: Kursk 1943: A Statistical Analysis, Londra: Taylor & Francis yayınları, 2000.
- ZEYNALOV, Fazil: The oil and gas resources of Azerbaijan: A country's transformation into a regional energy hub .Bakü: Editions Publibook Basınevi, 2016.
- ZLOBİN, İvan: Valyutno-finansoviye protivorechya imperializma. (Emperyalizmin parasal ve finansal çelişkileri). Moskova:Gosfinizdat yayınları, 1959.
- ZOLOTAREV, Vladimir: Velikaya Otechestvennaya Voyna, 1941-1945: Perelom. (II. Dünya Savaşı, 1941-1945: Kırılma anı). Moskova: Nauka yayınları, 1998.

ZOLOTAREV, Vladimir:

Velikaya Otechestvennaya : 1941-1945 gg. İstoriya Velikoy Pobedi. (Büyük Vatanseverlik Savaşı: 1941-1945 Büyük Zaferin Tarihi). Moskova: Animi Fortitudo yayınları, 2005.

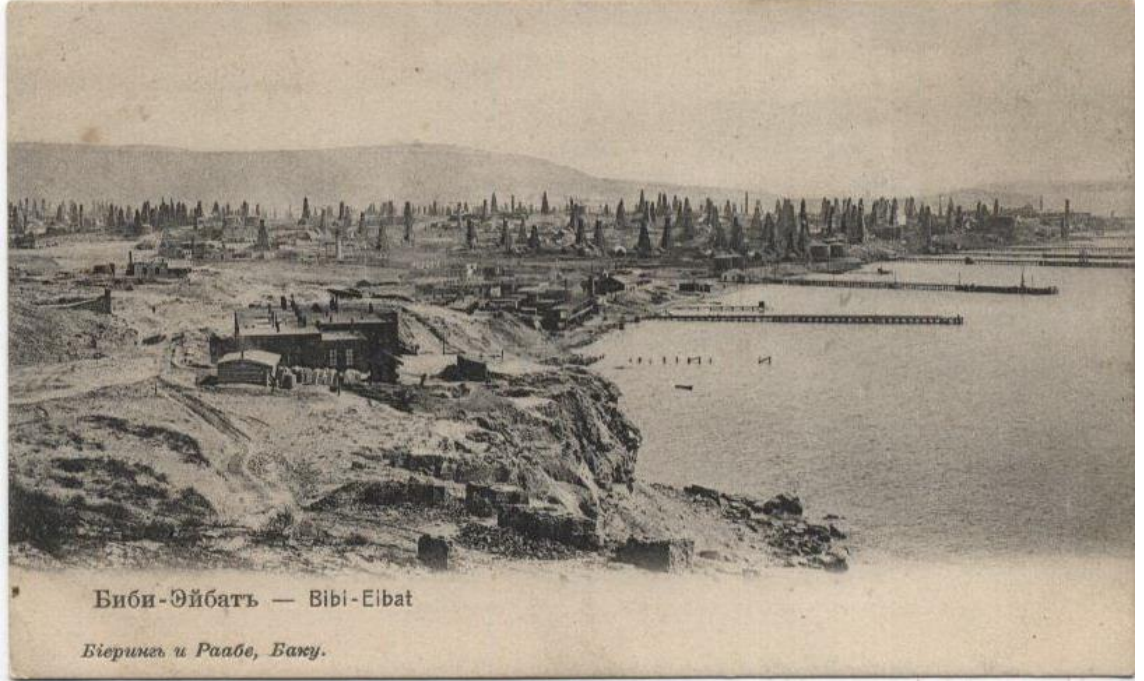
ZHUKOV, Georgy:

Vospominaniya i razmishleniya.(Anılar ve d ş ncelerim). Moskova: Novosti Basın Ajansı Yayınevi, 1969.

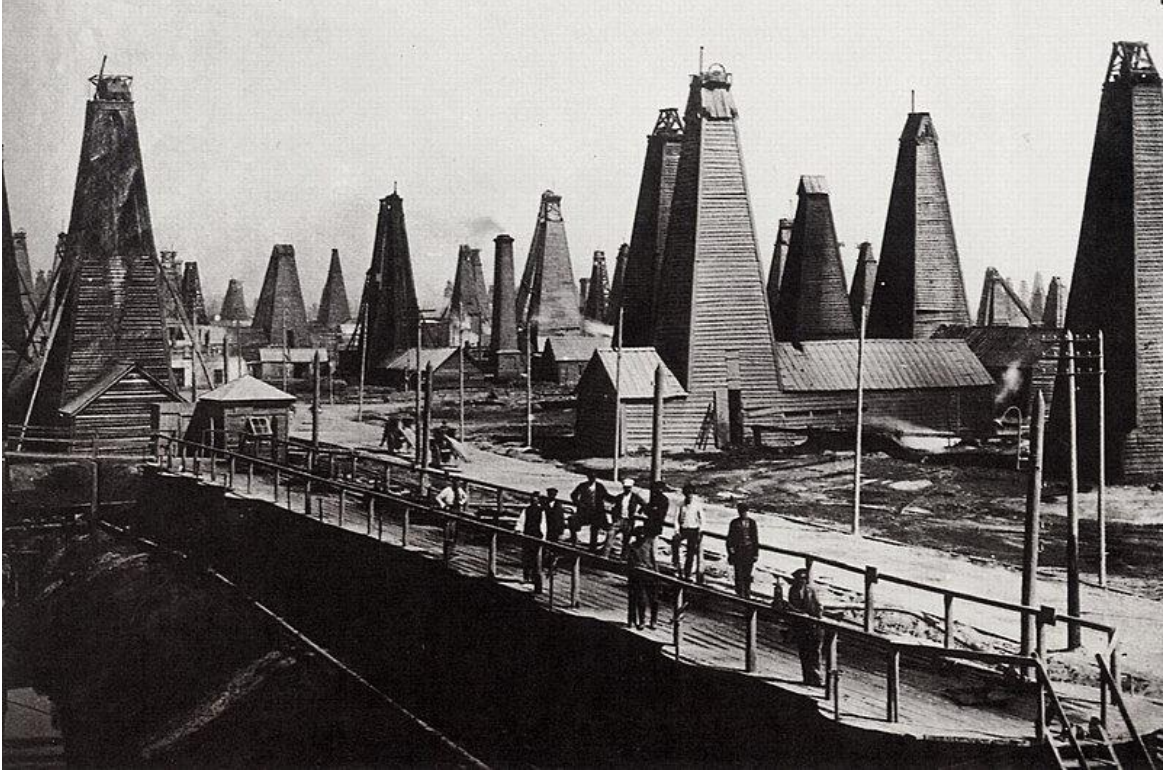

EKLER

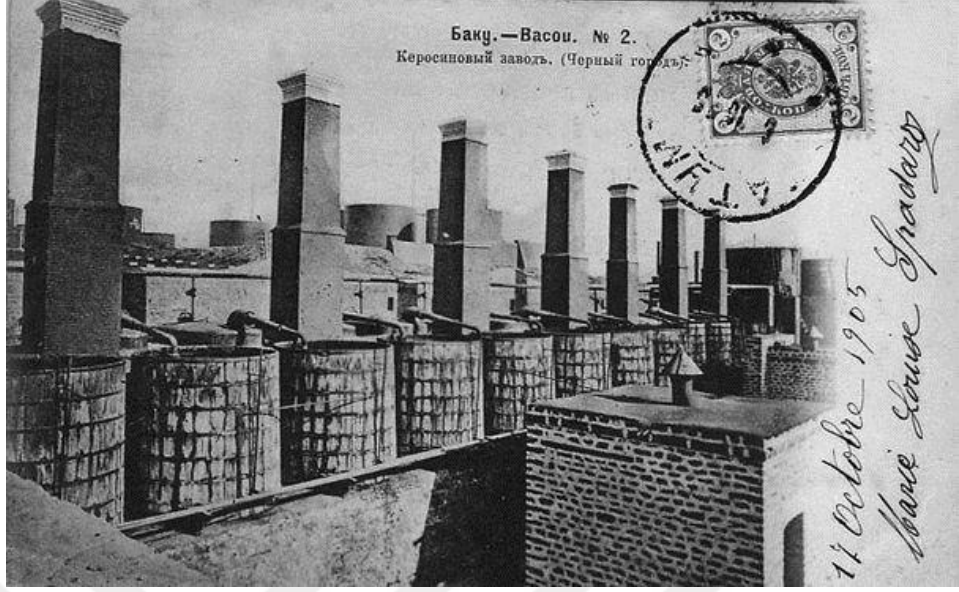
Bibi-Eybat'taki ilk modern petrol üretim alanları

1890 yılında Bakü'de petrol üretimi alanları

Bakü kerosin fabrikasının resmi yansıyan 1901 yılına ait açıkça

Çarlık Rusya genelinde bir ilk olarak Balahani`da inşa olunan petrol boru hattı

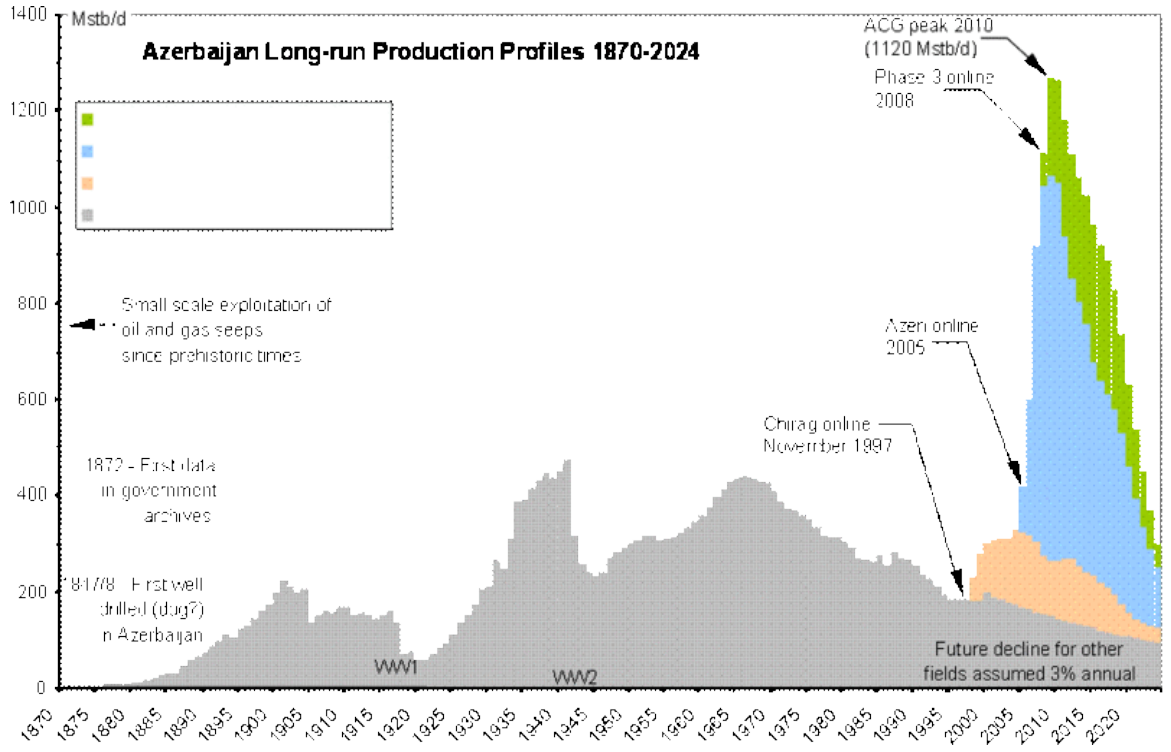
1905 yılında Bakü`de petrol üretim alanlarında oluşan “Kara Şehir” civarında petrol boru hattı inşası

1905 yılında Bakü'nün “Kara şehir” petrol alanları

1870-2020 yılları aralığında Azerbaycan'da petrol üretimi grafiği

Almanya'nın SSCB'ye saldırısının ve Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın başladığının
Bakü'de ilanı

Büyük Vatanseverlik Savaşının başlamasından sonra Bakü'den gönüllülerin cepheye
gitmesi

II. Dünya Savaşı sırasında Bakü petrol alanlarında çalışan Azerbaycanlı kadınlar

II. Dünya Savaşı'na katılan Azerbaycanlılardan oluşan 416. tüfek bölümü

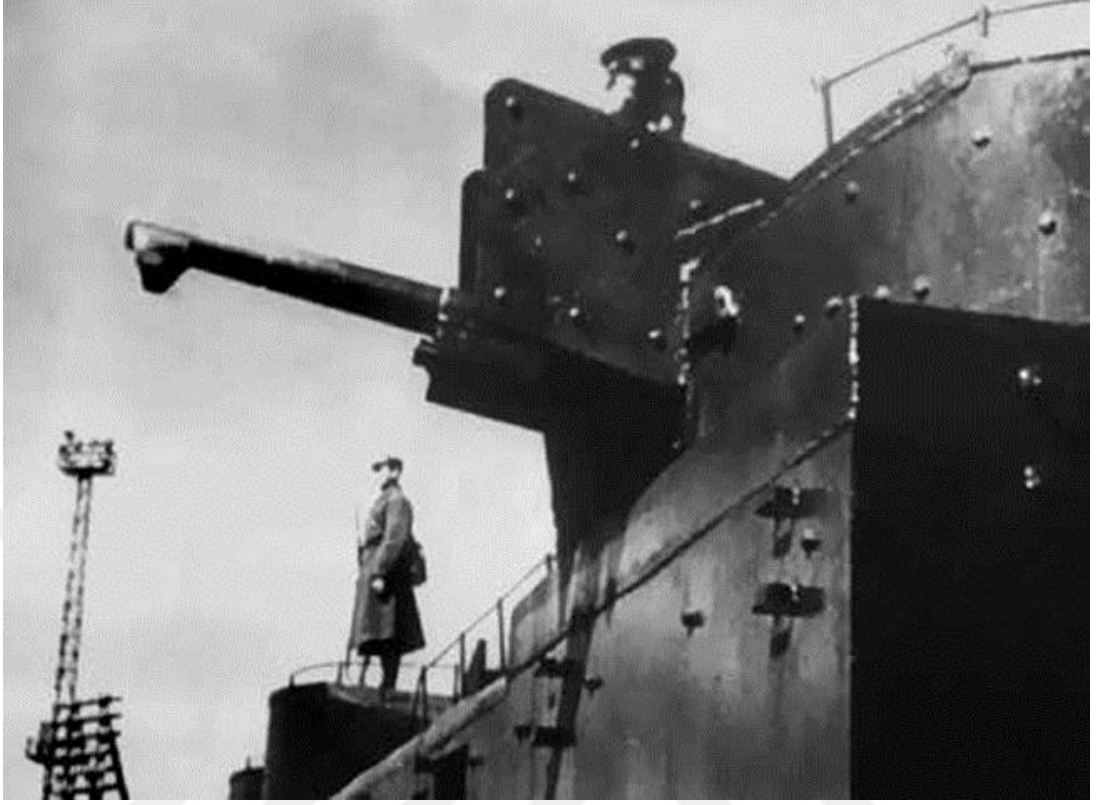
II. Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan hava alanları, deniz limanları ve demiruyolu istasyonları lend-liz programının temel lojistik merkezi olmaktadır

II. Dünya Savaşı yıllarında Bakü'den cepheye yola salınan petrol dolu vagonlar

II. Dünya Savaşı yıllarında Bakü'de gülle geçirmeyen tren üretimi

II. Dünya Savaşı sırasında Alman istihbarat bombardıman uçağından Bakü'nün gizli çekilişi (18 Ağustos 1942)

1942 yazında Alman istihbaratı tarafından Bakü'nün stratejik önemli noktalarının işaretlenmiş foto-haritası

Alman istihbaratı tarafından çekilen Sabuncu ve Bakü'nün diğer doğu bölgelerinin foto-
haritası

II. Dünya Savaşı sırasında daha düşük fiyata ve daha kolay yüksekoktanlı havacılık
benzini üretimi usullünü keşfeden Azerbaycanlı akademisyen Yusuf Mamedaliyev

